

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK
LİSANS
TEZİ

TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDE MİTOLOJİK İZLER

CEREN AKBAŞ ERCAN

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI

ŞUBAT 2020

TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDE MİTOLOJİK İZLER

CEREN AKBAŞ ERCAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞUBAT 2020

Ceren Akbaş Ercan tarafından hazırlanan ‘‘Türk Dünyası Atasözlerinde Mitolojik İzler’’ adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. İsa ÖZKAN

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan : Prof. Dr. İbrahim DİLEK

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

 ye : Prof. Dr. İhsan KALENDEROĞLU

Türkçe EĞitimi Bölümü, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 20/02/2020

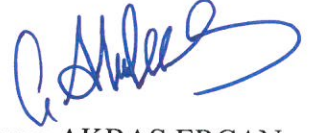
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....
Prof. Dr. Figen ZALF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ceren AKBAŞ ERCAN

20/02/2020

TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDE MİTOLOJİK İZLER

(Yüksek Lisans Tezi)

Ceren AKBAŞ ERCAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Şubat, 2020

ÖZET

Etkili bir anlatım yapabilmek için kullanılan dilin unsurlarından faydalanmak gerekmektedir. Bu unsurlardan biri de atasözleridir. İfadede sıkça başvurulan atasözleri barındırdığı anlam yoğunluğu ve oluşturduğu çağrışımlar bakımından anlatımda önemli roller üstlenmektedir. Atasözleri, insanlığın geçmişten günümüze gelen hayat macerasının unutulmuş veya bilinmeyen yönleri hakkında ipuçları saklamaktadır. Ortaya çıktıkları ve yaşadıkları kültürel yapının oluşum ve gelişim süreci hakkında son derece önemli bilgiler veren atasözleri kuşaktan kuşağa aktararak bugüne ulaşmıştır. Mitler ise evrenin yaratılışına ve ilk insanın hayata bakış açısına ışık tutan metinlerdir. Yaşamın içinde kısmen örtülü unsurlar halinde bize fark ettirmeden varlığını sürdüren mitler, kültürel yansımalarla farklı sahalarda görülmekle birlikte atasözlerinin arka planında da karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesine aktarılmış Türk dünyasına ait atasözleri mitolojik açıdan incelenerek Türk milletinin sosyal, kültürel, ekonomik alanda var olan kalıplaşmış düşünce yapısını, bilinç akışını ortaya çıkarmak ve daha yakından tanıtmak istenmiştir.

Bilim Kodu : 31003
Anahtar Kelimeler : Mitoloji, Mit, Atasözleri, Türk Dünyası
Sayfa Adedi : 302
Tez Danışmanı.....: PROF. DR. İSA ÖZKAN

MYTHOLOGICAL TRACES IN PROVERBS IN THE TURKISH WORLD

(M.S. /Ph. D. Thesis)

CEREN AKBAŞ ERCAN

Gazi UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL SCIENCE

February, 2020

ABSTRACT

In order to make an effective expression, it is necessary to use the elements of the written and spoken language. One of these elements is proverbs. The proverbs frequently used in the expression play an important role in the narrative in terms of the intensity of the meaning and the connotations it creates. Proverbs keep clues about the forgotten or unknown aspects of humanity's adventure of life from past to present. The proverbs, which provide very important information about the formation and development process of the cultural structure in which they emerged and lived, have been transferred from generation to generation and reached today. Myths are texts that shed light on the creation of the universe and the first person's view of life. The myths that exist in small elements in daily life without making us realize, are not only seen in different fields with cultural reflections, but also appear against the background of proverbs. In this study, it was aimed to reveal the social, cultural and moral stereotyped mindset, and the flow of consciousness; and introduce it more closely by using the mythological elements in the proverbs of the world of Turkish Language.

Science : 31003
Key Words : Myth, Mythology, Proverb, Turkish World
Page : 302
Supervisor : PROF. DR. İSA ÖZKAN

TEŐEKKÖR

Bu çalışmanın gerçekleőtirilmesinde bilgi ve tecrübesiyle yolumu aydınlatan saygıdeğer hocam Prof. Dr. İsa ÖZKAN'a, çalıőmam boyunca gerekli olan her türlü desteyi sağlayan ağla KARAAHMET ÜÇÜNCÜ'ye ve kardeőtım Ceyda AKBAŞ'a; hayatımın her aşamasında yanımda olan en büyük destekçilerim annem Nilüfer AKBAŞ ve babam Süreyya AKBAŞ'a; sürece sonradan dahil olan eőtım Burak Ercan, oğullarım ağrı Ercan ve Tuğrul Ercan'a sonsuz teőtekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. MİT, MİTOLOJİ, ATASÖZÜ KAVRAMLARI	3
2. 1. Mit ve Mitoloji Tanımları	3
2. 2. Mitlerin Ortaya Çıkışı ile İlgili Teoriler	6
2. 3. Mitlerin Sınıflandırılması.....	6
2. 4. Atasözlerinin Tanımı ve Teşekkülü.....	9
2. 5. Atasözlerinin Şekil, Kavram Özellikleri ve Sınıflandırılması.....	11
3. TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDEKİ MİTOLOJİK UNSURLAR.....	19
3. 1. Ruhlar, İyeler, Mitik Varlıklar	19
3. 1. 1. Üst Dünyada Yaşayan Ruhlar/İyeler, Mitik Varlıklar	19
3. 1. 1. 1. Umay.....	19
3. 1. 1. 2. Ülgen.....	21
3. 1. 2. Orta Dünyada Yaşayan Ruhlar/İyeler, Mitik Varlıklar.....	26
3. 1. 2. 1. Yer-Sub	27
3. 1. 2. 2. Dağ İyesi	40
3. 1. 2. 3. Su İyesi.....	50
3. 1. 2. 4. Ateş/Ocak İyesi.....	56
3. 1. 2. 5. Rüzgâr İyesi	59
3. 1. 3. Yer Altında Yaşayan Ruhlar/İyeler, Mitik Varlıklar	63
3. 1. 3. 1. Erlik.....	63

3. 1. 3. 2. Yek/Şeytan.....	63
3. 1. 3. 3. Albız	66
3. 2. Kozmik Unsurlar.....	67
3. 2. 1. Güneş	67
3. 2. 2. Ay.....	74
3. 2. 3. Yıldızlar	78
3. 2. 1. 1. Ülker	80
3. 2. 1. 2. Çolpan/Çoban	81
3. 2. 1. 3. Demir Kazık.....	82
3. 2. 1. 4. Büyük Ayı.....	84
3. 3. Tabiat Unsurları	86
3. 3. 1. Ağaç Kültü	86
3. 3. 2. Dağ Kültü.....	97
3. 3. 3. Su Kültü	110
3. 3. 4. Maden Kültü	121
3. 3. 4. 1 Demir	121
3. 3. 4. 2. Taş/Kaş	125
3. 4. Hayvanlar Kültü.....	129
3. 4. 1. At.....	129
3. 4. 2. Köpek.....	145
3. 4. 3. Kurt	161
3. 4. 4. Kaz /Ördek.....	184
3. 5. Renkler	188
3. 5. 1. Ak.....	188
3. 5. 2. Kara.....	202
3. 5. 3. Ala/Alaca	217
3. 5. 4. Kırmızı/Kızıl.....	222

3. 5. 5. Mavi	227
3. 5. 6. Yeşil	230
3. 5. 7. Sarı	233
3. 6. Sayılar	236
3. 6. 1. Üç	236
3. 6. 2. Dört	250
3. 6. 3. Yedi	353
3. 6. 4. Dokuz	260
3. 7. On İki Hayvanlı Türk Takvimi	267
SONUÇ	273
KAYNAKLAR	277
ÖZGEÇMİŞ	289

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar**Açıklamalar**

trkm.	Türkmen Türkçesi
krz.	Kırgız Türkçesi
kazk.	Kazakistan Türkçesi
azr.	Azerbaycan Türkçesi
özbk.	Özbek Türkçesi
uygr.	Uygur Türkçesi
krçy.	Karaçay ve Malkar Türkçesi
kırm.	Kırım Türkçesi
kumk.	Kumuk Türkçesi
başk.	Başkurt Türkçesi
çuvs.	Çuvaş Türkçesi
yakt.	Yakut Türkçesi
haks.	Hakas Türkçesi
tatr.	Tatar Türkçesi
alty.	Altay Türkçesi
tuva.	Tuva Türkçesi
balk.	Makedonya ve Kosova Türkçesi
blgr.	Bulgaristan Türkçesi
kbrs.	Kıbrıs Türkçesi
tt.	Türkiye Türkçesi Türkçesi
kerk.	Musul Kerkük Türkçesi
vb.	ve benzeri
vs.	ve sair

1. GİRİŞ

Mitler insanlığın sığda kalmış bilincinin gün yüzüne çıkarmasını sağlayan köprülerdir. Toplumun yaşam şekline, hayal gücüne, inancına, korkularına, üzüntülerine, mutluluklarına mitler aracılığıyla ulaşabiliriz. İlk insan bilinmeyene anlam verirken kendi iç dünyasını mitlerin önüne sermiştir.

Mit insanı anlatırken aynı zamanda onun toplum içinde yaşamasını sağlayacak pratikleri ve kuralları da içinde barındırır. Bu yönüyle atasözleri ile benzer işleve sahiptir. İnsanlığın var oluşundan bu yana gelen diğer bir tür de atasözleridir. Atasözleri, kendine has yapısı, anlam yoğunluğu ve tesiri ile halk biliminin diğer türlerinden ayrılmaktadır. Bir dilin özlü ve yoğun anlatım özelliklerini ziyadesiyle yansıtan atasözleri, kuşaktan kuşağa aktarılıp ortaya çıktıkları ve yaşadıkları kültürel yapının oluşum ve gelişim süreci hakkında son derece önemli bilgiler verirler. İnsanlar mensup olduğu yazı ve konuşma dili dairesine ait unsurlardan faydalanmadan etkili bir anlatım yapamaz. Dolayısıyla ifadede sıkça başvurulan atasözleri barındırdığı anlam yoğunluğu ve oluşturduğu çağrışımlar bakımından önemli roller üstlenmektedir. Atasözleri içinde insanlığın geçmişten günümüze gelen hayat macerasının ve kısacası kültürünün unutulmuş veya bilinmeyen yönleri hakkında ipuçlarını saklamaktadır. Ait oldukları toplumların inanç, kültür, tarih ve medeniyet izlerini yaşatır. Bu izler bazen açık bazen de kapalı olarak bulunurlar. Mitler de gündelik hayatın içinde küçük unsurlar halinde bize fark ettirmeden varlığını sürdürürler. Bu mitik unsurlar kültürel bir olgu şeklinde farklı sahalarda görülmekte birlikte atasözlerinin arka planında karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmada Türk dünyası atasözlerindeki mitolojik unsurlardan yararlanarak Türk milletinin sosyal, kültürel, ekonomik alandaki kalıplaşmış düşünce yapısını, bilinç akışını ortaya çıkarmak ve daha yakından tanıtmak istenmiştir.

Bu amaçla atasözlerinin önce Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat'it Türk adlı eserinden başlayarak günümüz Türkçesinin Altay, Azeri, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Gagavuz, Karaçay Malkar, Kazak, Kıbrıs, Kırım, Kumuk, Rumeli, Özbek, Irak, Tatar, Hakas, Tuva, Türkiye, Türkmen, Uygur, Yakut lehçe ve şivelerindeki durumları belirlenerek mitolojik arka yapısı tespit edilmiştir.

2. MİT, MİTOLOJİ, ATASÖZÜ KAVRAMLARI

2. 1. Mit ve Mitoloji Tanımları

Mitoloji üzerine çalışma sayısınca konuyla ilgili tanım vardır. Bunlardan ortak noktada buluşanlar olduğu gibi farklı görüşleri savunanlar da bulunur. Genellikle araştırmacılar mitolojinin geniş kapsamlı bir alan olduğunu ve bu sebeple kapsayıcı bir tanımlamanın mümkün olmadığını ifade ederler. Bilge Seyidoğlu bu konuyla ilgili çalışmasında “Mitolojinin herkes tarafından kabul edilebilecek bir tarifini yapmak çok zordur.” (2015: 16) ifadesini kullanarak bu düşünceyi desteklemektedir. Lauri Honko, Miti Tanımlama Problemi adını verdiği eserinde 19 ve 20. yüzyılda mitoloji ile ilgili yapılan çalışmaları değerlendirmiş ve bunların aynı sonuca ulaşmadığını tespit etmiştir. Bu doğrultuda miti tanımlamanın zorluğuna değinmiştir (2005: 247).

Türk araştırmacılar ilk çalışmalarında mitolojinin kapsam genişliği nedeniyle kavramın içerisinde hangi edebi türlerin bulunduğu karar verememişler. Efsane, masal, destan metinleri üzerinde adlandırma problemi yaşamışlardır. Bütün bu güçlüklerle rağmen genel olarak mitoloji ile ilgili tanımlar şu şekildedir.

Necatigil, Yunanca söz, öykü karşılığında mitos kelimesinin kullanıldığını söyler. Mitosların nasıl doğduklarını açıklar. İlk insanların yaşadığı çevreyi, doğa olaylarını kişilik kazandırarak anlamlandırmak ve yaşamlarında açıklayamadıkları durumları yorumlamak için oluşturulan öyküler olarak ifade eder (1995: 13).

Erhat’a göre mythos söz kelimesinin üç farklı anlamlarından biridir. Söylenen ve duyulan söz anlamına gelir (1996: 3-4).

Hançerlioğlu mit için “olağanüstü güçleri anlatan hayal ürünü söz” (1975: 416) tanımını yapmıştır.

İslam Ansiklopedisi mitoloji kelimesinin karşılığı olarak gerçeğe uymayan boş sözler anlamındaki esatir kelimesini tanımlamıştır (Gölcük, 1995: 359-360).

Ferid Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Sözlük'ünde mitoloji yerine esâtîr kelimesini kullanılmış ve "Uydurma hikâyeler, yalanlar, masal nevinden şeyler, mitoloji." (2007: 231) olarak tarif edilmiştir.

Kamus-i Türkî'de esâtîr "Hurâfât, eski âvâm-ı müşrikenin kâzib mabudları hakkında olan hikâyet ve nakliyat garibeleri: Esâtîrü'levvelîn, esâtîrü'l Yunaniyye, esâtîrü'l İraniyye hurafeler, eski doğu kavimlerinin uydurma tanrıları hakkındaki hikâyeleri ve garip anlatmaları" (Sâmî, 1317: 94) olarak ifade edilmiştir.

Türk Dil Kurumuna ait Türkçe Sözlükte mit "Geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, tanrı, tanrıça, evrenin doğuşu ile ilgili hayalî, alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi" (2011, 1691) ifadesiyle görülmektedir. Aynı sözlükte mitoloji, "mitleri, doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim" ve "bir ulusa, bir dine, özellikle Yunan, Lâtin uygarlığına ait mitlerin, efsanelerin bütünü" (2011, 1691) şeklinde açıklanmaktadır.

Bahaeddin Ögel mit, efsane, mitoloji kavramlarını şu şekilde açıklamıştır: "Tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna girer. Tarihte yaşadıklarını bildiğimiz kahramanlara ait efsaneler ise destan, yani Legende'dir. Bu açık tarife göre Oğuz Destanı bir destan değil; bir mitoloji (mythus) dir. Mitoloji araştırmalarının konusu yalnızca kahramanlık destanlarından ibaret değildir." (2010a: V).

Fuzuli Bayat, mitoloji için "... ilkel ve arkaik ilmî düşüncelerin ilk denemelerini, sözlü kültür dahilinde bile olsa kuşaktan kuşağa aktarmağa çalıştığından ilk bilimdir, kozmik bilgilerin sembolleşmiş kaynağıdır, denilebilir. Toplumda kutsal olarak nitelendirilen güçlerle ilişkiyi sağlayacak bir düzen oluşturduğu için aynı zamanda mitoloji ilk ideolojidir." (2013: 12) şeklinde açıklar.

Seyidoğlu'na göre mit: olay "fable", "fiction" karşılığı olarak kullanılmıştır....asıl manası: 'Gerçek hikaye' ve bunun da ötesinde 'Sahip olunan çok değerli şeyler, kutsal, değerli ve manalı olandır.' Bugün bu kelime: fiction-hayal, tasavvur, illusion-gerçeğin bozulması anlamlarına gelmektedir. " (2015: 15).

Sedat Veyis Örnek' e göre mitler “Tanrıların, insanların, kahramanların ve evrenin yaratılışının yanı sıra, ilk günahı, ilk ölümü, tufanı, tanrıların insanları nasıl cezalandırdıklarını, ikinci planda ise avcılığın ve hayvancılığın başlangıcını, bitkilerden nasıl yararlandığını, ateşin ilk kez elde edilmesini, cinsel hayatın başlangıcını; ilk ailenin, törenlerin ve toplumsal kurumların ortaya çıkışını konu edinen, bunları destansı ve şiirli dille bir anlatan, çoğu zaman kutsal sayılan öyküler” dir (1973: 25).

Beydilli, mit için “gerçekliğin eski kültürlerde sembolik-motifli bilinen tek açıklaması” (2005: 373) tanımını yapmıştır.

Pervin Ergun, “Mitoloji; gizemler, sırlar ilmidir. Anahtarı “neden, niçin, nasıl” sorularıdır. O, niçin, nasıl, nedenlerle yol bulmaya çalışma, keşfetme, kültür dünyasında bu soruların aracılığıyla tarihin kültürel izlerini tespit etme gayretidir.” (2004: VII) ifadesiyle mitoloji tanımını yapmıştır.

Eliade Batı’da bu alan üzerine çalışanların bir süredir düşüncelerinin değiştiğini aktarır. Etnologlar, toplumbilimciler ve din tarihçilerinin miti kurmaca olarak kabul etmeyip en eski toplulukların kutsalı, yaşanmış hikâyesi olarak ele almışlardır. Ona göre mit yaratılışı ve oluşumu anlatan kutsal öykülerdir. (2001: 11).

Eliade mitlerin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

1. “ Mit, doğaüstü darlıkların eylemlerinin öyküsünü oluşturur.”
2. “Bu öykü, kesinlikle gerçek (çünkü gerçeklerle ilgilidir) ve kutsal (çünkü doğaüstü varlıklar tarafından yaratılmıştır) olarak kabul edilir.”
3. “Mit her zaman bir ‘yaratılış’ ile ilgilidir, bir şeyin yaşama nasıl geçtiğini, ya da bir davranışın, bir kurumun, bir çalışma biçiminin nasıl yaratılmış olduğunu anlatır; işte bu nedenle de, mitler insana özgü anlamlı her eylemin örnek tiplerini oluştururlar.”
4. “İnsan miti bilmekle nesnelere ‘köken’ini de bilir, bu nedenle de, nesnelere egemen olmayı ve onları istediği gibi yönlendirip kullanmayı başarabilir; burada ‘dıştan’, ‘soyut’ bir bilgi değil de (mitin ya tören havası içinde anlatılması ya da kanıtını oluşturduğu ritüelin gerçekleştirilmesiyle) rit biçiminde ‘yaşanan’ bir bilgi söz konusudur.” (Eliade, 2001: 28).

2.2 Mitlerin Ortaya Çıkışı ile İlgili Teoriler

Yapılan çalışmalarda mitlerin ortaya çıkışı farklı teorilerle ele alınmıştır. Dursun Ali Tökel ve Fuzuli Bayat mitlerin ortaya çıkışı ile ilgili teorileri dört başlık altında toplamıştır.

a) Scriptual Teori: Bu teori mitlerin kökenini semavi dinlere bağlar. Kutsal kitapların anlatılarının mitleri oluşturduğunu savunur.

b) Tarihsel Teori: Mitlerin geçmişte yaşamış kişilerin hayat hikâyelerine ekleme ve süslemelerle oluştuğuna inanır.

c) Alegorik Teori: Bu teoride gerçeklere sembolik ve alegorik anlamlar verilir. Bunlar zamanla herkes tarafından bilinir hâle gelir.

d) Fiziksel Teori: Burada hava, ateş, suyun kutsal sayılıp dinî yönden tapınıldığı doğa güçlerinin baş tanrıları olduğu düşünülür (Bayat, 2013: 33-34; Tökel: 2000, 13-14).

2.3 Mitlerin Sınıflandırılması

Türk mitolojisine ait sınıflandırmalar kendine has özellikler göstermede eksiklikler içerir. Sınıflandırmalarda yabancı kaynaklar etkili olmuştur.

Şükrü Elçin “efsane” ve “mit”i aynı tür olarak kabul etmiştir. Efsaneleri sınıflandırırken mit sınıflandırması da yapmıştır.

“1. Teogoni: Tanrıların nereden geldiklerini ve onlarla ilgili çeşitli olayları anlatan efsaneler.

2. Kozmogoni: Evrenin nasıl meydana geldiğini açıklayan efsaneler.

3. Antropogoni: İnsanın nasıl meydana geldiğini, nasıl yaratıldığını anlatan efsaneler.

4. Eskatoloji: İnsan ile evrenin geleceğini, kıyameti, ölüm ve ölüm sonrasını anlatan efsaneler” (1986: 314).

Dursun Ali Tökel'in, beş ayrı grupta yaptığı sınıflandırma ise şöyledir:

- “1. Kozmogonik Mitler: Milletlerin birçoğunda bu mitlere rastlanır. Dünya'nın yaratılışı ve sonunu anlatan mitlerdir.
2. İnsan Hayatının Önemli Anlarına İlişkin Mitler (Life-Crisis Mitleri): Doğum, ergenlik, evlilik, ölüm gibi insanın geçiş dönemlerini konu alan mitlerdir. Bunlar arasından en çok üzerinde durulan konu ölümdür.
3. Av ve Ziraat Mitleri: Başta kutsal sayılan hayvanlar olmak üzere, çiftçilik yapma ile ilgili mitlerdir.
4. Olağanüstü Şahıslarla İlgili Mitler: İnsanların büyük çoğunluğunun elde edemeyeceği başarıları olan, olağanüstü özelliklere sahip kişilerle ilgili mitlerdir.
5. Orijin Mitleri: Varlıkların, nesnelere, toplumsal ritüellerin vb. nasıl ortaya çıktıklarını anlatan mitlerdir.” (2000: 15-16).

Samuel Hanry Hooke, mit yerine ‘mitos’ terimini kullanmıştır. Mitosları konuları bakımından ‘Ritüel Mitosları’, ‘Orijin Mitosları’, ‘Kült Mitosları’, ‘Prestij Mitosları’, ‘Eskatologya Mitosları’ şeklinde bir sınıflandırmıştır (Aça, Ekici, Yılmaz; 2011: 136). Malinowski ise mitleri ‘Kökenlere İlişkin Mitler’, ‘Ölüm ve Yaşam Döneminin Yeniden Başlaması Üzerine Mitler’ ve ‘Büyüye İlişkin Mitler’ olarak mitleri sınıflandırmıştır. (Aça, Ekici, Yılmaz; 2011: 136). Mitlerle ilgili en kapsamlı sınıflandırma Fuzuli Bayat'ın Mitolojiye Giriş isimli çalışmasındadır. Bayat mitleri genel ve özel kategoriler adı altında iki ana başlıkta toplamıştır. Bu başlıklardan sonra sıralamada bulunmuştur. Genel kategorilerde evrensel mitler bulunur. Bu mitleri dört ana grupta inceler.

“1. Kozmogonik Mitler: Dünyanın yaratılması ve evrenin oluşumu hakkında olan mitler bu kategoriye girer. Evrenin oluşması çeşitli varyantlarda: kaostan, yumurtadan, sudan, Tanrı'nın vücudundan vs. anlatılsa da maksat bu oluşuma kaynaklık yapan mutlak gücün övgüsüdür. Kozmogonik mitler insanların, düzenin ve dengenin sebepleri hakkındaki düşüncelerinin mitlerde sembolleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.2. İlk insanın yaratılması mitleri: İlk insanın yaratılması övgü almaktadır. Kozmosun yaratılmasından sonra silsile şeklinde gök, yer, dağlar, ormanlar, bitki, hayvan ve en sonunda da insan yaratılır. Mit, ilk insanın yaratılmasını Tanrı veya demiurg (tanrısal özelliğe sahip olup, kültürel nesne ve olguların ilk kurucuları) adına bağlar. İlk insanın yaratılması miti kozmogonik mitin tabiattan cemiyete geçişini simgeler ve kozmogonik dilin sosyal dile aktarılmasını sağlar. 3. Türeyiş Mitleri: İlk insanın yaratılması insan topluluklarının, kabilelerin, soyların, boyların ortaya çıkışı ile genişler. Her kabilenin, boyun kendi kurucu atası vardır. Kabile veya boy, adını o atadan almıştır. Türeyiş mitleri kozmik mitin boyların türemesi diline çevrilmesi şeklindedir. Bu mitler sosyal grupların farklılıklarını bir bakıma açıklayıp kutsal ataların ve onların boylarının ortaya çıkmasını anlatır. Türeyiş mitleri bazı halkların mitolojisinde çok zengin olmasına karşın bazı halklarda çok gelişmemiştir. 4. Takvim mitleri: Belki de kozmik mitin ilk dönüşümü niteliğinde olan takvim mitleri evrenin yaratılması ile zamanın oluşmasının kodlanmış anlatımıdır. Mekân zamanın hareketi bağlamında mevcuttur.

O zaman kozmos zaman dâhilinde mevcuttur. Zamanın ölçülmesi, ilk zaman ve onların ortaya çıkmasını sembolik bir dille anlatan hikâyeler veya kaya üstü tasvirler takvim mitlerini oluşturur.” (Bayat, 2013: 15-16).

Fuzuli Bayat özel kategorilerde evrensel olmayan sınıflandırma yapmıştır. Coğrafya, tarih, kültür etkisiyle sınıflandırma oluşturulmuştur.

“1. Tanrılar hakkında (teogoni) mitler: Mitolojik zamanı çabuk aşip tarihi zamana dâhil olan halklarda görülen tanrılara ilişkin mitler, ilkel yaşam şartlarında bulunan kavimlerde görülmez. Aslında kozmogonik mitle bağlantılı olan tanrılar hakkındaki mitler, yaygın olarak evrenin yaratılmasında tanrılarının rolünü öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte çeşitli işlevlerle sınırlı olan tanrılarının veya Türk mitolojisine olduğu gibi yüksek dereceli ruhların ortaya çıkma sebeplerini açıklar, evrende görülen veya görülmeyen bütün nesnelere bir sahibi olduğu inancına dayanır. Tanrılar hakkındaki mitlerin klasik şekli Yunan mitlerinde görülür. Nitekim M.Ö. 8. yy. Hesiodos Theogoni adlı eseriyle Yunan tanrılarının doğumu ve görevlerini bir bütün halinde işleyerek yazılı edebiyata dönüştürmüştür.”

2.” Köken (etiolojik) mitleri: Mitoloji insanın kafasında oluşturduğu sorulara cevap verecek bir düzeyde oluşturulmuştur. Bu bağlamda mitolojinin bir görevi de soyut ve somut kavramların alegorik izahını vermektir. İşte bu tip mitlere köken ve ya izah edici mitler denmiştir. Mitolojik inançlarla yaşayan ilkel kavimlerde etiolojik mitler çok gelişmiştir. Ancak etiolojik mitlerin kalıntılarına hemen hemen dünyanın bütün halklarında rastlamak mümkündür.”

3. “Dünyanın sonu (eskatoloji) hakkında mitler: Tarihi şuurun ortaya çıkması ve dini inançların güçlenmesiyle dünyanın sonu, kıyamet anlayışı da ağırlık kazanmaya başlar. Özellikle monoteist dinlerin baskısıyla kıyamet, onu hazırlayan sebepler, ön belirtiler vs. hakkında bir dizi hikâye anlatılmaktadır ki bunlar da eskatolojik mitleri oluşturmaktadır. Bazı ilkel kavimlerde dünyanın sonu düşüncesine yer verilmediği halde tufanla veya dünyayı tahrip edecek kozmik kazayla ilgili mitler mevcuttur. Dünyanın sonu hakkındaki mitler geleceğe yönelmiş kehanetler niteliğinde olduğu için kozmik bilgilerin simgeselleştirilmiş şekliyle karakteristik özellik oluşturur.”

4. “Totem mitleri: Kavimlerin, boyların bir hayvan, bitki veya cansız nesneye bağlanması, ecdat-tanrı ilişkisinin bir olguda birleşmesi, yani ecdadın aynı zamanda kabilenin tanrısı olması telakkisinin öne çekildiği mitler totem mitleri olarak bilinir. Totemle ilgili görüşler daha çok ilkel yaşam sürdüren ve geçimlerini derleme ve avcılıkla sürdüren toplumlarda ortaya çıkar. Başlıca özelliklerinden biri kan veya kemik akrabalığı değil totem akrabalığına dayanmasıdır. Afrika ve Avustralya yerlilerinin anlatıları totem mitlere birer örnek oluşturur. Ancak hayvanlarla ilgili bütün anlatıları totem mit olarak kabul etmek de doğru değildir. Nitekim totemizm ayrıca bir merhale gibi bir dünya görüşüne dayanır.”

5. “Kahramanlık mitleri: Bu tür mitler, özel bir kategori olarak bazı halklarda genişçe yayılmışlardır. Türk mitolojisindeki kurtarıcı kahramanlar zamanla destanlara mal olmuş ve arkaik destan kahramanları olarak şekillenmişlerdir. Büyük bir misyon ile kahramanlığa koyulan bu tipler toplumun beklentilerini gerçekleştirmekle ferdi karakterlerinden uzaklaşır. Ancak Yunan mitolojisinde bunun tersi görülür. Nitekim Yunan kahramanları tıpkı tanrılar gibi kendilerine has ferdi özelliklere de sahiptir. Onların da insanlar gibi olumlu ve olumsuz tarafları vardır. Oysa Türk kahramanları idealleştirilmiş tipler olarak karşımıza çıkar.” (Bayat, 2013: 15-16).

2.4 Atasözlerinin Tanımı ve Teşekkülü

Türkler edindikleri bilgileri, deneyimleri tarihte görüldükleri zamandan günümüze sözlü ve yazılı olarak getirmişlerdir. Bu aktarımı sağlayan en önemli türlerden biri atasözleridir. Atalarımızın hayat tecrübesini kalıplaşmış cümle kalıplarıyla ana getirmeleri ve bizlere klavuzluk yapmaları bakımından önemlidir. Özkan bu konuda “Türk Milletinin her ferdi, karşılaştığı olumlu veya olumsuz olay ve durumlarda milli hayat bilgisinin yadigârı olan atasözlerinin ve deyimlerin yol göstericiliğinden yararlanmış ve geleceklerini bu doğrultuda düzenlemişlerdir” (2017:547) ifadesini kullanmıştır. Atasözleri âdeta Türk dünyasının aksakallıları gibidir. Türk milletine zor zamanlarında yol göstermesinin yanında, bu büyük ailenin en yaşlı üyeleri olarak her bir Türk devletinin, topluluğunun ortak bir geçmişten geldiğini hatırlatır. Türk boylarında atasözleri “bazı ses, anlam, söz” (Özkan, 2017: 547) değişimleriyle günümüzde çeşitli isimlerle varlığını sürdürmektedir. Verilen isimler farklılaşmış olsa da içerik değişmemiş, aynı bilinçaltının ürünleri olarak yaşamaya devam etmiştir.

İlk atasözü örneklerine Orhun Kitabeleri, Divanü Lügat’it Türk ve Uygur dönemi eserlerinde rastlanır. Atasözleri bu dönemde sab/sav kelimesi ile karşılanır. Kelimenin kökeni -sa olup “söz, nutuk, haber, şöret, şey” anlamlarına gelmektedir. Göktürk Kitabeleri’nde saw (sav-sab) kelimesi söz anlamında kullanılmıştır. Kaşkarlı Mahmut sav kelimesinin yanında mesel kelimesini atasözünün yerine kullanmıştır. Savın anlamlarını kısaca, mektup, söz olarak sıralamıştır. (Elçin, 1997: 169; Oy, 1972:117-121; Özkan, 2017: 550). Kutadgu Bilig’te atasözlerinin yerine mesel kelimesi kullanılır. Atasözü kullanmadan önce “Buna benzer Türkçe bir mesel şöyle der.” (Özcan: 1984: 19) ifadesi kullanılır.

Atasözü üzerine yapılan tanımlar şu şekildedir.

İslam Ansiklopedisi’nde mesel, “atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir.” (Durmuş, 2004: 293-297). Aynı ansiklopedi atasözü için “Atasözleri zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mâna kazanarak sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılan ve halk hâfızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadelerdir.” açıklamasında bulunmuştur (Oy, 1991: 44-46).

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde atasözü "Atalarımızın uzun gözlem ve tecrübeler sonunda vardıkları hükümleri hikmetli düşünce, öğüt ve örneklemeler yolu ile veren; birçoğu mecazı anlam taşıyan; yüzyılların oluşturduğu biçimle kalıplaşmış bulunan; daha çok sözlü gelenek içinde nesilden nesile geçerek yaşayan; anonim nitelikteki özlü söz. (1977a: 214) olarak tanımlanır.

Türk Dil Kurumunda darb-ı meseli "Atasözü, atalar sözü" (2011: 396), atasözü ise "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel." (2011: 180), mesel ise "1.Örnek alınacak söz, 2.Atasözü 3.Eğitici hikâye veya masal" (2011: 1661) olarak tanımlanır.

Ferit Devellioğlu'nın Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat'ında darb-ı mesel , "Atasözü, atasözleri" (2007:166), mesel "1. Örnek, benzer, nümûne. 2. Dolunaklı ve mânâlı söz, 3. Terbiye ve ahlâka faydalı, yararlı olan hikâye." (2007:625) şeklinde tanımlanır.

Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü'nde atasözü "Bütün milletlerin atalarından kalmış, yol, yöntem gösteren, öğüt veren sözleri vardır. Farklı milletlerin kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin gülzârı, halk mektebi, halk hikmeti, ruhun tabibi, aklın gözü vb. anlamlar içeren isimler verdiği, sözlü kültür ve edebiyatın bu en kısa ve göreceli olarak en sabit metne sahip olan türü, günümüz Türkiye Türkçesi'nde atasözü olarak adlandırılır." (2001: 250) şeklinde tanımlanmıştır.

Şinasi atasözleri için "Durub-ı emsal ki hikmetü'l avamdır, lisanından sâdır olduğu millerin mahiyet-i efkârına delâlet eder." (Oy, 1972: 2) ifadesini kullanır.

Hilmi Soykut "Atasözlerinin; atalarımızın dilinden sâdır olup zamanımıza kadar intikal etmiş, birçok tecrübe ve gözlem sonucunda bir karara varılarak hüküm hâlinde ve en veciz bir şekilde ifadelendirilmiş, kelimelerini ve kelime yerlerinin değiştirilmesi câiz olmayan öğüt, görgü, kanaat ve inanışlar olduğu, bundan önceki bahislerin incelenmesinden anlaşılmıştır." (1974: 57). ifadesiyle atasözü tanımını yapar.

Ömer Asım Aksoy'a göre atasözleri "Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir." (2018: 37)

Şükrü Elçin atasözlerini "Nazım, nesir her iki şekli ile tecrübeleri 'tam bir fikir' kompozisyonu içinde teşbih, mecaz, kinaye, tezat gibi edebî sanatların kudretinden yararlanarak süslü, kapalı olarak veya bazen açık, mecazsız hususiyetiyle yetişecek gençlere aktaran sözler." (1997: 421) şeklinde tanımlamıştır.

Dehri Dilçin'e göre "Atasözleri beşer cemiyetle beraber doğmuş, onunla birlikte oba, boy ve oymak olarak asırlarca göçebe hayatı yaşamış ve nihayet gelişip özleşerek de ulus haline yükselmiş, medenileşmiş türlerdir." (2000: XIII).

Ali Püsküllüoğlu atasözlerini "Ataların uzun denemelere, gözlemlere dayanan, yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak veren ve kalıplaşmış bir biçimi olan, kamuca benimsenmiş kısa özlü söz." (1996: 20) şekilde tanımlamıştır.

Özkul Çobanoğlu, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü'nde atasözleri için "Yeryüzündeki bütün milletlerin atalarından kalmış, yol, yöntem gösteren, öğüt veren sözleri vardır. Bu sözler Türkiye Türkçesi'nde 'atasözleri' olarak adlandırılır." (2004:1) açıklamasında bulunmaktadır.

Doğan Kaya "Ataların yüzyıllar boyunca karşılaştıkları olay ve tecrübelerden aldıkları dersleri bilgece düşünce yahut nasihatleri, değer yargılarını düsturlaştırarak sonraki nesillere devrettikleri ve herkesçe benimsenmiş özlü sözlerdir" (2007: 110) ifadesiyle atasözünü tanımlar.

2.5 Atasözlerinin Şekil, Kavram Özellikleri ve Sınıflandırılması

Atasözü üzerine yapılan çalışmalarda şekil ve kavram yönünden çeşitli sınıflamalar yapılmıştır.

Ömer Asım Aksoy Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde atasözlerinin şekil ve kavram özelliklerini şöyle sıralamıştır:

- “1. Atasözleri kalıplaşmış (klişe durumuna gelmiş) sözlerdir. Her atasözü, belirli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş biçimdir.
2. Atasözleri kısa ve özlüdür. Az sözcükle çok şey anlatır.
3. Atasözlerinin çoğu, bir, iki cümledir. Daha uzun olanlar azdır.
1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak yansızca bildiren atasözleri vardır:
Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.
2. Doğa olaylarının nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem sonucu belirten atasözleri vardır:
Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.
3. Toplumsal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan atasözleri vardır:
Ağlamayan çocuğa meme vermezler.
5. Denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt veren atasözleri vardır:
Çirkefe taş atma, üstüne sıçrar.
6. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri vardır.
Bal bal demekle ağız tatlı olmaz.
7. Töre ve gelenekleri bildiren atasözleri vardır:
Bir fincan kahvenin hırk yıl hatırı var.
8. Kimi inanışları bildiren atasözleri vardır:
Ananın bahtı kızma.” (Aksoy, 2018: 15-19)

Hilmi Soykut Türk atasözlerinin şekil ve konularına göre özelliklerini şöyle sıralamıştır:

- “1. Bazı atasözleri, hafızaya yardıma olarak, iç kafiyeli söylenmiştir; hatta gerekirse bunu beyit hâline getirmek de mümkündür.
Eski dost düşman olmaz, it derisi post olmaz.
2. Açıkça bir kafiye bulunmadığı hâlde atalar sözü ahenkli hatta aynı ölçüde iki ifadenin birleşmesi suretiyle kurulmuştur.
Bir gözümü ağlatır, bir gözümü güldürür.
3. Bazen sözün başında ve sonunda tam veya yarım kafiyeli iki kelime bulunur. İlk kelime ayak olarak alınmıştır, asıl metne hiçbir şey ilave etmez, hatta kendisi de ekseriya manası olmayan bir sözdür:
Haber, çocuktan al haberi.
4. Bazı atasözlerimizde, ifadenin bölüm yerlerini belirtmek için muvazât (mukabillik, karşılıklı olma hâli) diye vasıflandırabileceğimiz ses uyuşmaları görülür.
Sabreden derviş, muradına ermiş.
5. Birçok halk şairinin yaptığı gibi cinas sanatına yer veren sözlerimiz de vardır:
Sivrilttiğimiz kazıklar, gelir bizi kazıklar.
6. Bazı atasözleri, belli bir bölgeye ait olup, o çevreye mahsus mahallî sözleri aksettirir:
Köylü birbirine düşmezse Osmanlı nukla yiyemez, (nukla. yumurta)
7. Mini mini bir fıkrayı andıran savlar ve sorulu, cevaplı sözler de şekil bakımından orjinaldir:

Hayır söylemeze demişler: "Hayır söyle, seferden gelince sana neler getiririm. "
Demiş: "Şimdi ver, belki gider gelmezsin."

8. Bilhassa karar verme hususunda muhayyer bakış manası taşımayan bazı atasözlerimiz vardır ki, başka başka şekiller altında fakat aynı kavramda kullanılmaktadır:

Ya düdüğü çalmalı, ya mandırada kalmalı.

Ya deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli.

9. Bazı kelimeler, çeşitli bölgelerde çeşitli şekillerde kullanılmıştır:

Hanım kırarsa kaza, halayık kırarsa ceza.

Kadın eli kaşık sapından kabarrır.

Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar.

10. Bazı atasözlerimiz, komşu milletlerle olan karşılıklı dil ve kültür alışverişleri sebebiyle, temasta bulunan milletlerin atasözlerine ya kavramca benzer veya kelimesi kelimesine onların aynıdır:

En-nezâfetü rin-el iyman. (Arapça)

Temizlik imandandır.

La langue bat où le dent fait mal. (Fransızca)

Dervişin fikri neyse zikri de odur.

11. İlk defa hırçınlık, küskünlük, hiddet, vb. ruhî taşkınlık anlarında söylendiği besbelli olan bazı atasözlerimiz, o anların verdiği pervasızlık sebebiyle, açık ve seçik kelimelerle ifade edilmiştir:

Ayıp ölmüş, kıcı görünmüş.

12. Bazı atasözlerimizde dikkati çeken bir karşıtlık bulunmaktadır:

Bekarlık sultanlıktır.

Bekarlık maskaralıktır.

13. Gerek meslek ve sanatlar, gerekse coğrafi mevki ve şiveler bazı atasözlerine hudutlu bir yer verir, yani bu gibi sözler ancak belli yerlerde ve bölgelerde kullanılır.

14. Öyle atasözlerimiz vardır ki, iki bölümden ibaret oldukları hâlde, bazen ifadeyi kuvvetlendirmek ve ilk hükmün sınırını genişletmek için her iki bölüm bir arada söylenir, bazen de yine müstakil hüküm taşıyan birinci bölüm kullanılmakla yetinilir: El elden üstündür, arşa varıncaya kadar.

El elden üstündür.

15. Bazı atasözü kitaplarında yer alan atasözü mahiyetindeki birtakım sözler bazı aydınlarca yazılmış ya da söylenmiş sözlerdir.

16. Bir kısım atasözlerimiz de vardır ki bunlar minyatür birer fıkracık gibi tertiplenmişlerdir. Bu tip sözlere temsili atasözleri adını vermek mümkündür.

17. İnsanın tabiatla olan münasebetlerini, müşahedeye dayanarak anlatan sözler:

Ağacın yemişini ye, kabuğunu soyma.

18. İnsanın toplum hayatıyla olan münasebetlerini, yine uzun denemelere dayanarak belirten sözler:

Komşu hakkı, Tanrı hakkı.

19. Toplum hayatında rastlanan olaylardan alınmış dersleri kesin bir öğüt hâlinde veren sözler:

Ev alma, komşu al.

20. Bazen bu öğütler, doğrudan doğruya hitap şeklinde değil de, dolayısıyla verilir:

Kendi düşen ağlamaz.

21. Ataların, kendi düşünüş ve felsefesine, kendi mantığına dayanarak elde ettiği sağlam sonuçları gösteren sözler:

Ak akçe kara gün içindir.

22. Geleneklere dayanan ve millî karakter gösteren sözler:

Misafir, kısmetiyle gelir.

23. Bütün bu konular dışında; hayvanlar, bitkiler, hatta cansız varlıklar üzerine söylenmiş sözler de bize atasözleri kavramı hakkında bir fikir verebilir: Deve ölürse derisi eşeğe yük olur.” (1974: 46-54)

Doğan Kaya ise atasözlerini kullanıldıkları yer ve zaman bakımından dört gruba ayırır:

“ 1. Yurdun her yerinde kullanılanlar: “Balık baştan kokar.”

2. Sadece bir bölgede kullanılanlar: “Yakadan bağım yok, çakaldan korkum yok.(Konya)

3. Türkiye dışında kullanılan Türk atasözleri: “At toynağına at çıdar.” (At izine at uyar.)

4. Eskiden var olup bugün kullanılmayanlar: “Buzdan suw tamar.” (Buzdan su damlar.)” (Kaya, 2007: 111).

Zeyneş İsmail ve Muhittin Gümüş ortak yazdıkları Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri adlı eserde atasözlerinin özelliklerini şöyle açıklamışlardır:

“a. Kısa ve öz anlatım

b. Genelleştirme

c. Gözlem

d. Ders ve öğüt verme

e. Yol göstericilik

f. Dilin genel özelliklerini, gelenekleri, örf ve âdetleri yansıtmaya, vb.

g. Gerçeklik

h. Halk inanışları

i. Alay, yergi, tenkit

j. Mecazlı ve sanatlı anlatım” (İsmail-Gümüş, 1995

Türk dünyası atasözleri, araştırmacılarca çeşitli bakımlardan tasnif edilmiştir.

Aksoy atasözlerini kavram bakımından şu şekilde tasnif etmiştir:

- “1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini, uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak, tarafsızca bildiren atasözleri vardır. “Minareyi çalan kılıfını hazırlar.”
2. Doğa olaylarının nasıl olageldiklerini -uzun bir gözlem sonucu olarak belirten atasözleri vardır. “Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.”
3. Toplumsal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan atasözleri vardır. “Mahkeme kadıya mülk değil.”
4. Denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlâk dersi ve öğüt veren atasözleri vardır. “Yoldan kal, yoldaştan kalma.”
5. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri vardır: “Bal bal demekle ağız tatlanmaz.”
6. Töre ve gelenekleri bildiren atasözleri vardır. “Kızını dövemeyen dizini döver.”
7. Kimi inanışları bildiren atasözleri vardır. “Kırk yılda bir ölet olur, eceli gelen ölür.” (2018: 17-19).

İ. Hilmi Soykut atasözlerini konularına göre sınıflandırmıştır.

“Allah ve İnsan; Tabiat; Adanı-İnsan; Kadın; Erkek ve Kadın; İnsan ve Sıhhat, İnsanda Beğenilen Haller, İyi Vasıflar; İnsanda Hoş Görülmeyen, Kötü Haller; İnsan ve Tabiat; İnsan ve Toplum; İnsan ve Çeşitli Marifet, Meslek ve San'atlar, İnsanoğlunun Hayat Boyunca Rastladığı Maddî Davranışlar, Durumlar, Hükümler, Olaylar ve Tepkiler; İnsanoğlunun Hayat Boyunca Rastladığı Manevî Davranışlar, Durumlar, Hükümler, Olaylar ve Tepkiler; Türlü İşler ve Durumlar Hakkında, Ataların Açık ve Kesin Öğütleri; Hayvanlar ve Bunların Özellikleriyle İlgili Sözler; Çeşitli Konularda Atasözleri .” (1974: 437-452).

Albayrak’ın tasnifi ise şu şekildedir:

- “1. İnsan kişiliği ve bu kişiliğin oluşması ile ilgili kavramlar içeren atasözleri: “Aç koyma yüzünüz edersin, çok söyleme arsız edersin.”
2. Sosyal olaylar ya da konularla ilgili kavramlar içeren atasözleri: “Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek içer.”
3. Kişisel değerlerle ilgili kavramlar içeren atasözleri: “Nefis ile mücadele, dünya ile muhabereden güçtür.”
4. Ekonomik kavramları dile getiren atasözleri: “Ak akçe kara gün içindir.”

5. Tabiat olaylarıyla ilgili kavramları içeren atasözleri: “Şimşek çakmadan gök gürlemez.”
6. İnsanlara ahlâk dersi ya da öğüt verme amacı taşıyan kavramları içeren atasözleri: “Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aşını.”
7. Aile ile ilgili kavramları içeren atasözleri: “Evlat kemik, torun ilik.”
8. Görgü kuralları ile ilgili kavramları içeren atasözleri: “Göz iki, kulak iki, ağız tek; çok görüp, çok dinleyip az konuşmak gerek.”
9. İnanışlarla ilgili kavramları içeren atasözleri: “Allah ilmi dileyene, malı dilediğine verir.”
10. Psikoloji ve psikiyatri ile ilgili kavramları içeren atasözleri: “Atın iyisine doru, yiğidin iyisine deli derler.”
11. Türk milletinin karakterini yansıtan kavramlarla içeren atasözleri: “Yiğidin sözü, demirin kertiği.”
12. Hayvanlarla ilgili kavramları içeren alegorik atasözleri: “At belden, yiğit gönülden.” (2009: 22-25).

Aydın Oy’ın atasözlerini konularına göre tasnifi şöyledir:

- “ 1. Atasözlerimizde Ulusal Değerlerimiz,
2. Türklük Konusunda Atasözleri, Atasözlerimizde Sosyal Yaşantı ve Sosyal Değerler,
3. Atasözlerimizde Tasavvuf İzleri,
4. Sağlık ve Ölüm Konusunda Atasözleri,
5. Ekonomi Üzerine Atasözleri,
6. Atasözlerimizde Doğa (Tabiat) ve Evren (Kâinat),
7. Hayvanlarla İlgili Atasözleri,
8. Atasözlerimizde At, Atasözlerimizde Tarım ve Hayvancılık,
9. İklim ve Halk Takvimi Üzerine Atasözleri,
10. Atasözlerimizde Din.” (1972: V).

Çobanoğlu atasözlerini üç grupta tasniflemiştir.

“Birincisi hayat tarzını, dünya görüşünü, gelenek ve göreneklerini ve dolayısıyla da aynı kültürel ekolojiyi yansıtmada mana ve söyleniş bakımından birbirinin tamamen aynısı olanlardır.

İkinci grup ise, manası aynı olmakla beraber söylenişinde bir veya birkaç kelime ve bazen de sadece sesle sınırlı ufak tefek farklılıklar olan atasözleri meydana getirir. Türk dünyasının üçüncü grup atasözlerini ise, her Türk boyunun ve topluluğunun yaşadığı sosyo-kültürel muhitin yer aldığı hususi coğrafya ve sosyokültürel farklılıkların dışı vurulduğu mahalli olan atasözleri oluşturmaktadır.” (2004: 14).

Türker Acaroğlu'nun atasözlerini konularına göre tasnifi şöyledir:

A. Meslek ve Sanat Düsturları: 1. Zaman, 2. Çiftçilik, 3. Bağcılık-Bahçecilik, 4. Çobanlık, 5. Avcılık, 6. Değirmencilik, 7. Kasaplık, 8. Nalbantlık, 9. Tabaklık, 10. Tellallık, 11. Ve Ötekiler.

B. Günlük Yaşam Kuralları: Kişisel Yaşam Kuralları, Aile Yaşamı Kuralları, Toplumsal Yaşam Kuralları.

C. Din ve Dünya İşleri: 1. Allah, Peygamber, Evliya, İmam, 2. Padişah , Kadı , Bey .” (1992: 9-25).

Şükrü Elçin, Halk Edebiyatına Giriş adlı eserinde atasözlerini konulara göre şöyle tasnif etmiştir:

“I. İnsan ve Değerler

A. Yüceltilen Değerler: a. Dostluk, b. İyilik, c. Sabır, d. Sebat, azim, e. Bağışlama, f. Fedakârlık, g. Aşk, sevgi, H. Temkin, ihtiyat, ı. Digergâmlık, i. Hayata bağlılık.

B. Yerilen Değerler: a. Cimrilik, b. Yalancılık, c. Suçu yüklenmeyiş, d. Tenkide tahammülsüzlük, e. İhtiyatsızlık, f. Öfke, g. Nankörlük.

C. İnsan karakteri ve kişilik

II. İnsan-Cemiyet: a. Sosyal işbirliği, dayanışma, b. Sosyal hiciv, c. Mevkiye rağbet, d. Yöneticilik, e. Kanun fikri, f Mülkiyet, g. Ekonomi, h. Eğitim, ı. İş ve zamanın değerlendirilmesi, i. Kabiliyetlerin değerlendirilmesi, j. Düşmana karşı uyanık olma.

III. Bilgi ve Hakikat

V. Dünya Görüşü

A. a. Kader fikri, b. Nasip, c. Tanrı,

B. Determinizm (sebebe-netice münâsebeti)

C. Değerlerin Değişmesi” (1986: 626-632).

Şükrü Elçin de atasözlerini kullanıldıkları yer ve zamana göre şu şekilde gruplamıştır:

“1. Bütün Türk dünyasında kullanılanlar

2. Türkiye gibi bir bölgeye has olanlar

3. Tercüme atalar sözü” (1986: 628).

Levent Doğan, Kırgız atasözlerini konularına göre tasnif etmiştir:

“A. Yerilen ve Yüceltilen Değerler ile İlgili Atasözleri: a. Vatan-millet sevgisi ve birlik-beraberlik, b. Yiğitlik, c. Dostluk, ç. Dürüstlük, Hırsızlık, Doğruluk, Yalancılık, İyilik ve Kötülük, d. Sabretmek, e. Tedbirli olmak, f. Adalet, g. Bağışlama, h. Kendini bilmezlik, ı. Aç gözlülük, i. Danışmak ve nasihat.

B. İlim-Bilim Sahibi Olmak, Akıl ve Dil ile İlgili Atasözleri

C. Sağlığın Önemi ile İlgili Atasözleri

Ç. Sosyal Hayat ile İlgili Atasözleri: a. Kurnazlık, b. Zenginlik ve Fakirlik, c. Sosyal Hiciv, ç. Misafirlik-Komşu, d. Mevki-Makam sahibi olmak, e. Ölüm, f. İş, emek ve zahmet çekmek, g. Aile fertleri, ğ. Allah ve Din, h. Düşman.

D. Hayvanlar ile İlgili Atasözleri

E. Tabiat Unsurları ile İlgili Atasözleri

F. Kırmızı ve Manas ile İlgili Atasözleri” (Doğan, 206-241)

Ülkü Çelik Şavk ise Kırgız atasözlerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

- “ 1. Vatan, ulus, ülke, vatandaşlık, mücadele, lider, topluluk, yönetim, sorumluluk.
2. Emek, meslek, ekonomi, tasarruf, iş hayatı, boş gezme.
3. Dostluk, yoldaşlık, uyumluluk, konukseverlik, kadir kıymet, hata, küskünlük, düşmanlık.
4. Ömür, ölüm, sağlık, gençlik, ihtiyarlık, baht, kaygı, kıvanç, güç, temizlik, güzellik, hoşluk, yiyecek.
5. Tabiat olayları, vakıalar, hayat tecrübeleri, hayvanlar, öğütler.
6. Dil ve belagat.
7. Ana baba, sevgi, aile, çocuk, kardeşlik, akrabalık, gelenek görenekler, eğitim.
8. Din, ticaret, zenginlik, egemenlik, makam, devlet.
9. Sınıflan içeren atasözleri.” (2002: X)

Pertev Naili Boratav atasözlerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

“1. Asıl atasözleri

a. Bir yargıyı, ya da bir gözlemi kapsayan atasözleri

b. Dolambaçsız, açık bir öğüt, akıl verme, ya da yasaklama biçimindeki atasözleri

c. Fıkra edası taşıyan atasözleri

2. Atalarsözü değerindeki deyimler

a. Atasözü çeşnisi taşıyan deyimler

b. Bireylik hâllerde uygulanan deyimler

c. Benzetmeli deyimler” (1992:120-122)

Erman Artun’un atasözlerini sınıflandırması:

1. Asıl atasözleri

a. Bir yargı, bir gözlem görünümündeki atasözleri, bir ders veya davranış kuralı öğretenler, bir ahlak kuralına sahip bir gözlemi anlatanlar veya günlük olayların, tabiat olaylarının gözleminden doğan hükümleri anlatanlar.

b. Doğrudan doğruya bir öğüt, bir emir, yasak belirtenler

2. Atasözü niteliğindeki deyimler

3. Fıkra türünde atasözleri” (2004: 229).

3. TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDE MİTOLOJİK UNSURLAR

3.1. Ruhlar/ İyeler, Mitik Varlıklar

3.1.1. Üst Dünya’da Yaşayan Ruhlar/ İyeler, Mitik Varlıklar

3.1.1.1. Umay

Umay ruhu çok eski devirlerden beri Türklerde millî bir kült oluşturmuştur. Umay adına ilk defa Göktürk Yazıtları’nda rastlanır. Kültigin Yazıtı’nın doğu tarafının 30-31. satırlarında “Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kültigin yedi yaşında kalmıştı. Umay’a benzeyen annem hatunun taliine küçük kardeşim Kültigin er adını aldı. On altı yaşında amcam hakanın ülkesini, türesini böylece kazandı.” (Ergin, 2010: 18-20) ifadeleri geçmektedir. Görüldüğü gibi Gök Tanrı’yı temsil eden hükümdarın eşi de Umay’ı temsil etmektedir. Kutunu Umay’dan almış ve onun yardımıyla Kültigin’i dünyaya getirmiştir. Kâşgarlı Mahmut sözlüğünde “**Umayka tapınsa ogul bolur.**” (Atalay, 2018a: 123) atasözü ile birlikte Umayı ana rahmi, bebeğin eşi, son anlamlarında kullanır. Bebekten

sonra gelen hokka gibi nesne, bebeğin anne karnındaki eşi olarak tanımlanır. Türkler arasında uğurlu olduğu bilgisi vardır. Umay, kadın sonu anlamında Turfan metinlerinde, Mısır, Kıpçak edebiyatında da kullanılmıştır (Atalay, 2018a: 123; Bayat, 2012b: 59, 62). Umay kültü değişen zamana göre şekil almış, önceleri bütün Türk halkını koruyan yüce bir Tanrı sayılırken daha sonra derecesi düşmüş ve doğa nesnelерinin iye ruhları seviyesinde bir ruh haline gelmiştir. “Altay-Sayan Şamanistlerinde aile inancı düzeyine kadar gerilemiş ve fonksiyonları da kısıtlanmıştır.” (Potatov, 2012: 345). Umay genel anlamda Tanrıça, dişi ruh olarak bilinir. Dişil özellikler atfedilen bir ruh olduğu için kadın ve çocukları korur. Bebeği olmayanlar, tekrar bebek isteyenler, bebekleri ölenler ondan yardım isterler. Umay; kuş, ben, göbek, koruyucu melek, çocuk ruhu, bazen üç yaşına kadarki çocukların ruhu şeklinde görülür. Bebeğin anne karnında oluşmasıyla birlikte Umay’da meydana gelir. Bu nedenle Umay bebeğin ikizi, eşi, benzeri kabul edilir. Doğumda bebekten sonra gelen eş toprağa gömülür. İnsanın ölmesiyle birlikte eşi ile kavuşmuş olur (Bayat, 2012b: 62-64; Lvova, Sagalayev, Oktyabrskaya, Usmanova, 2013b: 82-83; Potatov, 2012: 346). Bu düşünceyi Hudyakov’un derlediği Ayıhıt algısı metninde kadınların söylediği: “Ben sana kalbimin bir parçasını verdim. Ben sana ciğerimin bir parçasını bıraktım.” (Bayat, 2012b: 64) sözlerinde de görebiliriz.

Bugün hâlâ Türk coğrafyasında Umay’a bağlı olarak ritüeller yapılır. Yakutlar Umay yerine Ayıhıt ismini kullanırlar. Onlara göre Ayıhıt anne karnındaki bebeğe kut üfleyerek ona hayat verir. Aynı zamanda tıpkı Umay gibi Ayıhıt’ta son anlamında kullanılır. Yakut kadınları sona saygı göstermek için toplu olarak sonu bir yere gömerler ve etrafını tütsülerler. Bu genellikle bebek doğduktan üç gün sonra ve evin kadınlara has olan yerdeki bir çukura olur. Altay-Sayan Türklerinin de sonu gömdükleri kaydedilmiştir. Teleütler sonun içinde bulunduğu saksıyı beyaz bir kumaşla örtüp mahzende saklarlar. Hakaslar Umay’ı bebeği olmayan kadınlar için yapılan törende kullanırlar. Bu törene Umay’ın çekilmesi adı verilir. İnançlarına göre Şaman Umay’ı çekerken bebek kutunu da çekmiş olur. Tören şu şekilde tasvir edilir:

“İmay-tashıl dağının içine ulaşan Şaman, doğacak bebeğin “ruh”unu (Autmay) yakalardı. Geriye döndükten sonra kutsanmış sütle doldurulmuş kabı, kadının başına koyar ve Umay’ın sembolü sayılan hurug imay’ı üç kez güneş yönünde üzerinde dolaştırır ve: Huray, huray, huraylarım, hut polzın!, derdi. Daha sonra teli ters çevirip üç kez vurur ve imay ruhunu sütün içine düşürüldü. Daha sonra kadın may hurugdan önceden süte

batırılmış olan deniz kestanesi kabuğunu ağzına alırdı ve yavaşça sütü içerdi. Fincan, şamanın elinde bulunurdu, hasta ise kuta düşer ve kadın hamile kalırdı.” (Lvova ve diğerleri, 2013b: 82-83).

Sonla ilgili diğer bir inanış da Teleütlerde görülür. Ölen bebeğin sonu gömülmez, köpeklere yedirilir. Bu doğacak bebeklerin de ölmemesi için yapılır. Sagaylar, Sorlar, Beltirler Umay’ı bebeğin doğumdan üç yaşına kadar olan sürede ruhuna verilen isim olarak tanımlarlar. Üç yaşından sonraki süreçte ise ruh, kut adını alır. Eskiden bebek doğarken kesilen göbek bağı beşiklere bağlanırdı. Bu Umayın bebekler beşikteyken yanından ayrılmaması anlamına gelirdi. Böylece Umay zamanla beşik simgesi ile de özdeşmiştir. Hakaslarda Umay süt emen çocukların çanı veya hayat gücü anlamlarına gelir. Bulunduğu yer ise beğin başındaki bendir. Hakaslar dışında Kaçınler Umay’ın bende Sagaylar, Altay-Sayan Tükleri, Şorlar, Buryatlar, Umay’ın göbekte olduğuna inanırlar (Bayat, 2012b: 62-64). Verilen bu örnekler “**Umayka tapınsa ogul bolur.**” (Atalay, 2018a: 123) atasözünde olduğu gibi Umay’ın son olarak görülmesini onaylar niteliktedir.

3.1.1.2. Ülgen

Ülgen hakkında bilgiye eski ve orta çağ kaynaklarında rastlanmamaktadır. Sonraki dönemlerde Şamanların etkisiyle Türk mitolojisinde Tanrı’nın yeryüzündeki görevini devrettiği yardımcı Tanrı rolüne yerleştirilmiştir. İyi olan her şeyi Ülgen yaratmıştır. Mitlerde insana benzer şekilde tasvir edilmiştir. Göğün belli bir katında ailesi ile birlikte yaşar. Güneş’ten, Ay’dan, yıldızlardan yukarıda altın kapılı altın sarayda ve altın tahta oturur. İnsanları, hayvanları, bitkileri, gök cisimlerini o yaratmıştır. Doğa olayları onun sayesinde meydana gelir. Yeryüzünü kötü ruhlardan korur. Burada bolluk, bereket sağlar. Beyaz renk ile eşleştirilir. Ak Ayas, Ayas Kan, Künürtçi, Yılğınçı, Küiçekçi, Küygekeçi, Yayıcı olarak da adlandırılır. Oğul ve kızlarının sayısı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Yedi oğul, dokuz kızı olduğu söylenir. Türk boyları Ülgen’in oğullarından birini kendine koruyucu ruh sayarlar. Oğullar arasında en bilineni Karşıt’tır. Kızları ise Şamana sihirli güçlerini verirler. Bu kızların tasvirleri Şamanın manyak/mancak adı verilen giysisinin üzerinde bulunur. Ülgen’e üç, altı, dokuz, on iki yılda bir beyaz at veya boz kısrak kurban olarak sunulur. Bu tören daha çok baharda veya yaz mevsiminde gerçekleşir. Altay-Sayan Türkleri tüm göksel ruhlara ülgenler ismini vermişlerdir. Bunların başında ise Bay Ülgen

bulunur (Anohin, 2006: 10-15; Dilek, 2014: 193-195; Eliade, 1999: 231; Potapov, 2012: 288-294).

Ülgen'in Tanrı olarak adlandırılması konusunda görüş ayrılıkları vardır. Devletleşen Türk topluluklarında Ülgen adı bilinmez Tanrı olarak Gök Tanrı kabul edilir. Avcı toplayıcı Türk toplulukları ise zamanla Şamanlığın etkisi ile Gök Tanrı'yı geri planda bırakarak Ülgen'i Tanrı konumuna yükseltmişlerdir. Bayat'a göre Ülgen "Gök Tanrı'dan kopan ve yaratıcı gücü olan yüce bir ruhtur." (2015a: 305). Şamanlar Ülgen'i Gök Tanrı'nın yerine geçirmeye çalışsalar da onun bir güç tarafından yaratıldığını kabul etmişlerdir. Yaratılış mitlerine göre her şey yaratılmadan önce gökte Tanrı vardır. Verbitskiy'nin derlediği yaratılış mitinde her yer su ile kaplıdır. Ülgen uçmaktan yorulup konacak bir yer arar. Bu esnada gökten bir ses duyar. Ses ondan önündeki şeyi tutmasını ister. Denizde bir taş belirir. Ülgen taşın üstüne çıkar. Tanrı gökten bir ses olarak görünür.

"Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi:
Tut önündeki şeyi, hemen yakala!" dedi.
Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
İçinden tekrarladı, Semânın sözlerini.
Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
Artık Ülgen memnundu rahatı bulmuş idi,
Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.
Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak,
Artık vakti gelmişti, gökleri yaratacak!" (Ögel, 2010a: 433)

Ardından Ak Ana görünür ve Ülgen'e yaratacakları konusunda bilgiler verir. Ülgen bu sayede ilk önce yeri, göğü, Dünya'yı ayakta tutan balıkları, ay ve güneşi, dokuz ayrı dünyayı yaratır. "Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak." (Ögel, 2010a: 432) ifadesi Ülgen'e Tanrı vasfını vermiştir. Burada Ülgen Tanrı olarak görülse de konacak bir yer bulamayıp çare ararken gökten gelen bir ses buyruk verir. Bu ses Ülgen'den daha güçlü bir kuvvetin olduğunun işaretidir. Böylece Ülgen'in sadece ikinci derece yardımcı bir Tanrı olduğu anlaşılır. Ögel'in tabiri ile Ulu/ büyük Tanrı'nın gücü ile gök ile yeri yaratır. Yine Tanrı'nın verdiği kil ile ilk insanı yaratabilmiştir (Ögel, 2010a: 427, 432-437; Potapov, 2012: 289).

Erlık, Ülgen ile birlikte Dünya'nın yaratıcısıdır. Kötü olan her şeyi o yaratmıştır. Erlık ilk Şamandır ve bunu insanlara aktarır. Türk mitolojisinde ölüm ruhudur. Ölen kişilerin kötü

yönü ağır basıyorsa kendi dünyasına, yeraltı âlemine götürür. Yeryüzüne hastalıklar göndererek insanların ölümünü kolaylaştırır. Erlik ölen insanların ruhlarını yargıladıktan sonra onları kendisine hizmet ettirir. Kötülük yapmaları için yeryüzüne gönderir. Öldükten sonra insan ruhunun serüvenine Erlik'in eşliği görülür. Ölen kişinin canı Şaman tarafından önce yakın çevrede aranır. Bulunmazsa bozkıra, ormanlara, deniz diplerine en son olarak Erlik'in diyârına bakılır. Eğer can Erlik'te ise pahalı kurbanlarla geri almaya çalışılır. Bazı durumlarda cana karşılık can da alınabilir. Kişi henüz ölmemiş hasta ise onunla kararlaştırılarak yeni bir can belirlenir. Bu seçilen kişi uyurken Şaman kartala dönüşmüş bir şekilde kişinin canını alarak Erlik'e götürür. Hasta kısa sürede iyileşir. Bu tam bir tedavi değildir. Hasta üç, yedi ya da dokuz yıl sonra ölecektir (Anohin, 2006: 3-9; Eliade, 1999: 250-251; Potapov, 2012: 304-305).

Abakan yakınlarında bulunan Altın Köl Yazıtı'nda Erlik ismi ile ilk olarak karşılaşmaktayız. "Tört imilgü ertimiz bizni erklig adırtı yıta. Dört küçük kardeş idik bizi Erlik ayırdı, ne çare." (Bayat, 2015a: 324) şeklinde geçen sözlerde Erlik ölüm getiren ruh olarak görülmektedir. Kötü ruhların yeraltı dünyasından geldiği düşünülür. Altay efsanesinde Erlik çekiç, körük ve örs alıp ilk vuruşunda kurbağa, ikinci vuruşunda yılan, üçüncü vuruşunda ayı, dördüncü vuruşunda domuz, beşinci vuruşunda albıs (fena ruh), altıncı vuruşunda şulmus (fena ruh) ve yedinci vuruşunda deve çıkmıştır. Erlik bu kötü ruhları yönetendir (Bayat, 2015a: 325; İnan, 2015: 17-18). Erlik Şaman dualarında şu şekilde tasvir edilir.

"O yağız rahvan ata, yük hayvanına veya kel bir öküze biner. Yatağı kara kunduz derisindedir. Beli o kadar şişmandır ki hiçbir kuşak yetişmez. Boynu o kadar kalındır ki insanın kucağı yetmez. Gözkapakları bir karış, bıyıkları ve sakalları simsiyahtır. Gözleri ve kaşları karadır. Dizlerine kadar uzanan sakalları vardır. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç köküne benzer. Saçları dimdik durur ve kıvırcıktır... Omuzları geniş, yüzü simsiyahtır." (Dilek, 2014: 77).

Erlik'in yeşil demir kılıcı, insan kafasından kadehi, insan göğsünden kovası vardır. İnsanların gözyaşlarından oluşmuş ırmağın döküldüğü yerde çamurdan veya demirden yapılmış sarayda oturur. Bu ırmakta at kollarından köprü vardır. Üzerinde Cutpa denilen nöbetçileri yer alır. Kızıl kanlı yemek yer, ciğer kanı içer. Beslenme zamanı akşam gökyüzünün kızardığı zamandır. Küreksiz bir kara kayığa biner. Kara tüysüz öküzü vardır. Kara kaplan derisi üzerinde yatar. Kara renkli bir Güneş ile aydınlanırlar. Erlik'e kara renkli boğa ya da inek kurban sunulur. Bu genellikle ölümü çağrıştıran sağlam olmayan

hayvanlar arasından seçilir. Erlik'e yapılan ayinler gece gerçekleşir (Bayat, 2015a: 340-342, 347; Dilek, 2014: 77; Potapov, 2012: 300, 305).

Altay yaratılış mitinde Erlik'in oluşumu şu şekilde anlatılır:

“Evvvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir “kişi” vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiç bir şey düşünmüyordu. “Kişi” rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu “kişi” kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; “Tanrı, bana yardım et!” diye bağırmağa başladı. Tanrı “yukarı çık!” dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: “sağlam bir taş olsun!” suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile “kişi” taşın üzerine oturdular. Tanrı “kişi”ye: “suya dal, oradan toprak çıkar!” dedi. “Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak “yer olsun (yer bütsün)!” dedi. Böylece yer yaratılmış oldu. Bundan sonra Tanrı yine “kişi”ye: “suya dal, toprak çıkar” dedi. “Kişi,, suya daldı ve “ben kendim için de toprak alayım” diye düşündü, iki eline toprak aldı; bir elindeki toprağı, kendi başına iş gürmek düşüncesiyle, ağzına soktu. Tanrıdan gizlice yer yaratmak istiyordu. Bir elindeki toprağı tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı saçıverdi, katı yer meydana geldi. Deminki “kişi”nin ağzında gizlediğı toprak da büyümeğe başladı. Nefesi tıkanıp boğulacak, ölecek oldu. Tanrıdan kaçmağa başladı. Fakat nereye baksa tanrıyı yanında buldu. Boğulmak üzere iken “A tanrı, gerçek tanrı, bana yardım et!” diye yalvardı. Tanrı ona “ne yaptın? ağzına toprak saklayım diye mi düşündün? Bu toprağı ne için gizledin?” diye sordu. O “kişi” cevap verdi: “yer yaratayım diye bu toprağı ağzımda gizlemiştim”. Tanrı ona “at ağzından o toprağı!” dedi. “Kişi” toprağı atıverdi. Bu topraktan küçük küçük tepeler meydana geldi. Bundan sonra Tanrı şöyle dedi: ‘imdi sen günahlı oldun; bana karşı fenalık düşündün. İtaat eden halkın (sanga bakkan albating) ; düşünceleri dahi fena olacaktır. Bana itaat eden halkın düşünceleri arı, temiz olacaktır; onlar güneş görecekler, aydınlık görecekler. Ben gerçek Kurbustan adını almışımdır. Senin adın ise Erlik olsun; günahlarını benden gizliyenler senin halkın olsun; günahlarını senden gizliyenler benim halkım olsun!’ dedi.” (İnan, 2015: 14-15).

Sonunda Erlik Tanrı'nın sözünü dinlememekle yerin altında yaşamakla cezalandırılır. Kişi'nin Erlik olma süreci bu şekilde tamamlanır. Başlangıçta Erlik ile Ülgen Dünya'yı yaratma işlevi ile eş değer görevde bulunmaktadır. Kalgançı çağa kadar her ikisi de evreni yönetmek ile yükümlüdürler. Altay Türklerine ait bir yaratılış miti Erlik ve Ülgen'in yaratılıştaki beraberliğini gösterir.

“Ülgen insan bedenini yaratır ve Kuday'dan (baştanrı) insan ruhu almak için kuzgun gönderir. Gökyüzüne gelen kuzgun, istenileni alır ve geri döner. Ancak yolda merakına yenik düşüp, ruhu gagasından düşürür. Ruhlar iğne yapraklı ormana düşer ve oradaki ağaçları yaz kış yeşil yapar. Bu sırada Erlik, geceleyin yeraltından çıkar ve yeryüzünde yeni bir saray ile onun içerisinden Ülgen tarafından yaratılmış insan bedenlerini görür. Koruyucu köpeğı kürk ve yiyecek sözü ile kandıran Erlik, ilk insanların yanına gitme fırsatını yakalar. “Bunların tamamı benim malım olacak.”

diyen Erlik, bedenlerine kendi ruhunu üfler. İnsanlar canlanır. Burada çocuklar, gençler, kızlar, erkekler, kadınlar, ihtiyar erkek ve kadınlar bulunur. Böylece yeryüzünde insanlar meydana gelir.” (Lvova ve diğerleri, 2013b: 90).

Şamanist inançla Gök Tanrı'nın yeri Ülgen'e devredilmiştir. Ülgen böylece akla aydınlığı, ışığı getirir hâle gelmiştir. Erlik ise yer altına hükmeden olarak karanlık, kötülük ve ölümü çağrıştırmaktadır. Erlik ilk olarak gökte bulunan iyi ruhlar arasındadır. Ülgen onu önce yeryüzüne daha sonra yer altına göndererek kötü ruhlar sınıfına dâhil olmuş (Bayat, 2015a: 326, 331). Erlik ve Ülgen arasındaki zıt görünüm daha sonra ortaya çıkmıştır. Zaman içinde Erlik'in görevi “Dünya'yı yaratmaktan bozmak ve tahrip etmeye” (Bayat, 2015a: 328) çevrilmiştir.

Erlik ölümü, Ülgen yaratılışı temsil etse de aslında ikisi de aynı anda yaratılışa katılmışlar ve birçok ortak noktada buluşmuşlardır. Altay mitlerinde Erlik ve Ülgen kardeş olarak görülmektedir. Bu bizleri mitolojideki ikiz kardeşler tarafından yaratılan dünya ve daha sonraki mücadelelerine götürmektedir.

“Birgün tanrı Ülgen denize bakarken su üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın üzerinde insan vücuduna benzeyen kil tabakası vardı. “Nedir bu cansız nesne? kişi olsun!” dedi. Toprak derhal kişi oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi ve bunu orada bıraktı. Erlik, tanrı Ülgeni arayıp buldu. Tanrı onu kendisine küçük kardeş yaptı. Erlik bir müddet geçtikten sonra Ülgen'den daha büyük ve daha kuvvetli olmak istedi “ah, bende Ülgen gibi yaratıcı olsam!” diye düşündü. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. Ülgen bunun yerine Mangda- şire'yi yarattı. Bunlardan başka yine bizim dünyamızda yedi kişi yarattı. Bunların kemikleri kamıştan, etleri topraktandı. Kulaklarına üfledi can verdi, burunlarına üfledi akıl verdi, yine bir “kişi” yarattı ve buna Maytere adını verdi ve “sen insanları idare et” diye buyurdu.”(İnan, 2015: 20-21)

Altaylılara göre Ülgen ve Erlik'in birlikte hareket ettikleri durumlar da görülür. Ülgen ile Erlik tufandan kurtulan yedi kardeş arasındadırlar. Tufandan sonra yeri yeniden meydana getirmişlerdir. Ülgen kendisine sunulacak kurban geciktiğinde bunu Erlik'e bildirir ve cezayı onun vermesini ister. Erlik kurban sunacak kişiyi bunu yapana kadar cezalandırır. Sonunda kurban Erlik ve Ülgen arasında paylaşılır. Erlik cezalandırma işlemini yardımcısı Kagır Han tarafından yapar. Altay Türklerine göre Kagır Han, Erlik ve Ülgen arasında elçidir. Teleütler çocuk kutunu Yayıçi vermediği zaman Erlik' ten isterler. Ülgen de çocuk kutu getiren ruhlar arasındadır. Ülgen Yayık aracılığıyla Süt Ak Göl'den yeni doğan bebeğe can getirir. Altay Türklerine göre ölüm iki şekilde gerçekleşir. Birincisi Erlik'in isteği üzerine insanların zamanları dolmadan ölmesi diğeri Erlik ve Ülgen'in ortaklaşa kararı

üzerine insanların ölmesidir (Bayat, 2015a: 329, 308, 333-334). Ülgen ve Erlik'in birbirinin tersi özellikleri olmasına rağmen oluşturdukları bu ortaklıkları Bayat şöyle değerlendirir:

“Basit Şaman inancı üzerinde oluşturulan iyi - kötü, gök - yer, yukarı - aşağı, yer - yeraltı, ışık - karanlık zıtlıklarında Ülgen’le Erlik ayrı ayrı kategorilerde bulunsalar da aynı şuur tipi ve aynı metin bağlamında şekillendikleri için, bu iki Şaman ‘tanrısı’ yalnız mevkilerine göre ayrılmıştır. Altay- Sayan Türkleri Bay Ülgen’in oğullarını ayrı ayrı soyların ataları olarak gördükleri gibi, Erlik’in oğullarını da ayrı ayrı soyların koruyucu ruhları olarak kabul ederler. "İşte benzerlik ve aynı öge üzerinde şekillenme, ancak zıt anlayışlar oluşturma" Türk mitolojisinin felsefi kaynağını teşkil eder. 'Zıtlıkların ökeni aynı kaynaktan türemiştir.' ontolojik düşüncesi, Türk mitolojisinin özünü oluşturmaktadır.” (Bayat, 2015a: 346).

Türk mitolojisinin bu anlayışı bir Altay atasözünde de görülmektedir.

“Erlik bile Ülgen yanıs ejiktü.”

“Erlik ile Ülgen bir kapıya bakar.” (Bayat, 2015a: 329). Atasözünden hareketle M. M. Bahtin’in görüşleri Erlik ile Ülgen arasındaki ilişkinin anlamlandırılması bakımından önemlidir. Ona göre:

“Olayların değişimini grotesk şekil nitelendirir. Burada olaylardan kasıt, ölüm ve doğum, büyüme ve olgunlaşma aşamalarındaki daha bitmemiş metaforlardır. Grotesk biçimin önemli özelliği zaman ve olgunlaşma ile olan ilişkisidir. Onunla bağlantılı bir diğer özellik ise kararsızlıktır. Burada bir şekilde yeni ve eski, ölen ve doğan, metamorfozun başı ve sonu gibi değişimin iki kutbuna da atıf vardır. Grotesk biçimin erken döneminde zaman, kış-bahar, ölüm-doğum şeklinde ortaya çıkan gelişimin başlangıç ve bitişini, yani iki dönemini sıraya koymada görülür. Bu daha gelişmemiş hayat biçimleri, insanın üreten hayatının doğal ve insancıl dönemlerinden oluşan biyo-kozmik bir döngüde hareket ederler. Bu biçimlerin bileşenleri ise mevsimler, evlenme, hamilelik, ölme, büyüme vs. Bu eski yaşam tarzında dolaylı olarak bulunan zaman anlayışı doğal ve biyolojik hayatın döngüsel olduğunu gösteririr” (Lvova ve diğerleri, 2013a: 123).

Farklı görülen bu iki varlık yaşam sürecinde birbirinin devamı niteliğindedir. Ülgen yaratılışı temsil ederken Erlik devamında gelen ölümü; Ülgen aydınlığı, gün ışığını simgelerken Erlik ardından gelen gecenin karanlığını; Ülgen gökyüzünün hâkimiyken Erlik yeraltının hükümdârı olarak birlikte bir bütünü oluştururlar.

3.1.2 Orta Dünya’da Yaşayan Ruhlar/ İyeler, Mitik Varlıklar

3.1.2.1. Yer-Sub

Birçok millet insanların kadın erkek olarak ikiye ayrılmasından yola çıkarak Tanrı ve Tanrıça kavramlarını oluşturmuşlardır. Bu anlayış zamanla çok Tanrılı inanca dönüşmüştür. Türkler ise tek Tanrılı bir inanç sistemine sahiptir. Göğün yüksekte olup ulaşılamaması, bilinmezliği, oluşturduğu doğa olaylarının farklılığı ona korku ile beraber saygı duyulmasının en önemli nedenleri arasındadır. Türk inancına göre yerin, göğün ve onun arasında bulunan tüm varlığın yaratıcısı gökte olmalıdır. Bu nedenle Gök Tanrı adını verdikleri Tanrıları vardır. Ayrıca Eski Türkçede Tanrı kelimesi Tengri olarak karşımıza çıkar bu kelime hem gökyüzü hem de Gök Tanrı anlamlarına gelmektedir (Bayat, 2012b: 11; Roux, 2012: 126). Yaratılış mitlerine göre her şey yaratılmadan önce gökte Tanrı vardır. Verbitskiy’in derlediği yaratılış mitinde “ Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak.” (Ögel, 2010a: 432) ifadesi Ülgen’ e Tanrı vasfı vermiştir. Burada Ülgen Tanrı olarak görülse de konacak bir yer bulamayıp çare ararken gökten gelen bir ses buyruk verir. Bu ses Ülgen’den daha güçlü bir kuvvetin olduğunun işaretidir. Tanrı gökten bir ses olarak görünür.

“Göklerden gelen bir ses, Ülgen’e buyruk verdi:
Tut önündeki şeyi, hemen yakala!” dedi.
Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
İçinden tekrarladı, Semânın sözlerini.
Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
Artık Ülgen memnundu rahatı bulmuş idi,
Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.
Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak,
Artık vakti gelmişti, gökleri yaratacak!
Ülgen hep düşünmüştü, ta göklere bakarak:
Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım!
Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!
Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!” (Ögel, 2010a: 433).

Ülgen sadece ikinci derece yardımcı bir Tanrı’dır. Ögel’in tabiri ile Ulu/ büyük Tanrı’nın gücü ile gök ile yeri yaratır. Yine Tanrı’nın verdiği kil ile ilk insanı yaratabilmiştir. Radloff’un derlediği yaratılış mitinde Kurbustan olarak adlandırılan Tanrı bir süre sonra elçi olarak Mai Tere’yi görevlendirmiştir (Ögel, 2010a: 427, 435, 437, 458).

Bundan sonra Tanrı, insana söyle dedi:

“Bekleme benden yemek, benden artık yardım yok!

Kendiniz çalışınız, aşınızı yapın çok!

Bundan sonra ben size, görünmem artık bitti!

Benim elçim Mai-Tere, sizinle yere gitti!

O artık ne gerekse, sizlere öğretecek!

Bana elçim olarak, haberi iletcek!” (Ögel, 2010a: 458)

Benzer örneklere Altay, Hakas, Yakut Türklerinin inanç sisteminde de görmekteyiz. Yakut Türklerinin Ak-Yaratıcı adını verdikleri Tanrıları ve onun ikinci dereceden yaratıcıları bulunur. Altay ve Hakas Türklerinin Huda/Kuday ismini verdikleri Tanrı ve onun yardımcı ruhları vardır. Göğün üç, yedi, dokuz, on yedi gibi farklı sayılarda katmanlı yapısı olduğu düşünülür ve her katında bu yardımcı ruhlardan biri bulunur (Alekseyev, 2013: 36; Potapov, 2012: 176, 287). Daha çok yabancı bilim adamları tarafından oluşturulan Türk panteonu Türkleri düşünce yapısına aykırı bir hiyerarşik ruhlar sistemidir. Askeri alandaki disiplinli ve atik yapı, sosyal hayatta var olan kurallara toplumun uyumu, siyasi yönetimin devamlılığı düzenli bir devlet yapısını meydana getirmede önemli katkı sağlamaktadır. Yeryüzünde bu düzeni sağlayan Türklerin zihin coğrafyası da belli bir sistematik yapı içerisinde olmalıdır. Birden çok yaradana ya da ikinci derece yaratıcılara inanmak yerine tek Tanrılı bir inanç sistemleri bulunmalıdır. Ögel de bu görüşü destekler. Ona göre Türklerin yaşayış biçimi onları erken devirlerde tek Tanrılı inanç yapısına götürmüştür. (Ögel, 1979: 311-312) Farklı varyantları olan yaratılış destanlarımızın içinde yabancı kültürlerden etkiler bulunsun da düşünce yapımızın tek Tanrılı olduğuna dair izler bulunmaktadır. Bu bazen gökten gelen bir ses olup Ülgen’e yaratma kuvveti vererek bazen yetkisini isteğiyle başka bir güce bırakarak kendini gösterir.

Tek Tanrılı düşünce yapısı Göktürk Kitabeleri’nde de görülür. “Üze kök tengri asra yağız yir kılundukda ikin ara kişi oğlı kılınmış/ üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış.” (Ergin, 2010: 8). Yıldırım’a göre Tanrı hiçbir zaman Kök

Tengri biçiminde anılmamıştır. Yazıtta Kök Tengri yağız yir karşılığında kullanılmış, ikisi de yaratılmış konumdadır. Gök ve yerin arasında yir sub vardır. Bu yeryüzünün ifadesi olarak kullanılır (Yıldırım, 2016: 169). Kitabelerdeki bu düşüncüyü Altay Türklerine ait bir atasözünde de görmek mümkündür.

“Teñeride kuday, telekeyde kaan.”,

“Gökte tanrı, yerde kağan.” (Dilek, 2007: 248)

Kitabelerde Tanrı kelimesinin geçtiği bir diğer yer Türk Tanrı’ sı ifadesiyle bulunmaktadır. “Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı anca itmiş. Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.”(Engin, 2010: 13). Roux bu konuda Yazıt’ta geçen Tanrı’nın milli bir Tanrının özelliklerine sahip olduğunu açıklar. Ona göre Türkler gökyüzü tarafından özellikle korunur, dünyanın ortasında doğrudan göğün altında yaşarlar. Tanrı Türk halkının mahvolmaması, yeniden halk olması için emir verir, Türk halkının adı ve itibarının zarar görmemesini sağlar. Tanrı’nın yöneticiye verdiği kut sayesinde hükümdar “Ben ölüm döşeginde yatan halkı sağaltarak tekrar yaşama döndürdüm. Çıplak halkı giydirdim, fakir halkı varlıklı kıldım ve küçük halkı büyüttüm.” diyebilmektedir (2012: 128-129). Sıraladığı bu gerekçeler ile halkın Tanrı’yı kendine ait olarak görebileceğini ve “Tengrim” olarak hitap edebileceğini açıklar.

Yıldırım ise Türk’ün Tanrı’sının tek olduğunu şu sözlerle özetlemiştir: “Beñgü Taş Bitigi yazıtları, Tanrılar’dan değil; sadece, Tanrı’dan söz eder. Bu yazıtlarda, Türk Tengrisi olarak belirlenir. Kağan yapmak, ‘buyruk’ ve ‘yarlık’ vermek; il, küç, ülüg, kut ve bilig vermek, kılmak/ yaratmak bu Türk Tengrisi iradesindedir.” (2016: 170).

Yazıt’ın bir başka yerinde “tengri teg” ifadesi geçer. “Tanrı Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum. Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum.” (Engin, 2010: 3). Buradaki tengri teg “Tanrı tarafından görevlendirildim, Tanrı’nın buyruğu ile kut sahibi oldum, Tanrı’dan geldim.” (Roux, 2012: 129) anlamlarına sahiptir. Türk kağanı kendini Tanrı gibi görmemiş, ne yaptıysa Tanrı’nın inayetiyle yaptığını belirtmiştir. Thomsen’ a göre bunun anlamı göğe benzer Tanrı demektir. Ögel ise bu tanımlamanın açıklaması için göğün sonsuzluğu ifade ettiğini, Tanrı’nın hayalimize bağlı olarak sonsuz olduğunu yönündedir (Ögel, 2014b: 189).

Ayrıca Yıldırım, Divitçioğlu'ndan aktardığı Göktürkler zamanından kalma bir Bizans kaynağını kanıt göstererek tek Tanrılı düşünce yapısını vurgulamıştır. "Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler; suyu ve havayı ulularlar, toprağı kutsarlar. Fakat yalnızca göğü ve yeri yaratana Tanrı derler ve ona taparlar." (Yıldırım, 2016: 179).

Gök aydınlık olduğu için ak rengi ile sembolize edilmiş ve akıllarda olumlu çağrışımı ile belirmiştir. Bu yüzden gökyüzü, yer altı ve yeryüzünden daha değerli, Tanrı'nın bulunduğu yer olmasıyla daha kutsaldır. Yer altı karanlıktır ve kara rengi ile sembolize edilir. Erlik'in ülkesi, kötü ruhların bulunduğu kattır. Yeryüzü için ise iyi veya kötü sınıflandırması yapılmaz. Burada insanoğluna yardımcı, onları koruyucu ruhlar bulunur. Bu ruhlar içerisinde iyeler önemli bir yer tutmaktadır. Sayıları tam olarak bilinmez, hepsi birbirinden bağımsızdır ve aralarında bir hiyerarşi oluşturmazlar. Kendi bölgelerinin dışında hiçbir etkinlikleri yoktur (Bayat, 2012b: 140). "Dağ, orman, pınar, mağara, ırmak, çöl, ev, bahçe, kuyu vb. coğrafyayla veya işbölümü -mesela çobanlık, avcılık vb. ile sınırlıdır." (Bayat, 2012b: 143). İye kavramı Türk dünyasının büyük bir kısmında etkili bir inançtır. Çeşitli Türk lehçelerinde değişik varyantları bulunmaktadır:

Verbitskiy'in derlediği Altay mitinde koruyucu ruhların oluşumu anlatılır. Erlik içinde insanların olduğu bir dünya kurmak ister. Bunun için çekici örse her vurduğunda altından bir hayvan çıkar.

"Tanrı onu yerin altına, karanlık dünyasına sürdü. Üzerine kat kat kilitler koydu. "Üzerinde sönmez ateş olsun, güneş ve ay ışığı görmiyesin! tekrar ediyorum: iyi olursan yanıma alırım, fena olursan daha derinlere sürerim!" dedi. Erlik "ben, ölmüş adamların canlarını alacağım" dedi. Tanrı "Ben onları sana vermeyeceğim. Kendin yarat" dedi. Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu kurbağa çıktı; bir vurdu yılan çıktı; bir vurdu ayı çıktı; bir vurdu domuz çıktı, bir vurdu albıs (fena ruh) çıktı; bir vurdu şulmus (fena ruh) çıktı; bir vurdu deve çıktı." (İnan, 2015: 18-19).

Mangdışire, Ülgen'den aldığı buyruk ile Erlik ile savaşa başlar. Kerey Han'ı gökten yere Biy Karaş'ı yer altı dünyasına gönderir. Erlik ağır yaralanır, hizmetçilerini gökten yere savurur.

Bu esnada suya düşen su eezi (su sahibi), taşa düşen taş eezi (taş sahibi), dağa düşen tu eezi (dağ sahibi), ormana düşen ağaç eezi (ağaç veya orman sahibi), eve düşen uy eezi (ev sahibi), mala düşen mal eezi (hayvan sahibi), düz yere düşen yer eezi (yer sahibi), hayvana düşen hayvan eezi (hayvan sahibi), balıklara, kuşlara ve diğer varlıklara, kısaca kim nereye ve neye düşerse oranın sahibi olur. (Bayat, 2012b: 141).

Bayat'a göre iye kavramı zamanla değişen kültür içinde anlam genişlemesine uğrayarak Tanrı anlamına gelmiştir. Altay-Sayan, Yakut Türklerinde yüksek dereceli ruhlar iye sınıfına dâhil olmuştur. Zaman içinde yaşam koşullarının değişmesiyle avcı toplayıcı yapı sona ermiş, görev paylaşımının bulunduğu daha düzenli bir toplumsal yapıya geçiş olmuştur. Bu görev paylaşımı sırasında erkek ön plana çıkmış ve toplum yapısı ataerkil düzen doğrultusunda gelişmiştir. Başlangıçta mevcut olan anaerkil yapının izleri ise kültürel anlamda yaşamaya devam etmiştir. Dağ, nehir, orman iyelerinin ana olarak veya ana tarafından gelen dayı gibi akraba isimleriyle adlandırılması başlangıçtaki dişil yapıdan kaynaklıdır (Bayat, 2012b: 21). Sahip, ilah anlamlarına gelen in kökünün ana anlamına gelen ene kökü ile ilgisi vardır. "Kumandin, Hakas, Başkurt, Tuva, Yakut, zbek, Karakalpak vb. eney, ene, iney, iye vs." (Bayat, 2012b: 140) şekillerde çeşitlilik gösteren ana anlamlı iye kökü bu anlayışı destekler. Bayat'ın Mitolojik Ana olarak tabir ettiği ilk yaratan algısındaki dişil özellikler değişen hayat şartlarıyla yerini Gök Tanrı inancına bırakmıştır. Bu geçişle birlikte başlangıçta dişi asıllı olan ruhların bir kısmı erkek özellikler kazanmıştır. Erkek ruhlar sorumluluk gerektiren dünyanın yaratılması, zamanın, havanın, rüzgârın yönetilmesi; kadın ruhlar ise ekolojik dengeyi koruma ve daha çok insan neslinin devam etmesini sağlayan nikh, aile, ocuk, kadın hamileliklerinin koruyuculuğu görevlerini üstlenmiştir (Bayat, 2012b: 140). Bu yapı cinsiyet ayrımı için değildir. Dişil karakter verilmesinin nedeni:

"doğan her şeyi üreten doğa kültünün kendisi olan Mitolojik Ana'yı kastetmek içindir....ölümsüzlüğün, mükemmelliğin, kutsal dişiliğin ifadesi olan Mitolojik Ana, zamanla ihtiya, ancak güçlü Yer Ana şeklinde folklorik düşünceye malzeme olmuştur. Mitolojik Ana'nın değişmeyen işlevi doğuran ve yutan, başka bir deyişle hayatın ve ölümün simgesi olmasıdır. Hayatın simgesi olan Umay'ı, ölümün simgesi olarak da Erlik'i ortaya çıkararak Mitolojik Ana'dır. O, zıtlıkları birleştirerek bir bütün oluşturmakta, mutlak iyiliğin simgesi olan Gök Tanrı'nın ve yaratıcı demiurg olan lgen'in, dağıtıcı kötü güç olan Erlik'in yapısında mevcuttur." (Bayat, 2012b: 11-12).

Anlaşıldığı zere Mitolojik Ana bir süre sonra Yer Ana adını almıştır. Yaşlı bir kadın olarak tasavvur edilmiştir. Yer Ana bu şekli atasözlerinde korunup günümüze kadar ulaşmıştır.

"Saygarmanı söyleme, tamda gulak bar."

"Görmediğini söyleme, odada kulak var."

“Tta. Yerin kulağı var.” (trkm./Doğan, 2014: 371)

“Cer kulağı ceti kat.”

“Yerin kulağı yedi kattır.”

“Yerin kulağı vardır.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 101)

“Cer kulağı ceti kat.”

“Yer kulağı yedi kattır.”(krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 156)

“Keregede kulak bar, keñeşçü bolsoñ iraaq bar.”

“Yerin kulağı var, konuşacaksan uzak git.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“Yerin kulağı var da duyar.” (kbrs./Gökçeoğlu, 1997: 112)

“Yerin da kulaklari vardır.” (balk./Hasan,1997: 85)

Atasözlerinde de görüldüğü gibi yer en gizli şeyleri duyar, bilir. Çünkü Dünya'nın yaratılışından beri mevcuttur ve her yerdedir. Başlangıçta insanların doğayı canlı olarak görmeleri tabiat kültürünü oluşturmuştur. Bu kült Yer Ana şeklinde karşımıza çıkarak tüm varlıkların koruyucusu ve yaratıcısı konumunu almıştır. Bayat' a göre yere ana denilmesinin sebebi başlangıçta yer ve göğe ait unsurların sahibi ve koruyucusunun ana karakteri taşımasıyla alakalıdır. Gök Tanrı inancının ağır basmasıyla kadına ait özellikler yeryüzünde, erkeğe ait özellikler de gökyüzünde kalmıştır (Bayat, 2012b: 25). Bitkilerin, ağaçların üzerinde yetiştiği toprak kadının doğurganlık özelliği ile ilişkilendirilmiştir. Ögel bu düşüncenin büyük devlet kurmuş Türklerde görülmediğini, çok eski Proto-Türklere ait olduğunu belirtir. Yakut Türklerinin yer ve toprağı bir ana, tıpkı güçlü bir kadın gibi gördüklerini, şiirlerinde “toprak ana”, “ana toprak”; efsanelerinde “sekiz köşeli Yer-Ana'nın sarı göbeği”; yerin göbeği için “yer ananın kalkık memesi” tabirleri kullandıklarını aktararak konuyu örneklendirir. Yer Ana için her şeye can veren , taşan ve çoşan kaynak tanımı yapar (2014b: 341-342). Yakut Türklerine ait masallarda kulakları büyük, bakırdan gagası olan Yer Ene adıyla da bilinen Şimeltey/ Şebeldey adlı ihtiyar bir

kadın bulunur. Hakas Türklerinde Huu İney (Işıklı Ana), Anadolu ve Azerbaycan'da Dev Karısı, Orta Asya 'da Kempir, Tuva Türklerinde Celbegen, Emegelçi Altay Türklerinde Emegender veya Enekeler Yer Anası'nın demonikleşmiş kadın varyantlarıdır. Bu varlıkların hepsi kadındır ve büyük çoğunluğunun kulakları kocamandır ve beyaz saçları vardır. Birçok milletin mitolojik anlayışında gökyüzünün Tanrı, yeryüzünün de onun eşi olduğuna inanılır (Bayat, 2012b: 27-29; Eliade: 2009, 244). Yerin kadın, ana özelliği atasözlerinde de görülür.

“Baylıktın atası-emgek, enesi cer.”

“Zenginliğin babası çaba, annesi yerdir.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 108)

“Eñbek - ata, jer - ana.”

“Çalışma; ata, yer (toprak); anadır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 112)

“Jer emşegi suwalmaydı,

Jersiz dıygan quwanbaydı.”

“Yer memesinin sütü tükenmez,

Yersiz (topraksız) çiftçi sevinmez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 393)

“Ata qarğışın kük kütärmäs, äsä hağışm yer kütärmäs.”

“Ata kargışını gök kaldırmaz, ana kargışını yer kaldırmaz.” (başk./ Näzerşina, 2007: 218)

“Oktargayniñ iyezi – hün,

Kijiniñ iyezi – çer.”

“Bütün dünyanın annesi güneştir,

İnsanoğlunun annesi yerdir.” (tuva./Arçın, 2009)

Göktürk Kitabeleri'nde görülen Yer-su ifadesi metinlerin ilk okunuşu sırasında çeşitli görüşlere neden olmuştur. Potapov, Yer-su anlayışıyla ilgili çeşitli görüşleri bir arada verir. Radlov bir Tanrı ismi olduğunu söyler. Gerekçe olarak Altay Türklerinden derlediği bir yazısını sunar. “Biz (Altaylılar) yetmiş dağa, Yer-su'ya, ortak atamız Bay-Ülgen'e ve Erlik'e ayinler yaparız.” (Potapov, 2012: 324). Bu cümleden hareketle dağ, Ülgen ve Yer-suyun birer Tanrı olduğunu düşünür. Thomsen, Yer-su ruhları olarak çeviride bulunur. Daha sonra yer ve su Tanrısı olarak kabul eder. Bartold, Yer-su olarak tek bir Tanrı olduğunu düşünür. Melioranskiy, Şaman Tanrısı olarak adlandırır. Malov, kitabının sözlüğünde bu terimi yer ve su olarak ayrı ayrı bölümlere yerleştirip birebir ifadelerini karşılıkları olarak vermektedir. Clauson yer, nehir ve su bulunan bir bölgeyi ifade ettiğini açıklar. Roux, ruhlar topluluğu olarak tanımlar. Tanrı ile birlikte Türkler için önemli olduğunu aktarır. Bir başka çalışmasında tek bir yer Tanrısı olarak ifade eder. Graud, boş bırakılmış yerler çok sayıda ruh olmadığı, tek olduğu bilgisini verir ve akan nehirler olarak anlamlandırır. Seyidov, yer ve su kültlerinin birleşmesinden oluştuğunu zamanla vatan anlayışına dönüştüğünü ifade eder. Anohin, Altay Türklerinin Yer-suya tıpkı Ülgen gibi kurban adadıklarını bu yüzden bağımsız bir Tanrı olduğunu belirtir. Tokarev de aynı görüştedir. Derlediği metinlerden hareketle Altay Türklerinin ona dua edip kurban sunduklarını belirtir. Potapov görüşleri aktardıktan sonra Yer-suyun iyelerden bağımsız bir Tanrı olduğunu Türkler arasından derlediği dua metinlerinden hareketle ispatlamaya çalışır (Potapov, 2012: 324-334).

Bayat, Mitolojik Ana'nın ilk zamanlarda bütün canlıların yaratıcısı ve koruyucusu olduğunu, çeşitlenmesi sonucunda koruyucu ruhlara dönüştüğünü söyler. Bu ruhların arasında iyeler de bulunur. Yeryüzü iyeleri içinde Yer-suyun daha kapsayıcı olduğunu savunur (Bayat, 2012b: 11-13).

“Üze Türk Tengrisi Türk ıdık yiri subı anca itmiş. Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiş.”(Ergin, 2010: 10-13). Yer ve suyun ıdık kelimesi ile nitelendirilmesi tesadüfi değildir. ıdıkın kutsal; dağ, vadi iyeleri; kurban adanan hayvan; söz niyetine serbest bırakılan hayvan; yüksek; geçilmez; aşılmaz anlamları vardır (Lvova ve diğerleri, 2013a : 49-50). Türklerin vatan algısını düşünürsek yazıtlarda geçem “ıdık yiri subı” geçilmez aşılmaz vatan toprakları anlamına gelmesi manasız olmayacaktır.

Bayat Yer-suyun nasıl kutsal vatan toprakları anlamına geldiğini şöyle açıklar:

“İ. Stebleva'nın da yazdığı gibi Altaylıların inancına göre her boy kendi dağı, nehrini, kayasını, gölünü aru neme olarak adlandırır ve saygı gösterir. Buradan anlaşılan şu ki Orhun-Yenisey yazıtlarındaki Iduk Yer-Sub, Mitolojik Ana'nın sonraki telakkisi olup somutlaşmıştır ve Türklerin yaşamış oldukları yerler anlamına gelir. Ancak bu yerler mitolojik düşüncede kutsal merkez telakkisiyle bağdaşarak vatan topraklarını içermekte ve vatanın kendisi olmaktadır. Yerin ortasında ve kısmen de makro-kozmosun merkezinde tasavvur edilen Yer-Sub ve onların koruyucu ruhları duygusal bir anlayış sergilemekte, somut yer adlarından çıkarak soyutlaşmaktadır. Zamanla Mitolojik Ana'nın bir gelişim boyutu olan Yer-Sular, atalar kültüyle de bağlantılı şekilde tasavvur edilmiştir. Bu nedendir ki Türk mitolojisinde Yer-Sular, ataların himayesindedir ve korunan kutsal mekân özelliği taşımaktadır. Mitolojik zıtlık oluşumunda Yer-Sular, kutsal merkezde yer aldıklarından ve vatan kavramını içerdiğinden başka milletlerin yerlerine ve sularına karşı koyulur ve bu bağlamda değer kazanırlar. Yer-Su, dağları, ormanları, suları ile milleti koruyan kutsal mekândır. Ne kadar ki millet, bu kutsanmış mekândadır, onun mahvolması söz konusu olamaz. Orhun-Yenisey yazıtları ve Çin vesikalarının sunduğu efsaneler de bu kutsallığın eski Türklerin hayatında önemli bir rol üstlendiğini gösterir. (Bayat, 2012b: 40).

Ögel'e göre Türkler yer ve su unsurlarını ayrı ayrı düşünmemişler, birbirinden kesin olarak ayırmamışlar bu yüzden yer ruhlarını yer ve sular içinde toplamışlardır. Türkler ırmakları, gölleri canlı varlıklar olarak görmüşlerdir. Tanrı gibi kutsal varlıklar değillerdir. İnanlar bu ruhlarla ilişki kurabilirler, onlardan yardım alabilirler. Türkler yüzyıllardır değişmeyen bir inançla yaşamlarını geçirdikleri sulara, dağlara saygı duymuşlar ve kutsal saymışlardır. Ögel de Yer-su anlayışının vatan anlayışına dönüştüğünü düşünenlerdendir. Türk Mitolojisi adlı eserinde “Er- Sular ve Vatan Anlayışı” başlığının altında “Yurdun yeri ve suları, aynı zamanda vatan demektir.” alt başlığı bulunur. Burada toprağın su olmadan hayat vermeyeceği ancak su ile mânâ kazanacağı anlatılır. Koruyucu ruhlara sadece toprakta değil su ile birlikte kendilerini tamamlar (Ögel, 2014b: 417-418) Ögel, Yenisey Yazıtları üzerinde yer alan “Yerime ayıta! (?) Suyuma adıldım!” Yerimden, çok yazık ! (?) Suyumdan ayrıldım!”(2014b: 419) cümlelerine de işaret ederek yer ve suyun birlikte vatani oluşturduğunu ifade etmek ister.

Benzer düşünce yapısı Göktürk Kitabeleri'ne de yansımıştır. “Tokuz Oguz budun yirin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çine doğru gitti.” (Ergin, 2010:48-49). “Türk begler Türk budunum (...) at (...)rtim (...) ka ta(...) g (... ür) kazanıp yang(...)i bu (...)a bu kaganında bu beglerig(de ... su)bungda(adrılmasar?)Tü(rk budun) özüng edgü körteçi sen, edinge (ki)ртеçi sen, bungsuz boldaçı...” “Türk beylerim, Türk milletim,... kazanıp ... bu ... bu kağanından, bu beylerinden ...

suyundan ayrılmazsa, Türk milleti kendin iyilik göreceksin evine gireceksin, dertsiz olacaksın. (Ergin: 2010: 60-63). Yer ve su ile anlatılmak istenen vatandır. Türkler vatanı terk etmekle bir anlamda orda yaşayan iyelerini de terk etmiş olacaklardır. Yörükân da benzer ifadelerle Türklerin dağlara, ırmaklara Tanrı adını verdiklerini onlara adak adayıp dilekte bulduklarını, amaçlarının ise buralarda bulunan iyelere hitap etmek olduğunu söyler. Türklerin doğayı kutsal saymasının ve vatanlarına ilâhi bir bağla bağlanmalarını bu inanca bağlamıştır (Yörükân, 2006: 58).

İnan, Tonyukuk Yazıtları'ndan yola çıkarak vatanın Umay ve Yer-su yardımıyla düşmanlardan kurtulduğunu ifade eder. Yer-su kültürü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültürü derecesine yükselmiştir. Orhun Yazıtları'nda geçen "ıduk yer – sub" ifadesi koruyucu ruh ve vatan anlamına gelir. Burada vatan anlamında kullanılan yer su Ötüken ve Budun İnli Dağları ve ormanları temsil etmiştir. "Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı anca itmiş. Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiş." (Ergin, 2010: 10-13). İnan yazıtlarda geçen bu sözlerden hareketle Yer-su ruhlarının Göktürk'lerin geleceğine yön çizdiğini belirtir. Tonyukuk Yazıtları'nda geçen "Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz? Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer su üzerine çökü verdi herhalde. Niye kaçıyorsunuz?" (Ergin, 2010: 76-77) sözleri ile de vatana saldıran düşmanların Tanrı, Umay ve Yer- su ruhlarının yardımıyla basıldıklarını ifade eder (İnan, 2015: 48-49).

Metin Ergun'un çevirisini yaptığı Güney Sibiryâ Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri (Kâinat ve zaman. Nesnelere Dünyası) adlı kitapta "Vatan" başlığının altında ilk sırayı "Yer-su" anlayışı almıştır. Yer alan sınıflandırma Yer-su anlayışının vatan kavramını taşıdığına başlangıçtaki görüntüsüdür. Bu konuyla alakalı ilk olarak Hakas dilinde ada çir-suuyun ataların Yer- suyu anlamına geldiğini günümüz Hakaslarında ise doğum yeri, vatan ifadesiyle kullanıldığına yer verilir. Hakaslarda çir-suuyun destan ve folklor dilindeki karşılığı vatandır. Kahramanlar yabancı hanın topraklarına yol alırken ana toprağından hayır dua isterler. Kahramanlık destanları genel olarak dünyanın yaratılış motifi ile başlar arkasından kahramanın doğduğu yaşamını sürdürdüğü yer gelir (Lvova ve diğerleri, 2013a: 38-40). Bir Hakas kahramanlık destanında kahraman "Kayanın eteğinde/ Denizin kıyısında yaşar." (Lvova ve diğerleri, 2013a: 40) denilmektedir. Örnekte de görüldüğü gibi kahramanın yaşadığı yer, su ve dağın birleşimindedir. Olağanüstü özelliklere sahip olan alt ve üst dünya ile bağlantı kurabilen kahramanın su ve yer ruhlarına yakın bir yerde doğup

yaşamayı Yer-su anlayışı doğrultunda görülebilir. Yine aynı kitapta verilen bir örnek bu anlayışla örtüşmektedir.

“Kartıga Pergen çok mu gitti, az mı gitti. Böyle giderken, yetmiş hanlığın dışına çıktı, yetmiş toprağın sınırlarını aştı; yaşayacağı yeri bulamıyordu. Yabancı halkın topraklarının arkasındaki zirveye çıkıp eyerin eğimine benzer çukurluğa indi. Etrafına göz gezdirdi. Daha sonra dört tarafa baktıktan sonra, görür ki ileride gözün alamadığı altın bozkır uzanmaktadır. Bu altın bozkırda biten otlar solmazmış. Ağaçların yapraklarının solmadığı bir toprak idi, görülen dağ altındı, akan deniz beyaz ayrandı. (Bunu görüp) Kartıga Pergen sevdi burayı. ‘İşte şimdi yaşamam gereken toprakları buldum!’, dedi.” (Lvova ve diğerler, 2013a: 40)

Yer- su anlayışı ile ilgili Türk destanlarında dağlar ve ırmaklar bir arada geçer. Ögel bu konuda “yedi dağ ile yedi ırmakta, bir boğa boynuzu varmış, bir yiğit iki dağ ile üç ırmak aşılıyor, iki ırmak bir dağda birleşiyor.” (Ögel, 2014b: 555) örneklerini vermiştir. Dede Korkut’ta dağlar ile sular birbirinden ayrılmaz. Kara kara dağlardan hemen sonra kanlı kanlı sular gelir.

“Karşu yatan karlu kara tağlar kariyupdur otı bitmez

Kanlı kanlı ırmakları kariyupdur suyu gelmez” (Ergin, 2011a: 111) geçen ifadede sular dağlara bağlanmış. Dağların yaşlanmasıyla suların da kuruması anlatılmıştır.

Yer-suyun vatan olarak görülmesi atasözlerinde de karşılaştığımız bir unsurdur. Dağ ve nehirler eş değer olarak görülmüş ve birlikte bir bütünü vatani oluşturduğu vurgulanmıştır.

“Çapız da bolso toom bar,

Tayız da bolso suum bar.”

“Alçak da olsa dağım var,

Sığ da olsa nehrim var.” (krz./Çevik Şavk, 2002: 95)

“Çirım par tıp,

Çirsip turadır;

Suum par tıp,

Suhsap turadır.”

“Yerim (yurdum) var diye,

Yerini (yurdunu) özleyip durur,

Suyum (ırmağım) var diye,

Susayıp (ırmağının suyunu canı çekip) durur.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 110)

“Helik baylığı yer bilen su.”

“Halkın zenginliği yerle su.” (uygr./Öztopçu, 1992: 199)

Kahramanlık destanlarında vatan dünya ile özdeşleşmektedir. Bazen bu dünya nehirlerle sınırlı olur (Lvova ve diğerleri, 2013a: 52) Ögel, her il ve yurdun bir ırmağa ve çaya dayandığını, yerleşimlerin suların coğrafi konumlarına göre yapıldığını belirtir. On Uygur oymağının oluşma nedeninin on ırmak yatağı üzerine kurulması ile ilgili olduğu bilgisini verir. Diğer bir örnek Göktürk alfabesiyle yazılmış Bayan Çur Kağan yazıtında “Onun suyu Selenge imiş.” ifadesi geçmesidir (Ögel, 2014b: 414) Buradan da anlaşıldığı gibi her boyun, ülkenin bir veya daha fazla ırmağı bulunmaktadır. Bu anlayış su ruhlarına yakın olmakla ilgilidir. Zamanla vatan kültürüne dönüşmüştür. Bu anlayışla Oğuzlara ait bir atasözünde **“Yurd tutma, su tut.”** (ogzt./Alizade,1992:102), Hakas Türklerinde **“Hayda suğ, anda çurt.”**, “Nerede su, orada yurt.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 54, 113) demektedirler. Suya sahip olmak yurda sahip olmaktır. Bu anlayış Anadolu’da da yaşamaktadır. Bir boya, aileye, yerleşim yerine ait sular ve pınarlar için kavgalar çıkmış, haklarında efsaneler, hikâyeler söylenmiş, türküler yakılmıştır. Yine aynı inanış ile yeni gelinler evlerine girmeden önce eşlerinin yaşadığı yerleri ve sularını gezerler ve onlara saç sunarlar. Bugün dilimizde var olan aynı suyu içmek, suyu bir, suyunca gitmek gibi ifadeler de bu anlayışın uzantısıdır. Bu ifadeler aynı coğrafyanın insanı olduğunun bir diğer söylemidir (Ögel, 2014b: 414-415, 425).

Yer-su iyesinin çeşitlenmesi sonucu oluşan diğer bir unsur da dağ iyeleridir. Dağlar

vatanın merkezidir, bir parçasıdır. Göktürk Yazıtları'nda Ötüken Yış ve Bodin İnli Dağları Türklerin vatan anlayışını temsil etmektedir. (Bayat, 2012b: 227) Dağ kültürünün bir parçası olan taşlar da kutsal bilinip vatan sembolüne dönüşmüştür. Uygur Türklerine ait Göç Destanı'nda taşın Çinliler tarafından götürülmesiyle vatanda düzenin bozulduğu kutsal vatan anlayışının zedelendiği görülmektedir. Cuveyni tarafından tesbit edilen Uygur efsanesine göre Uygurların kutsal bir taşı vardır. Çinliler tarafından alındıktan sonra başa felaketler gelmeye başlamıştır.

“Uygur Elinde Hulin adında bir dağ vardı. Ondan Tuğla ve Selenge adında iki ırmak çıkardı. Bir gece oradaki bir ağacın üzerine gökten ilahi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşayan halk bunu dikkatle takip ettiler. Ağacın gövdesinde gebe bir kadına benzeyen bir şişkinlik peyda oldu. O ışık dokuz ay, on gün o şişkinlik üzerinde durdu. Bu müddetin sonunda o şişkinlik yarıldı. İçinden beş çocuk çıktı. O ülkenin ahali bunları alıp büyüttüler. Bunların en küçüğünün adı Buğu Han'dı. Büyüyünce herkesi hükmüne alarak hükümdar oldu. Otuz göbekten fazla zaman geçtikten sonra Yulun Tigin padişah oldu. Çinlilerle birçok savaşlarda bulundu. Nihayet bu hale bir son ermek için oğlu Galı Tigin'i Çin hükümdar ailesinden Kiü-lien adlı bir kızla evlendirmeye karar verdi. Bu prensen, sarayını Hatun Dağı'nda kurdu. Bu civarda Tanrı Dağı adında bir dağ, cenup tarafında da küçük dağ şeklinde ve Kutlu Dağ adını taşıyan bir kaya vardı. Hatun Dağı'na Çin elçileri bakıcıları ile birlikte geldiler. Onlar kendi aralarında dediler ki:” Hatun Dağı'nın saadeti bu kayaya bağlıdır. Bu hükümeti zayıflatmak için onu yok etmeli. Bunun üzerine Tigin'i bularak Çinli prensesle yaptığı bu evlenmenin karşılığı olarak o kaya parçasının kendilerine verilmesini istediler. Tigin razı oldu. Fakat kayanın büyüyen yerinden kımıldatılmasına engel oluyordu. Kayanın çevresini odunla doldurarak ateş verdiler. Kayayı iyice kızdırdıktan sonra üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Sonra o parçaları arabaya koyarak Çin'e göturdüler. Bu büyük bir hadise oldu. Memleketteki bütün kuşlar, hayvanlar kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Bundan yedi gün sonra Tigin öldü. Ondan sonra bu memleket felaketten kurtulamadı. Halk rahat yüzü görmedi. Yulun Tigin' den sonraki hükümdarlardan birçoğu çabuk öldüler. Bunun üzerine hükümdarlar payitahtlarını Hoçu'ya göçürmeye mecbur oldular. Hâkimiyetlerini oradan Beş Balığa kadar uzattılar.” (Atsız, 2011: 74-75)

Bu destanı hatırlatan bir atasözüne Hun Karaçay Türklerinde karşılaşmaktayız.

“ Taş üzüldü deb tavnı atma.”

“ Kayalar dağıldı diye dağını bırakma.” (hkrçy./Semenova, 2006: 86)

Benzer bir metin Çin kaynaklarında da görülür. Türkler için kutsal sayılan yeşim kayadan söz edilir. Türklerin gücünü temsil eden yeşim kaya Çin hükümdarı tarafından kızına başlık olarak istenir. Bunun üzerine kaya üzerine sirke dökülerek parçalanır ve götürülür.

Taşla birlikte vatanın kutu da beraberinde gider. Türklerin göçü başlar. (Bayat, 2012b: 226-227) Bu destanlar Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre adlı tiyatro eserini akla getirir. Bu eserde bir kale vatana eş değer tutulmuştur. Türkler görüldüğü gibi her çağda dağından taşına, sularından otlaklarına kadar vatanın içinde bulundurduğu her bir unsuru kutsal bilip parçalanamaz kabul etmişlerdir.

3.1.2.2. Dağ İyesi

Türkler dağları Tanrı'ya en yakın yer, kutsal, ibadet ve kurban adama yeri, soyun kaynağı, ana, baba, ıduk, hatta birer canlı varlık -özellikle kahraman-, vatan, dünyayı bastıran nesne olarak görmüşlerdir. Günlük hayatta dağ, avcılıkla geçimini sağlayan bir toplum için ekonomik olarak önemlidir. Türklerin avlanarak yaşamını sürdürdükleri çağlarda dağ daha özelde ise orman avcılığı önemli yaşam kaynaklarından. Bayat' a göre Türklerin ilk ekonomik geçim kaynağı avcılıktır. Avı sunan ise dağ iyesidir. (2012b: 223).

Türklerin hayatında farklı yönlerden yer kaplayan dağlar mitolojide önemli bir motif oluşturmuştur. Neredeyse her destanda, efsanede, masalda kutsal bir dağdan söz edilir. Göktürklerin Yaratılış Efsanesi'nde dişi kurt çocuğu olarak bir dağa gidip bir mağaraya girer. Uygurların Kao-çı Töleslerinin menşe efsanesinde hakan kızlarını Tanrı ile evlendirmek için bir dağa çıkar. Ergenekon Destanı'nda dağlarla çevrili bir oviden dağı eriterek çıkılır. Oğuz Kağan Destanı'nda ordugâh dünyanın merkezi olan bir dağdadır (Ögel, 2010a: 18-21, 61-63, 115-127).

Türkler ulu görünen varlıklara karşı korku beslemişler aynı zamanda da onlara bağlanmakla kendilerini güvende hissetmişlerdir. Etraflarında büyüklüğüyle Tanrı'ya yakın olduklarını düşündükleri varlıklar arasında başta dağlar gelmiştir. Tele boyunun doğuşundaki bir efsanede dağların Tanrı'ya yakınlığından söz edilmektedir. "Hakanın iki kızı vardır ve hakan onların sadece Gök'e Tengri'ye gelin olabileceklerine inanırdı, kızlarını dağın zirvesine getirerek Tanrı'nın onları daha erken göreceğini düşündü. O sırada kızların küçüğünü dağın eteğinde bir kurt gördü ve onun yavuklusu olduğunu düşündü ve kurdun yanına gidip onunla yaşamaya başladı. Onların evliliğinden Tele boyu doğdu." (Lvova ve diğerleri, 2013c: 48). Görüldüğü gibi dağlar Tanrı olarak düşünülmemiş. Tanrı'nın mekânı olarak kabul edilmiştir. Karacay-Malkar atasözünde dağın Tanrı mekânı olduğu söylemiştir.

“Tav teyriye işangança.”

“Dağ tanrısına güvenmek gibi.” (krçy./Tavkul, 2001: 212)

Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması, mavi renkte görünmesi bu inanca sebep olmuştur. Dağlara her zaman saygı duyulmuş, üzerinde Tanrı’ya adaklar adanıp kurbanlar kesilmiştir. Hunların Gök Tanrı’ya her yıl kurban kestikleri Han-yoan Dağ’ı bu ritüele örnek gösterilebilir. Hunlar ile Çinliler arasında antlaşma Hundağı’nda kurban kesilerek karşılıklı antlarla yapılmıştır. Yüksek dağ tepelerinde belirli bir ayinle gerçekleştirilen bu kurbanlara tengere tayıg denir (İnan, 2015: 48-49; Ögel, 2014b: 583; Tanyu, 1973: 30). Kutsal merkez anlayışıyla alakalı Ötügen bu inancın sonucudur. Dağ orman kültürü ile beraber kutsal merkez anlayışını oluşturmuştur. Göktürk ve Uygurlar zamanında devletin koruyucu merkezi niteliğindedir. Aynı düşünce doğrultusunda Orta Asya’daki dağların çoğu Tanrı ismi ile anılmıştır. Dağlar Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamlarına gelen sıfatlarla adlandırılır. Han tanrı, Bayan-Ula, Buztağ-ata, Bogdu-ula, Burkhan-ula, Othon-Tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula (Kuttağ) gibi isimler buna örnek teşkil eder (Bayat, 2012b: 223; İnan, 2015: 49).

Beşerî anlamının yanında dağ, üzerinde yaşadığı düşünülen iye bakımından kutsal sayılmıştır. Bayat’ın tanımladığı dağa ait fonksiyonlar dağın bir ruhunun bulunduğu işaret eder. Dağın fonksiyonlarını sosyal ve ritüel-mitolojik olarak ikiye ayırır. Dağın bazı soyların atası/anası olması, koruyucu olması ve vatani olması sosyal fonksiyonlarıdır. Kozmik modelin ekseni ve kozmik kurban yeri olması ritüel mitolojik fonksiyonlarındandır. Sıralanan işlevlerin büyük bir kısmı ortak bir bilinci gösterir. Bu, dağın bir ruhunun yani iyelinin olmasıdır. Zaman içinde dağlara çeşit anlamlar yüklemiştir. Animizim devrinde dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar, ormanlar canlıdır ve hepsinin ruhu bulunur. Alaş, Tannau, Hangay, Altay dağları; Abakan, Kem, Katun, Bey, Sütgöl ırmak ve gölleri birer coğrafi yapı olmak dışında insansı özellikler gösteren birer varlık gibi düşünülmüştür. Şamanlar bu yapılardan söz ederken adeta coğrafi isimleri taşıyan kişilerden bahseder gibidir (Bayat, 2012b: 231; İnan, 2015: 50-51). Anohin bu konuda “toponimler sadece dağ ve nehirlerin adları değildir. Aynı zamanda dağ ve nehir iyelerinin ve bu coğrafi nesnelere düşünülmesi canlı insana benzer varlıkların özel adlarıdır.” (Lvova ve diğerleri, 2013b: 14) demiştir. Aynı zamanda bu ruhların Ülgen ve Erlik ile hiçbir bağlantısının olmadığı Yer- su ruhlarının çeşitlenmesi sonucu oluşan özel

bir ruh olduğu şeklinde görüşünü bildirir (Bayat, 2012b: 225). Ögel, Dede Korkut'tan yola çıkarak Oğuzlar için "dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasında yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, şifa dilenir, yemin eder, selam eder." (Ögel, 2014b: 561) bilgisini vermiştir. Şaman ayinlerinde Türlerin büyük bir çoğunluğu için kutsal sayılan Altay Dağları'na yapılan dua dağ iyesinden ziyade dağın canlı bir varlık olarak kendisine yapılıyor gibidir. Duanın sonunda ise Yer-Suyum ifadesiyle Altay Dağı'na ait iyeye seslenildiği anlaşılıyor.

"Bu kurbanım mukaddes ve ulu Altaya ulaşsın, onun karar vereceği yere bağlansın. Güttüğümüz davayı halledecek mi? Bu kurbanım her engeli aşarak ulu ve mukaddes Altay'a ulaşsın. Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı (hüküm) yeri! Durmadan kısmet veren Altay! Bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay! Saçları ağarmış ihtiyarlarımıza istirahat sağlayan Altay!... yer ve denizler yaratıldığı zaman ata babalarımızın takdis ettiği ve taptığı Altay! Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Vucüdümüz kirlenmese, gözlerimiz yaşarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin kutlarını yaradan mukaddes Altayım, yer-su'yum...Üzümeyelim Tanrı var, tasalanmıyalım Altay var!..(İnan, 2015: 51).

Dağ iyesinin kadın, erkek, genç, yaşlı insan olduğu gibi kurt, at şeklinde olduğu da görülür. Altaylılar dağ ruhunun kurt suretinde olduğuna inanırlar. Kurt dağ ilişkisini anlatan türeyiş mitinde kurt düşmanlardan korunmak için bir mağaraya sığınır. Burada mağara bir dağdadır. Köroğlu efsanesinin bir varyantında Aldede, bir çocuğun bozkurt tarafından büyültüldüğünü öğrenir. Çocuğu bulup evine getirir. Çocuk Kurtoğlu ismi ile anılır. Aynı zamanda dağlara insansı özellikler de verilmektedir. Dağın insanla özdeşleşmesi dil bilimsel açıdan da başın dağ zirvesi, ayağın dağ tabanı, sıradağların sırt bel kemiği olarak ilişkilendirilmesinde görülür. Dağlar tıpkı insanlar gibi büyürler, evlenirler, göç ederler, birbirleri ile savaşırlar bir kahraman olarak düşünülürler. Azerbaycan ve Hakas Türklerinin atasözlerinde dağa hareket etme, yürüme vasfı verilmiştir.

"Dağ yürümezse abdal yürür."

"Dağ yerimäsä abdal yeriyär." (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 120)

"Tağ talalbin turbas,

Suğ salğılbin ahpas."

“Dağlar [bile] hareketsiz durmaz,

Su dalgalanmadan akmaz.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 35,93)

“Karaçayda kaysı tavğa da tiy, barısı da biy.”

“Karaçay'da hangi dağa dokunursan dokun, hepsi de beydir. Nart-Karaçaylıların kibiri sınır tanımaz. Herkes kendi soyunu över, diğerlerinin dağ olduğunu kabul eder, ama kendini de zirve sayar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 66)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde dağlara dua ve beddua edilerek dağlara kişilik verilmiştir.

“Kara başum kurban olsun oğul sana

Akar senün sularun Kazılık Tağı

Akar iken akmaz olsun

Biter senün otlarun Kazılık Tağı

Biter iken bitmez olsun...” (Ergin, 2011a: 89)

“Ağ pürçeklü izzetlü canum ana

Akarlıda sularına kargamağıl

Kazılık Tağınun günahı yokdur

Biterlide otlarına kargamağıl

Kazılık Tağınun suçı yokdur

Kaçar geyiklerine kargamağıl

Kazılık Tağınun günahı yokdur...”(Ergin, 2011a: 89).

“Yöm vireyin hanum: Yirlü kara tağların yıkulmasun. Kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün, kamin akan görklü suyun kurımasun...” (Ergin, 2011a: 94). Dağlar hem canlı bir varlık gibi görülmüş hem de dağın ruhuna inanılmıştır. Görüldüğü gibi dağa kişilik veren Türk inanışları çoktur. Bu düşünce atasözlerinde de görülür.

“Tağ tağka kavuşmas, kişi kişiğe kavuşur.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (Atalay, 2018b: 103)

“İl ile söyener, dag - daga.”

“El ele dayanır, dağ dağa (dayanır).”

“Tta. Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (trkm./Doğan, 2014: 305)

“Eki too koşulbayt,

Eki el koşulat.”

“İki dağ birleşmez,

İki halk birleşir.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 118)

“Eki too koşulbayt, eki kişi körüşöt.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (krz./Güngör, 1998: 181)

“Adam adama kavuşur, dağ dağa kavuşmaz.”

“Adam adamğa qosıladı, tawğa taw qosılmaydı.” (kazk./İsmail ve Gümüş 1995: 14)

“Ata - asqar taw, ana - bawırındağı bulaq, bala - jağasındağı quraq.”

“Ata; yüksek dağ, ana; bağrındaki bulak, çocuk: yakasındaki kamıştır.” (krz./Güngör ve

Cailova Güngör, 1998: 54)

“Taw tawğa qosılmas, adam adamğa qosıladı.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.”

“Gavışır adam adama amma gavışmaz tag taga.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 127)

“Dämetpesten dämetiw, tarıqqanıñ saldarı,

Tawdan kütiw jaqsılıq, zarıqqanıñ saldarı.”

“Dağdan beklenen iyilik, zorda kalanın işidir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 128)

“Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 119)

“Tav tavğa tübemeydi, adam adamğa tübeydi.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (krçy./Tavkul, 2001: 212)

“Toğ toğ hilan qovuşmas, odam odam bilan qovuşar.”

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 62)

“dağ dağa bulunmaz, adam adama bulunır.”

“Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.” (kırm./Kırbaç, 2012: 54)

“Daa da kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (balk./Hasan,1997: 42)

“Dag dagle kavuşmaz, insan insanle kavuşur.” (balk./Hasan,1997: 42)

“Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşu (..şur).” (kerk./Vasfî, 2001: 228)

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (blgr./Süleymanova, 2007: 114)

Bahadırlar vatanını korumak veya bir beddua sonrası gibi nedenlerle dağa dönüşürler. Buna rağmen insan gibi yaşamaya devam ederler. Yeryüzü şekilleri kahramanların bedenleri ile oluşur. Mustag, Kegdu, Karabura, Abakan Dağları çevresinde oluşan köken mitleri dağların akrabalık, dostluk, düşmanlık ilişkilerini açıklamak için yeterlidir. Mustag Dağı hakkında var olan mit bu inanişe güzel bir örnektir. Kahraman Mustag Çin’e sevdiğini getirmeye gider. Geri döneceği sıra Abagan’ın onun ülkesini işgal ettiği haberini alır. Mustag yine bir dağ ismi olan eşi Kedga’yı yolda bırakır, ülkesine döner. Abagan ile savaşmaya başlar. Yardıma büyük oğlu Karabura, Mustag Dağı’na yakın bir dağ ismi, gelir. Savaş borusunu öğle bir çalar ki Abagan savaşı bırakıp kaçır. Karabura onu yakalayarak dokuz yerinden parçalar. Bu parçalar Abagan’ın dokuz tepesini oluşturur. Kedga’yı bırakan Mustag Sancilih’in kızıyla evlenmek ister ancak olumsuz cevap alır. Buna kızan bahadır Sancilih’i ikiye ayırır. Mustag’ın küçük oğlu babasını kızdırır evden kovulur. Yolda karşısına Utya Dağı çıkar. Dağın merakı, morali bozuk bahadırı sinirlendirir. Ona öyle vurur ki dağın tepesinde ev büyüklüğünde delik açılır. İsmi geçen kahramanlar bugün hâlâ dağ ismi olarak varlığını korumaktadır (Bayat, 2012b: 223, 228-229; Lvova ve diğerleri, 2013b: 13-14, 16). Manas Destanı’nda da dağ bahadır ilişkisi bulunmaktadır. Bunun için “dağlar büyük bahadırlar gibi; bahadırlar da dağ gibi görünüyorlardı.” (Ögel, 2014b: 587) ifadesi önemlidir.

Türk toplulukları kendilerini atası olarak bir dağa bağlarlar ve boylarının tözü sayarlar. Kadınlar bu inançla dağa bazen adıyla hitap etmeyip kayınbabamız demişleridir. Dağın kendisi gibi dağ iyesi de ata olabilir. Dağ, Şaman ile boyun ruhlar âlemindeki tamamlayıcısıdır. Şamanlar ilk davullarını hazırlamak için soy dağından iyesinden izin alırlar. Hayatları boyunca kaç davul kullanacaklarını da bu dağlar belirler. Boyların atalarını dağ ruhlarıyla birleştirmeleri menşe mitlerinde karşılaştığımız kutsal dağ motifi çevresinde gelişir. Yakut Türkleri dağa dağ sahibi anlamında tıa iççite derler. Onlara göre dağ akrabadır ve soyun koruyucu iyesidir. Her boyun ve her oymağın ıduk dağı bulunduğu gibi daha büyük birliklerin de ortak dağları bulunur. Dağ erkek veya kadın olarak tâbir edilebilir. Bu başlangıçtaki kadın mitolojik tipinin yerini erkek hamilere bırakması kaynaklıdır (Bayat, 2012b: 222-224, 228, 241; İnan, 2015: 53; Lvova ve diğerleri, 2013b: 27, 44; Ögel, 2014b: 588). Dağlar kadın ve erkek olarak dönemlere ayırmaz. Dağ iki karşıt niteliği kendisinde birleştiren atadır. Birçok mitolojik metinde de hem ana hem baba olarak

geçmektedir. Şorlara ait dua törenlerinde dağın bu özelliği görülmektedir.

“Şook! Şook! Şook!

Besleyen anam iken,

Yediren babam iken,

Ulu dağımız, anamız bizim!

Altay destanlarında:

Bahadırım benim Alıp- Külük,

Altayında yaşar.

Ayın altında kavisli biçimde uzanan

Alaca dağa baba der,

Güneşin altında yayılan

Boz dağa ana” (Lvova ve diğerleri, 2013b: 28-29). Buna rağmen Yer-su iyesinin çeşitlenmesi sonucu oluşan dağ iyesi genellikle kadın olarak tasvir edilir. Kadın olarak düşünülen dağ iyesi sarı saçlıdır. Altay efsanelerinde avcılarla evlenerek onlara bol av verir. Masallardaki hayvan ile evlene motifi bu anlayışın uzantısıdır. Masallarda iyeler peri olarak adlandırılır. Bu varlıklar genellikle kadın olarak tasavvur edilir. Masallardaki ocağın külünü süpüren, kardeşleri ile birlikte mağarada yaşayan Dev Karısı ve dev kadın tipi de dağ iyesinin bir yansımasıdır. Altay Türklerinde av hayvanlarının anası, iyesi olarak bilinen Manahan’ın kadın olarak düşünülmesi yine bu anlayışı örneklendirir (Bayat, 2012b: 223-225).

Azerbaycan Türklerine ait bir mitolojik metinde taşlar anne ve yavruları olarak canlı birer varlık olarak düşünülmüştür.

“Kızılca köyünün yakınlarında bir tepe var, adına üaban tepesi denilir. Oradaki taşlar ocaklık olarak bililir. Onlar gökten düşmüşler. Bu sebepten geçmişi de bilirler, geleceği de. İnsanların derdini de bilirler, ilacını da. Oradaki taşlardan biri öbürlerinden büyüktür. İnanca göre bu taş öbürlerinin anasıdır. Küçük taşlar da onun yavrularıdır. Ana taş her zaman yavrular. Bu taşı alıp başka yere götüründe taş, gece yeniden eski yerine yavrularının yanına döner.” (Bayat, 2012b: 232).

Burada dikkat çeken diğer bir husus da taşların gökten gelmiş olmalarıdır. Taş yani dağ üst dünya ile yeryüzü arasında bağlantı sağlamıştır. Aynı zamanda taşın bilinmeyen bir yerden gelmesi onun gökyüzü âleminin sırrını taşıdığını gösterir. Taş motifi insanın taşa, taşın insana dönüşmesi gibi çeşitli efsanelerde kendini gösterir. Çocuğu olmayan yaşlı insanların beşiğe koydukları taşın bebeğe dönüşmesi inancın izlerini taşır. Günümüze kadar gelen bu inanç çocuğu olmayan kişilerin bazı taşlara el sürmesinde veya onlardan çocuk istemesinde görülür. Tüm bunlar dağın dişi karakteri üzerinden doğurganlığı ile ilişkilidir. Dağ canlı bir varlık gibi görülmüş ve soyun devam etmesine katkı sağlamıştır. Soyun bir dağa bağlanması ile ilgili inançla da ilişkilidir (Bayat, 2012b: 232-233). Dağ, ateş için yapılan dualarda ana olarak geçmektedir. “Sema yerden ayrıldığı vakit sen doğmuşsun; sen anamız Ötüken kademinden zuhur etmişsin...” (İnan, 1998a: 394). Dağ geçitlerinden geçerken söylenen bir duada Altay Dağı için bir anne gibi besleyen, koruyan, şifâ kaynağı gibi özellikler verilerek anam Altay olarak hitap edilmiştir.

“Altay iyesi, han saray!

Orman iyesi, sincapların hanı!

Hayvanı bol, zengin Altay,

Yemek veren zengin Altay!

Koşu atı sekmez,

Boyu belirleyen değişmez

Anam, ulu reis Altay!

Onun dallı ağaçları,

Her şeyden koruyan ana Altay!

Şakırdayarak akan büyük nehir...

Şifa kaynağı Altay!” (Lvova ve diğerleri, 2013b: 29). Türkler dağa kurban sunma merasimine tağ “tayii, tayelga, taig, tayalğan, tigr tayı (gök kurbanı), tag tayanı, isimleri verirken bu merasimi yönetenlere ise tayığcı” (Bayat, 2012b: 237-239; İnan, 2015: 53) demişlerdir. Bu terimler dayı anlamına gelen tay kökü ile ilgilidir. Bu etimolojik bilgiden yola çıkarak dağın anne tarafından akrabalık bildirdiğini bir kez daha çıkarabiliriz. Bu bilgiye Altay Şamanlarının dağlara dayı diyerek hitap etmesini de ekleyebiliriz. Bayat’a göre dağ ruhunun kadın olarak düşünülmesi Mitolojik Ana’nın dağ kültürünün oluşmasındaki etkisidir.

Dağların kadın olarak algılanmasının yanında dağlar kahraman, baba, ata, büyük akraba olarak da görülmüştür. Dağlara ıduk, ula gibi isimlendirmeler yapılması onların atalık vasfı ile ilişkilidir. Maaday Kara Destanı’nda kahraman oğluna hitaben kayın ağacının ona ana, dağın da baba olmasından söz eder. Türklerin soylarını bir dağa bağladıklarını bilir. Potapov, bu bilginin sadece Verbitski’nin bir makalesinde rastlandığı için bu inancın doğru olmadığını savunur. İnan’a göre ise dağın ata olması birçok metinde geçmektedir. (Bayat, 2012b: 227-229, 239-240; İnan, 2015: 52-53). Konu ile ilgili Katanon’un Sagaylardan derlemesini gösterir.

“Rivayet ederler ki Uçege oymağı evvelce Sakçak dağının eteklerinde bulunurdu. Bu dağ Es ırmağının başlarıdır. İçege oymağının kadınları (gelinleri) bu dağa kayınbabamız derler; başka türlü söylemezler. Bu dağ uzaktan görüldüğü zaman başlahnı örterler, öte tarafta, Miras suyu kıyısında da bir dağ vardır. Bu dağın adı Kölin’dir. “Dağ kargası” oymağı bu dağ hakkında “bizim törediğimiz dağ” derler. Bu oymak bu dağda şaman âyini yaptırır ve kurban keser, fakat kadınlar bu dağa kayınbaba demezler. Kolin dağının karşısında, Miras suyunun ötesinde yine bir dağ vardır. Bu dağa Karatağ derler ki buradaki iki dağa bu ad verilir. Bu dağların yanında “dağ kargaları” oymağının ataları yaşamışlardır. Bu oymağın kadınları bu dağa (yani Karatağa) kayınbabamız derler (yani adını söylemezler). Bizim şamanlarımız (yani Sagay kamları) âyin yaparken okudukları dualarda bu dağın adını zikrederler. Diyolar ki bu Karatağ’da taştan yapılmış beşik bulunmuş, fakat şimdi gören yok. O beşik bizim kadımkı atalarımızın beşiği imiş (ol tas pezik. pururığı pisting übekkileiding pezigi pol tur). Karadağın bu yanında Padın denilen bir dağ vardır. Bu dağ Miras suyunun bu tarafında, Taştıp ırmağının başlarında biraz ötededir. Bu dağın yamaçlarında Sibicin oymağının ataları yaşamışlardır. Bu oymağın kadınları Padın dağına “kayınbabamız” derler; şamanlar dualarında bu dağın adını zikrederler”. (İnan, 2015: 53)

Onlara göre bu dağ soyun en yaşlı erkek üyesi kabul edilir. Gelinler aileye sonradan dâhil oldukları için kocasının soy dağını kendi soy dağı kabul edemez. Hatta kendi soy dağını rahatlıkla söylemesine rağmen Tuvalılar ve Çelkanlar kocalarının soy dağının adını söylemezler. Sadece gerektiği zaman dağın temsili adını söyleyebilirler. Bu dağ soyun en yaşlı erkek üyesi kabul edildiğinden gelin ona karşı yüzünü örter.

Hakaslar dualarında dağa ana, baba kelimeleriyle hitap ederler. Bu mitolojinin dağa doğurganlık fonksiyonu vermesiyle ilgilidir. İnanca göre ilk insanı dağ veya taş doğurmuştur. Buna örnek teşkil edebilecek birçok destan bulunur. Bunlardan biri Altın Arık Destanı'dır. Burada kahraman ile birlikte atını dağ doğurmuştur. Aynı zamanda dağın çocuk büyütme rolünü de destanlarda göremekteyiz. Madaay Kara oğlunu düşmanlardan korumak için dağa emanet eder. Aşına boyunun atasını bir kurt mağarada büyütür. Şor efsanelerinde dağdan doğan, dağın derinliklerinde bulunan bakır beşiklerde büyütülen bebekler anlatılır. Efsanelerden birinde Kobıy boyunun Alaş ve Paraş isimli atalarının olduğu, hangisinin baba hangisinin oğul olduğunun nerede yaşadıklarının bilinmediği, Ordo Dağı'ndan çıktıkları anlatılır (Bayat, 2012b: 229-231; Lvova ve diğerleri, 2013b: 27).

Dağlar kahramanları bir anne gibi doğurur, onların zor zamanlarında baba gibi sığındıkları yer, değerli eşyalarıyla kaçırılan hayvanlarını barındırdıkları ev olur. Hayat verip yaşatan unsur olmasıyla birlikte en son bahadırlar için mezar vazifesi de görür. Türklerin dağlara gömülme âdeti bulunmaktadır. **“Çadırda doğarlar, kaya altında ölürler.”** (Lvova ve diğerleri, 2013b: 28) atasözü bu geleneğin bir parçası niteliğindedir. Altay Sayan bölgesinde toplu kaya mezarlarının olması, yapılan kurgan kazılarında derin çukurların ağaç tomruklar ile kapatılmış ve üstünde de yığılan kayaların bulunması, Dağlık Altay'ın Ust-Kan bölgesinde 19 ve 20.yy başlarında ölen boy üyelerinin dağın bir koluna gömülmesi atasözünü destekler niteliktedir. (Vadetskaya, 2014: 16; Lvova ve diğerleri, 2013b: 28). Anadolu'da da bu gelenek devam etmiştir. Mezarlar genellikle bir tepede görülür.

3.1.2.3. Su İyesi

Türkler hava, su, ateş, toprağa önem vermişlerdir. Bu dört unsura bazen demir bazen de ağaç ve rüzgârı ekledikleri de görülür (Ocak, 1983: 183). Birçok millet suya “ başlangıç, var olan her şeyin çıkış noktası, ilkel kaosun karşılığı ve genel anlam ve doğuşun prensibi

ve aracı olan ortam, kadın nitelikleri bağlamında ana rahmi” (Levova ve diğçerleri, 2013a: 26) anlamları yüklemiştir. Su başlangıçtan beri var olan unsurdur ve yaratılanlara tanıktır. Yaratılış destanlarından bu tabloyu izleyebiliriz.

“Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
 Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.
 Tanrı uçar dururdu, insan oğluysa tekdi,
 O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşdi.
 Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı
 Tanrı idiler çünkü, ondan yorulmazlardı.
 Yoktu Tanrının hiç bir, işiyle düşüncesi,
 insanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi.
 Bir rüzgâr çıkarmıştı, suları kaynatarak,
 Tanrıyı kızdırmıştı, yüzüne sıçratarak.
 Sandı ki İnsanoğlu, bununla bütün oldum,
 Ben çok güçlendim artık, Tanrıdan üstün oldum.
 Ama nasıl olduysa, sulara kaydı birden,
 Gömüldükçe, gömüldü, denize daldı yerden.
 Tanrıya yalvarmıştı, sularda boğulur iken,
 “Kurtar beni, ey Tanrı!”, diye bağırır iken
 Tanrı insafa geldi, gitmedi üzerine,
 Dedi: —“Ey İnsanoğlu, çık suların yüzüne!”
 Tanrının buyruğuyla, İnsanoğlu kurtuldu,
 Gitti Tanrı yanma, orada uslu durdu.
 Tanrı birgün buyurdu : —“Yaratılsın, katı taş!”
 Denizlerin dibinden, nasılsa çıktı bir taş.
 Taş birden yüzerekten, geldi Tanrı önüne,
 İnsanı da alarak, çıktı taşın üstüne.
 Tanrı bir gün insana, şöyle bir buyruk verdi:
 “İn suların dibine, bir toprak getir,” dedi.
 İnsan daldı sulara, aldı bir avuç toprak,
 Sulardan çıkıp verdi, Tanrısına sunarak. “
 Yaratılsın yer!” Dedi, Tanrı sulara saçtı,
 Yeryüzü yaratıldı, denizler karalaştı.” (Ögel, 2010a: 451-452)

Sayılan bu özellikler ona önem verilmesini ve kutsal kabul edilmesini sağlamıştır. Su yaratılışta bulunduğu gibi dünyanın sonunu getiren bir unsur olarak da karşımıza çıkar. Tufan olarak adlandırılan olay dünyanın su ile kaplanması yaşamın sonunun gelmesi demektir. Su hayat veren olduğu gibi hayata son veren olarak zıtlıkları bir arda bulundurur. İnsanların öldükten sonra yıkanarak ebedi dünyaya uğurlanmaları, mezarlarına su dökülmesi yine suyun son ve başlangıcı temsil etmesinin bir örneğidir. Bu zıt durum su iyelerinde de görülmektedir. Başlangıçta saçı sunulan, kurban edilen, dilekte bulunulan insanlara yardımcı bir iye konumunda iken zamanla bazı durumlarda insanı cezalandıran ve ona zarar veren kötü iye sınıfına geçmiştir. Göktürk Kitabeleri’nde de “ıdık Yer-sub”

(Ergin, 2010: 13) olarak geçen koruyucu ruhlar zamanla yer ve su kültürünü oluşturmuştur. Bu kutsallık daha sonra Türklerin pınarları iyi ruhların makamı saymasına evrilmiştir. Nehirler doğan, büyüyen, evlenen, ölen, güçleri bulunan iyeleri olan bir canlı gibi düşünülmüştür. Su iyeleri genellikle nehir, ırmak ve pınarlarda bulunup bazen balık bazen de insan şeklinde görülür. Şamanların davullarının üzerinde su iyelerini temsilen turna balığı resmi bulunur. Bazı Türk toplulukları bu balıkların iyelerin canlanmış şekli olduğunu düşündükleri için yemezler (Bayat, 2012b: 248-249; İnan, 2015: 50-51; Lvova ve diğerleri, 2013a: 107-108).

Su iyeleri çeşitli Türk topluluklarında farklı isimlerle hâlâ varlığını sürdürür. Kazan Tatarları ve Başkurt inançlarına göre Sulukun yer altı dünyası sularını koruyan kötü bir ruhtur. Yakutlar U İççite veya Ukulaan Toyon adını verdikleri su iyesine balık avına başlamadan önce kurban sunarlar. Küöh Bolloh Toyon veya Ukulaan Aynı adı verilen iye suyun temiz olmasını balığın üremesini dengede tutar. Altaylılar Sug eezi adını verdikleri su iyesine balık avının iyi geçmesi için kurban sunarlar. Moğol-Buryatlar Uhun Ecen adını verdikleri su iyesi vardır. Kırım Tatarlarının Su Anası adını verdikleri çeşme, pınar koruyucusu vardır. Azerbaycan'da Subaba veya Suceddin ismi verilen su iyeleri çeşmelerin korunmasını sağlar ve tahrip edenleri cezalandırır. Kazan Tatarlarında Höbbi ismiyle bilinen su iyesi derelere, pınarlara, çeşmelere, nehirlere su verir. Harezmi Özbekleri Anank diye isimlendirdikleri su iyeleri Amuderya nehrinin akışını düzenlerler. İsimlerini verdiğimiz su iyeleri ve diğer birçoğu sinirlendikleri veya saygısızlıkla karşılaştıkları zaman insanlara zarar verirler. (Bayat, 2012b: 250-251)

Su bir yönüyle Türk'ün hafızasında yaratılış mitlerinin bir hatırası olarak kaos şeklinde kalmıştır. Suyun sonsuz oluşu, altında var olan görünmez dünyası, belirsizliğini yansıtır. Türkler bu nedenle suya fazla ilgi göstermemişlerdir. Geçmişte Altay-Sayan Türkleri arasında yüzme bilen az sayıda insan vardır. Bunun nedeni İvanov ve Toporov' a göre su yabancı ve düşman olanla özdeştir. Su başka dünyalara açılan kapıdır ve iyelerin evidir. Yüzü su ile yıkamak ölmekle aynı anlama gelir. Hakas Türkleri arasında "Hakaslar topraktan, Ruslar ise sudan meydana gelirler ." (Lvova ve diğerleri, 2013a: 27) sözü mevcuttur. Rus anlamına gelen hazah kelimesi sulu sıfatı ile nitelendirilir. Su ile yabancı, toprak ile kendi ifade edilmiştir. Burada Türklerin suya olan mesafeli bakış açısını görmekteyiz. Aynı düşünce bugün Türkiye Türklerinde de görülmektedir. Üç tarafı denizlerle kaplı olan bir ülkeye sahip olmamıza rağmen sulardan yeterince

yararlanmamamız, İstanbul Boğazı'nda bulunan yalıların ön yüzlerinin denize dönük olarak inşa edilmesi bu anlayışın günümüze yansımadır.

Su kutsallığının yanında Erlik'in dünyası olan, kötü ruhların ve ölenlerin yaşadığı yer altı ile yeryüzü arasında bağlantı kurulan yer olarak düşünülmüştür. Su çıkan mağaralar, yer altı kaynakları, kuyular kötü ruhların geldiği başlıca mekânlardır. Dilek'in Toybodım Irmak'ı hakkında verdiği bilgiler ırmakların yer altı ile bağlantısını gösterir niteliktedir.

“Yeraltında, insanların gözyaşlarından oluşan ve dokuz nehrin birleşerek meydana getirdiği nehrin adıdır. Erlik'in sarayının bu nehrin yanında bulunduğu inanılır. Yeryüzünde çıkan sellerin bu nehrin “toydim” (doydum) dediği zaman çıktığına inanılır. Toybodım nehri abra ve cutpa denilen kötü ruhlarla doludur. Üzerinde at kılından kurulmuş bir köprü vardır. Toybodım nehri Erlik'in yeraltı dünyasından kaçmak isteyen ruhların kaçmasına imkân vermez. Erlik'in bu nehirde küreksiz kayığına bindiğine inanılır.” (Dilek, 2014, 179)

Bu düşünceye su iyelerinin tasvirinde kullanılan renkler de kanıt olabilir. Su iyesi Türk dünyasının birçok yerinde sarı dalgalı saçları olan mavi gözlü, sarı tarağı bulunan bir su kızı olarak tasvir edilir. Sarı renk ve özellikle sarı renkteki eşyalar alt dünya ile ilişkilendirilir. Tıpkı yeraltında bulunan suları zehirli sarı renkli deniz gibi. (Bayat, 2015a: 55)

Dede Korkut Hikâyelerinde peri adını alan su iyelerini görmekteyiz. Aruz Koca Oğlu Basat Hikâyesi'nde Tepegöz ile Basat'ın mücadelesi anlatılır. Tepegöz, pınara konup uçuşan perilerden biri ile çobanın evladıdır. Bu hikâyede bizim için önemli olan kısım perilerin suda olması aynı zamanda periden doğan Tepegöz'ün de su kenarında bulunmasıdır.

“... Oğuz bir gün yaylaya göçtü. Uruz'un bir çobanı vardı. Konğur Koca Sarı Çoban derler idi. Oğuz 'un önünce, bundan evvel kimse göçmez idi. Uzun Bınar demek ile meşhur bir bınar var idi. Ol bınara, perriler konmuş idi. Nagâhandan koyun ürktü. Çoban, erkece, (yani sürünün önünde giden tekeye) kakıdı, ileri vardı. Gördü kim, perri kızları, kanat kanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kepeneğini üzerlerine attı, perri kızının birini tuttu. Tamah edip, derhal cimâ eyledi... Zaman ile Oğuz yine yaylaya göçtü. Çoban gine bu bınara geldi. Gine koyun ürktü. Çoban ileri vardı. Gördü kim bir yığınak yatur. Yıldır yıldır yıldırar...” (Ögel, 2014b: 457-458).

Ögel su ve çevresinde bulunan ruhsal varlıklara örnek olacak bir hikâyeyi de şöyle aktarıyor.

“İlemen-Bay, gide gide bir kavak ağacının yanına gelir. Bakarlar ki bu ağaç, çok garip bir kavak ağacı! Yerlere kadar kıvrılmış ve altı da , adeta bir çadır haline gelmiş , bir ağaç...Ağacın altında konaklarlar. Sabah atları suya götürürler. Fakat atlar ürkerler... Bakarlar ki, suyun yüzünde bir ciğer yüzüp, duruyor. İlemen Bay, “kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış”, diye söylenmeye başlar... Ciğere dokununca, ciğer şişiyor ve içinden Yel-Mogus adlı dev çıkıyor.” (Ögel, 2014b: 457-467).

Aynı inanişin Türk’ün hafızasında devam ettiğini 15. yüzyılda yazılmış Ahmet Paşa Divanı’nda “ çün çeşme ve bınar periler durağıdır.” (Ögel, 2014b: 461) ifadesiyle de görmekteyiz. Günümüzde Gaziantep’ten su iyeleri hakkında derlenen bir efsanede Pir Avuk denilen su iyesi uzun, sarı saçlı olarak tarif ediliyor. Pir Avuk deniz kızı şeklinde bir su iyesidir. Başlangıçta deniz ve ırmakların koruyucusu iken zamanla insanlara zarar verir hale gelmiştir. Efsaneye göre anlatıcının ninesi sabahları erken saatlerde Fırat’tan su almaya gidermiş. Birgün su almaya gittiğinde suyun içinde güzel bir kız yüzüyormuş. Kızın saçları sarı ve uzunmuş. Yüzen kız komşularının kızına benzetmiş, birkaç defa seslendikten sonra kız uzaklaşmış ve suya dalmış. Saçları o kadar uzunmuş ki daldıktan uzun bir süre sonra gözden kaybolmuş. Eve vardığında olanları annesine anlatmış. Annesi gördüğünün Pir Avuk adı verilen deniz kızı olduğunu söylemiş. Yine Gaziantep’ten derlenen başka bir efsanede Pir Avuk’tan bahsedilir. Burada deniz kızının bir iğne yardımıyla kontrol altına alınıp hizmet ettirilmesi anlatılır. Adile Nene adlı anlatıcı Fırat’a su almaya gidiyor, karşısına Pir Avuk çıkıyor. Anlatılana göre kemiksiz bir yapısı bulunur, elinde tutana pamuk gibi yumuşacık gelir. Adile Nene Pir Avuk’u gördüğünde başörtüsündeki çuvaldızı ona batırıyor ve onu hizmetine almış bulunuyor. Kars’ta ise su kızı veya su perisi olarak bilinen varlıkların suyu koruduğuna inanılır. İnanışa göre bu kızlar genellikle durgun ve sessiz akan sulara bulunurmuş. Halk bunların cin olduğuna inanır ve insanları suya çekip bayılmalarına neden olduklarını düşünürlermiş. Azerbaycan’da üst kısmı kız alt kısmı balık olan kızların su ile ilgili yasakların bozulduğu durumlarda insanlara zarar verecekleri inanişi bulunur. Azerbaycan’da yılın son çarşambası kutsal olarak bilinir. O günün belli bir saatinde akarsuların durduğu, söğüt ağaçlarının başlarını yere koyduğu inancı vardır. Yılın son çarşambası balık tutmak için giden birisi balık yerine su iyesi tutmuş. Su iyesi tarafından tokatlanan adam hastalanarak kısa sürede ölmüş. Bu inaniş kaynaklı birçok söylenti mevcuttur. Malatya civarında havanın kararmasıyla kutsal pınarların etrafında cin ve perilerin toplandığına, besmelesiz yaklaşanların çarpılacağına inanılır. Anadolu’da gece dışarıya su döken kişiye perilerin zarar vereceğinden korkulur. Gece peri kızlarının ve cinlerin gölde yıkandığı düşünülüyor.

için göle girmek tehlikelidir. Urfa, Suruç ve çevresinde nehirlerden görülmeyen varlıkların çıkacağı anlayışı vardır. Bu nedenle buralarda tek başına vakit geçirilmez. Büyü işleri ile ilgilenen kimseler tasa koyulan su sayesinde cinleri çağırır ve musallat olunan kişinin yüzüne de bu sudan serper. Belli bir amaçla yazılan muskalar bir müddet suda bekletildikten sonra içirilir. Yine birisine yazılmış muska bulunduğunda onun etkisini yok etmek için suda bekletilir, denize atılır (Bayat, 2012b: 252-253; Çobanoğlu, 32-42; Eyuboğlu, 1998: 184).

Su iyeleri başlangıçta iyi iyeler sınıfına girerken zamanla insanları doğaya zarar vermeleri neticesinde onları cezalandıran bir hal almıştır. Son olarak da kötü iyeler sınıfına giren su iyeleri oluşmuştur. Bu iyelerin su içindeki varlığını atasözlerinde de görmekteyiz. İyelerin kötü iye sınıfında görülmesi atasözlerinde onlara şeytan isminin verilmesine neden olmuştur.

“Een köldü şeytan eeleyt.”

“İssız gölü şeytan sahiplenir.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 117)

“Lipki külire şuyttan pıtansa purinat’, teşsi”

“Durgun suda şeytan gizlenir, derler.” (çuvş./Ceylan, 1996: 41)

“Cer azığı, suu.”

“Yerin azığı su.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 101)

“Buvanni su iyesi aşıy.”

“Su bendini su iyesi yıkar.” (tatr./Yıldız, 2017: 67).

“Sabır külde saruvbek.”

“ Sakin gölde canavar bulunur.” (hkrçy./Semenova, 2006: 78)

3.2.2.4. Ateş/ Ocak İyesi

İnsanlık tarihi boyunca havaya, suya, toprağa ve ateşe büyük önem verilmiştir. Yaşamın devamlılığı için gerekli olan bu dört unsura saygı duyulmuştur. Hayati önem taşıyan bu maddelere zamanla kutsallık özelliği verilmiş ve etrafında birçok inanış geliştirilmiştir.

Ateş dört unsur arasından en güçlü olandır. Hikmet Tanyu ateş için:

“Ateşin kötülükleri giderici, iyileştirici veya önleyici, temizleyici olduğu ve canlılara şifa, sağlık, güç, kuvvet ve bereket, uğur kazandıran bir yönüne inanç bulunmasından başka ürküten, tahrip eden, öldürücü, tahrip edici, dolayısıyla cezalandırıcı bir kuvvete sahip oluşu da ona tazim edilmeye yol açmış, onda insanüstü yüksek bir mahiyet ve karakter görülmüştür.” açıklaması yapmıştır. (Tanyu, 1976)

Ateşe verilen değerlerin sebebi hakkında çeşitli görüşler bulunur. Bunlar güneş kaynaklı olması ve Türklerin kutsal saydıkları değerler ile ateşi birleştirmeleri etrafında yoğunlaşır. Güneş'in Dünya'yı aydınlatması, ısıtması, gökyüzüne ait olması onu zamanla kutsallaştırmıştır. Ateş Güneş'in yeryüzünde bulunan parçası sayılmıştır. Şaman dualarında ateş için “güneş ve aydan ayrılmışsın” (İnan, 2015: 70) ifadesi geçer. Ateş, Ay ve Güneş'in yeryüzündeki parçası olarak kabul edilmiştir. Abakan Tatarlarında güneş ve ayın ateşle bağlantısı şu şekilde anlatılır: Beyaz bir kayanın üstünde bulunan beyaz sarayda Yıldırım Tanrısı yaşarmış. Bu Tanrının en büyüğü Güneş, ortancası Ay, küçüğü Ateş olmak üzere üç oğlu varmış. Yıldırım Tanrısı oğullarının ona olan sevgisini ölçmek istemiştir. Bunun için misafir kılığına girerek oğullarının yanına gelir. Babalarının ölmek üzere olduğunu söyler. Ateş önden gider. Güneş yolda ateşi görüp ilk o gitmeye çalışır. Ay ise en sonda babasına ulaşır. Bunun üzerine Yıldırım Tanrısı büyük oğlu Güneş'e gündüzü, Ay'a geceyi verir. Ateş'e ise Ay'ı ve Güneş'i ışıklandırmasını söyler (Bayat, 2012b: 123). Türk mitolojisine göre ateşi ilk defa Tanrı Ülgen getirmiştir, kutsal sayılmasının bir nedeni de budur. Tanrı Ülgen insanı yarattıktan sonra Dünya'ya gönderir. İnsanlar meyve ve bitkileri yiyerek beslenmelerini sağlar. Ancak kış mevsiminde yiyecek bulamazlar. Yazın topladıkları yiyecekleri saklamak isterler. Bu defa ise sakladıkları bitki ve meyveler hayvanlar tarafından yenilmek istenir. Bunu gören Tanrı Ülgen hayvanlar için ot, insanlar için hayvan eti yenmesini buyurur. İnsanlar et yemek için ateşe ihtiyaç duyarlar. Ülgen insanların ateş yakması için gökten biri kara diğeri ak iki taş getirir. Bu taşlardan birinin üzerine kuru otlar ufalayarak yerleştirir. Taşları birbirine vurunca otlar ateş alır. Böylece ateş bulunur (İnan, 2015: 67).

Ateş Türklerin kutsal saydığı diğer ruhlarla da birlikte anılır. Şamanlar Umay'a dua ederken "annem benim umay" (Potapov 2012: 340) şeklinde dua eder. Ateşe edilen dua da buna benzerlik gösterir. Yakut Türkleri Ayuhıt'ı yani Umay'ı ateşe yağ atarak çağırır ve böylece onu doyurur. Türk devletleri törenlerinde dağa büyük ateş yakarak Tanrı ile iletişim kurulur. Ateşin Ülgen tarafından veya göğün üçüncü katında bulunan Ulu-Toyon tarafından insanlara gönderildiği rivayetleri de bulunur (Bayat, 2012b: 72; Ögel, 2012b: 631, 636-637). Türklere göre ateşin arındırıcı özelliği vardır. Kötü ruhları kovmak için etkilidir. Altıncı yüzyılda Bizans elçileri Göktürk Hakanı'nın huzuruna çıkarılırken ateşin arasından geçirilmiştir. Bunun amacı elçilerle geldiği düşünülen kötü ruhları kovmaktır. Saha Türkleri Isıakh Bayramı törenlerinde alana yarım ay şeklinde ak ağaçlar dikerler. Büyük ateşler yakıp tören bitimine kadar söndürülmezler. Ateşle bir önceki yılın kötülüklerinin silineceğine inanılır. Eski Türklerde yanan bir bez parçası hastanın etrafında gezdirilerek veya ateş ortasından geçirerek hastalıklardan tedavi etmeye çalışırlar. Hastalığa kötü ruhlar neden olur. Alazlama adı verilen bu uygulamalar ruhları temizlemeye yöneliktir. Bugün bu inanış doğrultusunda Nevruz'da gerçekleşen ateşten atlama kötülüklerden arınma anlamında ateş kültüyle ilgilidir (Çay, 1993: 228; İnan, 2015: 68; Kalafat, 2012: 51; Ocak, 1992: 192).

Ateşin pişirmesi, ısıtması, yakması, yok etmesi onu hareketliliği olan canlı bir varlık olarak düşündürmüştür. Böylece ateşin ruhu olduğuna inanılmıştır. Türkler ruhları iyi ve kötü olarak sınıflandırmışlardır. Ateş ruhunu iyiliksever ruhlar arasına almışlardır. (Kafesoğlu, 1980: 27). Ateş ruhuna "Altay Türkleri ot ezi (ateş sahibi), Yakutlar ot içite" (Şener, 2001: 54-55) adını vermişlerdir. Türkler ateş ruhunu iyi ruhlardan kabul etseler de onun kötülük yapmaması için kurbanlar sunmuşlardır. Altay ve Yakut Türkleri yemek yerken ve içki içerken ateş için de bunlardan ayırırlar (Kalafat, 1995: 62).

Ateş kutsal kabul edildiği gibi etrafında bulunan nesnelere de kutsallık atfetmişlerdir. Buna en iyi örneklerden birisi ocaktır. Türk çadırlarında ocak önemli bir unsurdur. Çadırın ortasında ocak bulunur ve iç düzen buna göre ayarlanır. Ocağın içinde üçayak ve onun üzerinde de kazan bulunur. Ocakta ateş devamlı yanmalıdır çünkü ateş iyisi burada bulunur Ocak çadırın olduğu kadar ailenin de düzenini sağlar. Ocak tütüyorsa evde birliğin olduğu, yaşamın devam ettiği anlaşılır. Bu ise soyun devam ettiğini hatırlatır. Eski Türkler ölen aile fertlerinin kendilerini ziyaret ettiklerini düşünürler. Bu anlayışa göre ocakta ateşin tütmesi ölen atalar için nesillerin devamlılığını gösteren bir araçtır. Ateşe saçılar yapılır,

böylece çevrede olan ata ruhları yapılan saçıkların kokusunu duyarak soyun sürekliliğini anlamış olurlar (Bayat, 2012b: 122; Radloff, 1994b: 25).Yanan ateş yeni nesille ata ruhların bir arada olması anlamına gelir. Ocak kelimesinin soy, nesil, aile anlamlarına gelmesi bu anlayış kaynaklıdır. Bayat'a göre zamanla ocak kavramı “ ata- baba- oğul” (Bayat,2012b: 122) üçlüsünden oluşan bir bütün haline gelmiştir Bu yapı torunun evden ayrılmasıyla parçalanır fakat ocaktaki ateş sönmez. Kurulacak yeni aile ateşini baba evinden götürür. Türkler avcılık toplayıcılık dönemine geçtikten sonra anaerkil yapı zayıflamaya başlamış ve ataerkil güç kendini hissettirmiştir. Belli bir dönemden sonra ise Türklerde soy babadan gelir hâkimiyeti ön plana çıkmıştır. Bu nedenle soyun devamlılığını erkek çocuk sağlar. Aile ateşinin koruyuculuğunu üstlenmek de en küçük erkek evlada ait olmuştur. Türkler bu düşünce ile en küçük erkek çocuğuna Od Tegin adını vermişlerdir. Devlet yönetiminde en küçük erkek evladın babadan sonra tahtın değil mirasın sahibi olması, masallarda padişahın küçük oğlunun her zaman akıllı, cesur, zeki olması od tegin anlayışıyla bağlantılıdır (Bayat, 2012b: 122-123). Hatta Bayat'a göre “...hükümdar ailelerinde küçük çocuklar babanın yerine hükümdar olamasalar da kutsal ateşin koruyucusu olmak görevini üstlenmekle Tanrı'nın küçük oğlu konumunu almış olurlar. Bu nedendir ki Yakutlar, ateş ruhunu Tanrı'nın küçük oğlu olarak görürler.” (Bayat, 2012b: 123).Büyük erkek evlat evlenip baba ocağından ayrılır, küçük erkek evlat yanan ateşin bekçisi olarak baba ocağında kalır. Türkler ocak ve ateş kültürünün etkisiyle ocağı sönmek, ocağı tütme, ocağına ateş düşmek gibi deyimleri ve sıralayacağımız pek çok atasözünü dillerinde saklamışlardır.

“Oglansız öy - otsuz ocak.”

“Oğlansız ev ateşsiz ocak.” (trkm./Doğan, 2014: 340)

“Ogul ocağa çeker.”

“Oğul ocağa çeker.” (trkm./Doğan, 2014: 342)

“Ogulsuz ocakta ot yanmaz.”

“Ogulsuz ocakta ateş yanmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 343)

“Dövletli ogul - ocagiñ gori.”

“Zengin (Talihli) oğul ocağın ateşidir.” (trkm./Doğan, 2014: 210)

“Ovlak doğsa, otı bile, oğul doğsa odı bile.”

“Oğlak doğsa otu ile, oğul doğsa ateşi ile.”

“Tta. Ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter.” (trkm./Doğan, 2014: 346)

“Sen özüne dost gazan, düşman ocak başında.”

“Sen kendine dost kazan, düşman ocak başında.” (trkm./Doğan, 2014: 372)

“Sönen ocak yılatmaz.”

“Sönmüş ocak parlamaz.” (trkm./Doğan, 2014: 378)

“Yaw kilä tip azıqtı bötörmä, il küsä tip utıñdı hündermä.”

“Düşman gelir diye azığı bitirme, il göç edecek diye ateşini söndürme.” (başk./ Näzerşina, 2007: 218)

3.2.2.6. Rüzgâr İyesi

Türkler rüzgârın başka dünyaya ait olduğunu düşünürler. Onlara göre rüzgâr alt dünyadan gönderilmişse birçok olumsuzluğa yol açar. Sibiry Türkleri yeli rüzgâr ve kötü ruh anlamlarında kullanır. Kaşgarlı Mahmut yel kelimesi için rüzgâr ve kötü ruh tanımını yapmıştır. (Atalay, 2018c: 144). Yel ile bağlantılı olarak “yel: er yelpindi-adama yel çarptı, cin çarptı.”, “yelpik: Çin çarpması, yel çarpmsı, yele uğraması; erge yelpik tegdi- adama yel dokundu.” (Atalay, 2018c: 46), “yelpindi: oğlan yelpindi-çocuk yele, çine çarpıldı, ol özinge yel yelpindi- o kendi için yel yelpindi, o kemdisi için yelpaze salladı.” (Atalay, 2018c: 108), “yelpirdi: yel yelpirdi- rüzgâr esdi, er yelpirdi- adam yelpirdi, cin tutmuş gibi adam sağına soluna sallandı, bakındı.” (Atalay, 2018: 93) ifadelerini kullanmıştır. Clauson, yel sözcüğünü “rüzgâr; cin çarpması, delilik; bedeni şeytanın ele geçirmesi” olarak açıklar (1972b: 916). Bazı Türk lehçelerinde de yel, kötü ruh anlamında kullanılmıştır. Hakas cil aas “kötü ruh, şeytan” yel ağız; Teleüt d’elgin “şeytan, iblis”, Altay cel-salkın “iyi

insanların ruhlarının yöneldiği varlık”, celbu “dalgalanma; ruh”(Usuer, 2012) anlamlarına gelir.

Rüzgâr var olan hayatın durağanlığında değişim meydana getiren bir doğa olayıdır. Bu değişim genellikle insan hayatını zorlayan yöndedir. Rüzgâr kendi başına bir felakete yol açmamakla birlikte fırtına, yağmur, hastalık getirerek buna sebebiyet verebilir. Eskiden bu gibi durumlarda yadacıların veya Şamanların devreye girerek olaya müdahale etmeleri istenmiştir. Böylece insanlar yaşam alanlarında oluşabilecek olumsuz yöndeki bir değişimi engellemiş olurlar. Konuyla ilgili **“Kendi toprağın kuytu yerdin oraya rüzgâr girmez.”**(Lvova, 2013a: 48) sözündeki kendi toprağının sınırları içine giren vatan, ev insanların kendini güvende hissettikleri ve bu durumun değişmemesi için çabaladıkları kutsallarıdır. Oraya rüzgârın yani kötü hava koşullarının veya kötü ruhların gelmesi istenilmez.

Türkler insan nefesi ile hava ve rüzgâr arasında bağlantı kurar. Hakaslara için insan nefesi rüzgârdandır. İnsan doğadan aldığı nefesi ölümle birlikte tekrar doğaya bırakır. Bu düşünce ile çeşitli Türk boylarında rüzgâr kötü ruhlarla eşleştirilmiştir. Teleütler iyi insanların ölümünden sonra hafif rüzgâra dönüşeceğine inanırlar. Ruhlarının ortaya çıkmasını Güneş’e ters yönde dönen toz kasırgaya benzetirler. Bununla birlikte ölümden sonra rüzgâr olarak kalan insana zarar verici özellikler yüklerler (Lvova, 2013a: 48-50; 2013b: 92). Drenkova, Şorlardan konuyla ilgili şu hikâyeyi derlemiştir.

“İssız bir yerde giderken üzütle karşılaştım. Önce soğuk bir yel esti. Daha sonra gürültü ve ses duyuldu. Böyle bir rüzgâr insanın üzerine gelirse onu kalbinden vurur. Eğer şapka sıkıca giyilmişse rüzgâr onu kapar ve götürür. Böylece bir rüzgâr yakında ölecek olan insanın sağından geçer, solundan döner.” (Lvova, 2013b: 93)

Hakaslar kötü ruhlar için rüzgâr ruhu anlamına gelen çil-ası tabirini kullanırlar. Onlar için kasırgalar ölen kimselerin ruhları ve alt dünyada yaşayanların canlanması demektir. Bu yüzden yolcular kasırga ile karşılaştıkları zaman ona tükürürler. Kasırgaya karşı bıçak, çubuk gibi nesnelere korunurlar. Hakasların inancına göre ölü defnedildikten sonra geri gelir. Buna ebertih denir. Gömüldükten sonra üçüncü veya dokuzuncu günde görülebilir. Gün batımı, geceleyin, gün ağarırken gelme ihtimali vardır. Öldükten sonra kırk gün içinde gelebilir. Yakınlarının bir şeyler atmasıyla beslenir. Ebertih denilen ölüm sonrası gölge kasırga olarak görülür. Tuva Türkü Şamanlar yaptıkları dualarda kötü ruhlardan olan albısların hava kapalı olduğu zamanlar bulutların altına geldiklerinden söz ederler. Ölenler

kasırğa şeklinde yeryüzüne değmeden dolaşırlar. Ölen bir Sagay sadece bir kez kasırğa olarak görünüp gideceğini yakınlarını rahatsız etmeyeceğini söyler (Bayat, 2012b: 166-167; Lvova, 2013b: 92-94). Altay Şamanları başka dünyalarda bulunanlar için: “Sizin nefesiniz, rüzgâr ve kasırğa gibidir.” (Lvova, 2013b: 94) derler.

Yakutlara göre seçilmiş kişiler iyi ve kötü ruhlarla iletişimi rüzgâr aracılığıyla gerçekleştirir. Bu kişilerin içinden Şamanlar ayin bitiminde verdiği nefesi yardımcı ruhların onlara verdiği nefes olarak kabul ederler. Yeli falda, tedavide ve diğer törenlerde kullanırlar. Şamanın törenlerde hafif esinti oluşturmak için kullandığı yelpazeler bulunur. Meydana gelen esinti iletişim kurulan ruhların geldiğini ifade etmek içindir. Bu yelpazelere Şorlar, Kaçınler, Beltirler çälbäg, Tuvalar yälbiş, Alyatlılar yälpäg derler. Eski Türkçede ise karşılığı yelpigüdür. Kaçınler yelpazelerle yapılan işlemi ayin olarak kabul ederler. Bu işi yapan kişiye çelbekçi kiji kamnapça olarak adlandırılırlar. Şamanın ruhuna giren hastalık ruhunun adı yelbiktir. Ruhlar tarafından Şamana verilen güç ise yelbidir (Lvova, 2013b: 94; Potapov, 2012: 163, 281). Potapov bu kelimenin anlamı için “Şamanın gücü, ayin başladığında Şamana gelip bitiminde ondan çıkan ruhların gücü” (2012: 162) demektedir. Radloff’dan yelbi kelimesinin Altaylılar, Teleütlüler, Lebinlerde rüzgâr çıkarmak, dağıtmak anlamında, Teleütlerde yilbi biçiminin aç gözlülük, ihtiras anlamlarında kullanıldığını öğrenmekteyiz. Altay-Sayan halklarında yälbü, yalbi, yalbik, yailbici varyantlarıyla görülür. Türkçe yazılışı yelbi, yelbe şeklindedir. Batı Avrupa çalışmalarında, eski Türk yazıtlarında ve Eski Türk sözlüğünde ise yetvi, yilvi olarak yer alır. Yelvici kelimesi kam kelimesi yerine kullanılır. Kaşkarlı Mahmut bu kelimenin anlamını sihirbaz, büyücü olarak vermiştir. S.Y. Malov 1911 yılında Sarı Uygurlara yaptığı bir gezide kam kelimesi ile aynı anlama gelecek şekilde ilci kelimesinin kullanıldığını görmüştür. Kam kelimesinin törensel, ilçinin daha günlük bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Bu kullanım Tuva Türklerinde de mevcuttur. Şamana ham (kam), mucizeler sergileyebilen Şamanlara ise yelbeçi ham veya yelbilü olarak adlandırmışlardır. Teleütler de ayin esnasında Şamana yelbilü demektedirler. Buryatlar sihir yapan Şamanı elbeşe ile ifade etmektedir. Moğallar yilbeci kelimesi için sihirbaz, büyücü anlamını verirler. Henüz tefini almamış sadece yelpaze ile ayin yapan Şamana ilbägçi veya yälbägçi adı verilir. Bir kısım yälbägler önemsiz hastalıkları tedavi ederler. Bu kişilerin kamlık ile vasıflandırılması ise çok azdır. Altay Türklerinde yelvi Şamanlık yapmak, ayin yapmak anlamında kullanılır (Bayat, 2012b: 166; Potapov, 2012: 101,162-163, 283).Türkler hastalıkların kötü ruhlardan kaynaklandığına inanıyorlardı. Bu ruhlara aza, ayna, körmös,

üzül, yalkın, yelpik gibi çeşitli adlar verilmekteydi. Tedavisini ise kamlarla mümkün oluyordu (Potapov, 2012: 170). Fuzuli Bayat “Bugünkü Türkçede yel kelimesinin bilinen hava, rüzgâr anlamıyla beraber bir tür romatizmaya benzer hastalık adı olması da bundandır” (2012b: 166) demektedir. Dankoff, Osmanlı Türkçesinde romatizma anlamına gelen yel ile büyülü anlamına gelen yelvi kelimelerini yel sözcüğü ile bağlantılı sayar (Dankoff, 1975: 75).

Türklerde keçi egemenlik göstergesi olarak dağ keçisi sembolü şeklinde kullanılmıştır. Kül Tigin ve Bilge Kağan Abidesi'nin tacında bulunmaktadır. Günlük yaşamda da damgalarda, kurganlarda, kemer tokalarında, süs eşyalarında, tunç levhalarda kullanılmıştır. Halk inanışlarında ise yaygın olarak keçi şeytandır. Şeytan koyun hariç kara kedi başta olmak üzere keçi, oğlak, yılan, tavşan, eşek, sığa, at, köpek, tilki, domuz, geyik, keklik, tavuk, baykuş ve kuşlar kılığına girebilir (Çobanoğlu, 2009; Graç, 2010). Divanü Lügat'it Türk'te geçen **“Erkeç eti em bolar eçkü eti yel bolar; Erkeç eti ilaç olur, keçi eti yel olur.”** (Atalay, 2018a: 95) atasözünde geçen yel kelimesinin keçi ile birlikte verilmesi akıllara şeytan anlamında kullandığını getirmekle birlikte hastalık olarak da kullanılmaktadır. Bunu önde verilen yargıda geçen hayvanın ilaç sonra verilen yargıdaki hayvanın ise yel olur yani hastalanmaya neden olur anlamında kullanılması destekler. Benzer örnekler Türkmen atasözlerinde de görülmektedir.

“İşsek eti - em bolar, çebiş eti - yel.”

“Eşek eli ilaç olur, oğlak eti yel.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“Erkeç eti em bolar, geçi eti - yel.”

“Erkeç eti ilaç, keçi eti yel.” (trkm./Doğan, 2014: 224)

Türk dünyası atasözlerinde yel ve şeytanın bir arada kullanıldığı görülmektedir. Kötü ruhların mitolojik düşünceye göre rüzgâr olarak ortaya çıkması atasözlerinde miras olarak kalmıştır. Kötü ruh olarak şeytan ve rüzgâr keimeleri bir arada kullanılmıştır.

“Vut pek vıyli şuk, pek usalli şuk

“Ateş kadar güçlüsü yok, rüzgar kadar şeytanı yok.” (çuvş./Ceylan, 1996: 14)

“Şaytan azgırgandı, şamal oodarat”.

“Şeytanın azdırdığını, rüzgar devirir.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 179)

“Şaytan azğırğandı şamal oodarat.”

“Şeytan hükmedene rüzgâr hükmeder.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 306)

“Eyesiz malı il alar, il almasa - yel.”

“Sahipsiz malı el alır, el almazsa yel alır.”

“Tta. Sahipsiz tahtayı el alır, el almazsa yel alır.” (trkm./Doğan, 2014: 229)

3. 1. 3. Yer Altında Yaşayan Ruhlar/İyeler, Mitik Varlıklar

3. 1. 3. 1. Erlik

Bknz 27

3. 1. 3. 2. Yek/ Şeytan

Türklerin evren düşüncesi üç katlıdır. Bunlar yeraltı, yerüstü, gökyüzüdür. Katlarda bulunan her bir unsurun ruhları vardır. Gökyüzünde yaratıcı ve iyi ruhlar, yeryüzünde insanlar ve yer ruhları, yeraltında da kötü ruhlar bulunur. Genellikle yeraltı ruhlarına körmös, gökyüzündekilere kuday, yer ruhlarına ise yer-su veya altay denir (Anohin, 2006: 3). Bu üçlü yapıyı Göktürk Yazıtları’dan itibaren görebiliriz. Anohin’e göre Türk mitolojisinde ruhlar şu şekilde sınıflanır:

“Altaylılar tüm ruhları: 1) tös (harfi harfine: öz, kök, başlangıç, temel) yani ilk baştaki ruhlar, evvelden var olanlar ve 2) yayan neme (harfi harfine: yaratılmış bir şey) veya basitçe neme (harfi harfine: bir şey) yani sonrakinin ruhları olmak üzere iki gruba ayırmaktadırlar. Bu ruhlar ya aruu (temiz) ya da kara (pis, kötü niyetli) olarak ikiye ayrılır. Buradan hareketle, ruhlar: 1. aruu tös, 2. kara tös, 3. aruu neme, 4. kara neme olarak dörde ayrılır. Son iki grup, başka bir ifade ile sonrakinin ruhları körmös gibi genel bir isim altında toplanabilir. Bunlar da 2 gruba ayrılır: 1. Ozogı taydalar: Anne tarafından atalar (tay+ada=dayı ata) demektir. 2. Kan adalar: Esas, öz atalar demektir ki o da baba tarafından atalardır. Körmös sözcüğünün ikinci gruba dâhil

olan ebediyetin kara ruhlarını (kara tös) ifade etmek için kullanılan bir manası daha vardır.” (Anohin, 2006: 3).

Kara Töslerin merkezinde Erlik vardır. Altay yaratılış mitinde Erlik’in oluşumu şu şekilde anlatılır:

“Evvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir “kişi” vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiç bir şey düşünmüyordu. “Kişi” rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu “kişi,, kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; “Tanrı, bana yardım et!” diye bağırmağa başladı. Tanrı “yukarı çık!” dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: “sağlam bir taş olsun!” suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile “kişi” taşın üzerine oturdular. Tanrı “kişi”ye: “suya dal, oradan toprak çıkar!” dedi. “Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak “yer olsun (yer bütsün)!” dedi. Böylece yer yaratılmış oldu. Bundan sonra Tanrı yine “kişi”ye: “suya dal, toprak çıkar” dedi. “Kişi,, suya daldı ve “ben kendim için de toprak alayım” diye düşündü, iki eline toprak aldı; bir elindeki toprağı, kendi başına iş gürmek düşüncesiyle, ağzına soktu. Tanrıdan gizlice yer yaratmak istiyordu. Bir elindeki toprağı tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı saçıverdi, katı yer meydana geldi. Deminki “kişi”nin ağzında gizlediğı toprak da büyümeğe başladı. Nefesi tıkanıp boğulacak, ölecek oldu. Tanrıdan kaçmağa başladı. Fakat nereye baksa tanrıyı yanında buldu. Boğulmak üzere iken “tanrı, gerçek tanrı, bana yardım et!” diye yalvardı. Tanrı ona “ne yaptın? ağzına toprak saklayım diye mi düşündün? Bu toprağı ne için gizledin?” diye sordu. O “kişi” cevap verdi: “yer yaratayım diye bu toprağı ağzımda gizlemiştım”. Tanrı ona “at ağzından o toprağı!” dedi. “Kişi” toprağı atıverdi. Bu topraktan küçük küçük tepeler meydana geldi. Bundan sonra Tanrı şöyle dedi: ‘imdi sen günahlı oldun; bana karşı fenalık düşündün. İtaat eden halkın (sanga bakkan albating) ; düşünceleri dahi fena olacaktır. Bana itaat eden halkın düşünceleri arı, temiz olacaktır; onlar güneş görecekler, aydınlık görecekler. Ben gerçek Kurbustan adını almışımdır. Senin adın ise Erlik olsun; günahlarını benden gizliyenler senin halkın olsun; günahlarını senden gizliyenler benim halkım olsun!’ dedi.” (İnan, 2015: 14-15).

Kötü ruhların yeraltı dünyasından geldiğı düşünülür. Verbitskiy’in derlediğı Altay mitinde koruyucu ruhların oluşumu anlatılır. Erlik içinde insanların olduğı bir dünya kurmak ister. Bunun için çekici örse her vurduğunda altından bir hayvan çıkar.

“Tanrı onu yerin altına, karanlık dünyasına sürdü. Üzerine kat kat kilitler koydu. “Üzerinde sönmez ateş olsun, güneş ve ay ışığı görmiyesin! tekrar ediyorum: iyi olursan yanıma alırım, fena olursan daha derinlere sürerim!” dedi. Erlik “ben, ölmüş adamların canlarını alacağım” dedi. Tanrı “Ben onları sana vermeyeceğim. Kendin yarat” dedi. Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu —kurbağa çıktı; bir vurdu — yılan çıktı; bir vurdu —ayı çıktı; bir vurdu —domuz çıktı, bir vurdu —albıs (fena ruh) çıktı; bir vurdu —şulmus (fena ruh) çıktı; bir vurdu —deve çıktı.” (İnan, 2015: 17-18).

Erlık bu kötü ruhları yönetendir. Yönetilen bu kötü ruhlara genel olarak yek ya da körmös denilmektedir. Bunların dışında kötü ruhlar için özüt/üzüt, usal/ovsal/oysal, yığ, yel, çer/çar/çor veya çert/çort gibi kelimeler de yaygın olarak kullanılmıştır. (İnan 1986: 17-18; Öger ve Yıldız Altın, 2016: 18). Yıldız çeşitli sözlük ve kitaplarda yek kelimesinin anlamlarını şöyle sıralar.

“Dîvânu Lugâti’t-Türk’te şeytan için yek (Atalay 1985c: 160) kelimesi geçer. Eski Türkçede şeytan kelimesi karşılığında üç kelime bulunur.

içgek: 1. Şeytan, iblis, kötü ruh. (Eski Türkçe Sözlük, 97; Altın Yaruk, 497); içgäk Şeytan, iblis, çok içen. (Eski Uygur Türkçesi Grameri, 59); içkek 1. Şeytan, iblis, kötü ruh. (Eski Türkçenin Grameri, 97); içkäk Şeytan, kötü ruh, vampir. (Eski Uygur Türkçesi Grameri, 59); Yarasa, şeytan. (VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı, 243).

özüt: Can, ruh; şeytan. (VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı, 447) yek: 1. Şeytan. 2. Peri. (Eski Türkçenin Grameri, 244; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 190; Uygurca Altın Yaruk, 800); yek (Sanskritçe, yakkha) Şeytan. (Maytrisimit, 506); yek içkek (birlikte) Şeytan ve vampirler. (Eski Türkçenin Grameri, 244); yek ongcın (birlikte) Şeytanlar. (Eski Türkçenin Grameri, 244); yäk, yä:k (br.) Obur, şeytan. (Eski Türkçenin Grameri, 310); Şeytan, doğa üstü varlık; Sanskritçe yakşa. (İyi ve Kötü Prens, 232).” (Yıldız, 2013).

Bu kelimenin Sanskritçe yaksa kelimesinden geldiğini savunanlar bulunur. Kaynaklarda “ye:ge:k içge:k” biçimde kullanımının olması bu kelimenin Türkçe olduğunu düşündürmektedir (Yıldız, 2013). Yekin görüntüsü tozlu sert bir rüzgâr şeklindedir. Aynı zamanda tehlikeli bir varlık olarak nitelendirilir. Çaştani Bey Hikâyesi’nde yek ile ilgili tasvirler bulunur. Hikâyenin kahramanı Çaştani Bey halkına hastalıklar gönderip kötülükler eden şeytanlarla savaşır, halkını kurtarır. Bu metinde yekler dört yol kavşağında bekleyen, insan eti yiyen ve insan kanı içen, insanların bağırsaklarını vücutlarına saran, yüzleri korkunç, çirkin bir sesle bağırان, ellerinde üç dişli mızrak ve bayrak tutan, siyah bir dev şeklinde, saçları ateş rengi ve örgülü, zehirli yılanlarla vücutlarını süslemiş şeytanlardır (Seçkin, 2015). Altın Yaruk adlı eserde yekler şöyle anlatılmaktadır.

“Üç yekler maña yakın kelip birisi uruk üze boyunımın badı birisi tolkakda tınımın altı birisi bedük berke üze mini töz töpüre uru iki iligimin kataru bap.”, “Üç şeytan bana yaklaşıarak birisi ip ile boynumu bağladı, birisi torbada canımı aldı, birisi büyük bir kamçı ile benim tamamen iki elimi sıkıca bağlayıp”... “men igledükde eñ başlayu maña tört yekler yakın kelti biregüsü bedük berke tutmuş ikintisi uruk tutmuş üçünçi tolkak tutmuş törtinçi bir kök tonlug atlıg beg erti.”, “Ben hastalandığım zaman en başta bana dört şeytan yaklaştı birisi büyük kamçı tutmuş, ikincisi ip tutmuş, üçüncüsü torba tutmuş, dördüncüsü de mavi elbiseli atlı bir bey idi” (Tokyürek, 2009).

Roux, yek için kötü cin, şeytan, iblis karşılığını vermiştir. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünden hareketle yekin büyük önem taşıdığını ve sözlükte beş defa geçtiğini belirtir (2012: 137). Bunlardan birisi ise **“Bilmiş yek bilmedhük kişiden yeg”**, “Tanınmış şeytan, tanınmadık adamdan daha iyidir.” (Atalay, 2018c: 160) atasözüdür.

3. 1. 3. 3. Albız

Türk Dünyasının ortak bir geçmişe sahip olduğunu gösteren kültürel inanmalar bulunur. Bunlardan birisi al kültürüdür. Bu külte bağlı olarak bazı demonik varlıklar oluşmuştur. Bunları “Al+bastı, Al+Karısı, Al+Arvadı, Al+mastı, Al+Ana, Al+bıs, Al+kali, Al+mazı, Al+pas Al+pab” (Bayat, 2012b: 325) şeklinde sıralayabiliriz. Türk coğrafyasında bu demogonik varlıkların aldığı isimler şu şekildedir:

“Al, Albassı (Türkmenlerde), Albarstı (Kırgızlarda), Albaslı (Karakalpak ve Nogaylarda), Alvasti (Uygurlarda), Alarvadı, Halarvadı, Hal Anası (Azerbaycan'da), Albaslı Katın (Kumuklarda), Almaştı (Karaçay-Balkarlarda), Al Karısı, Albastı, Al Ana (Anadolu'da), Albıs/Albız (Tuva ve Altay'da), Almış (Altaylılarda), Albin/Ablın (Tofalarda), Olbosti, Martu, Sarı Ene (Özbek ve Karakalpaklarda), Alpas, Alpasta (Çuvaşlarda) Almas (Kumandimerde) Albas (Şorlarda) Sarı Çeç (Sibirya Taratlarında) vb. (Bayat, 2012b: 323-324)

Al ruhunun ateş ve su kültürü ile bağlantısı olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Toplumda kadın hâkimiyetinin bulunduğu zamanlarda ocak ve ateş ev içerisinde kadının yanında ve ona yardımcıdır. Değişen yaşam koşulları erkek hâkimiyetini yaygınlaştırdı anaerkil yapının izlerini taşıyan al kültürü evden dışarıya taşınmıştır. Al ruhunun yeni yeri su kaynakları olmuş ve artık kadının yanında değil karşısında ona kötülük yapan bir şekle bürünmüştür. Alkarısının loğusanın ciğerini aldıktan sonra suya götürmesi, Anadolu Türkmenlerinin onun en iyi hissettiği yerin su olduğunu söylemeleri, Özbek Türklerinin su iyesine su Alvastisi demeleri su ile ilgisini gösterir niteliktedir (Bayat, 2012b: 323, 327).

Al ruhunun geçmişten günümüze iyi karakterden kötü karaktere dönüşümünün izlerini taşıyan örnekler bulunur. Buların ikisini İnan şöyle özetler: “Uranha Tuba Türklerinin şaman dualarında kam bu ruha ‘kaya yerlerde yaşayan atlı Sarı Albastarım’ diye hitap ediyor ve yardım soruyor. Al kelimesinin ateş kültürüyle alakalı olması bilhassa bu ruhun en

eski devirlerde hamî ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu göstermektedir.” (İnan, 1998a: 263). Bayat, ise çeşitli yollarla yakalandıktan sonra zarar veren kötü özelliklerinin yok olup eve bereket getirdiğini öne sürerek bir zamanlar iyi ruhların içinde yer aldığını belirtir (2012b: 323)

Alkarısı, Kırgız ve Kazak Türklerinde kara ve sarı olmak üzere ikiye ayrılır. Sarı Albastılar hoca ve Şamalar ile Kara Albastılar ise özelliği olan ocaklı kimseler tarafından kaçırılabilir. Sarı Albastı kadın ve keçi kılığına girer. Loğusalara musallat olur onların ciğerlerini alıp suya götürür. İnsanları hile ile ele geçirir, hoppa ve şarlatandır. Kara Albastı ciddi ve ağır bir ruhtur. Albastı tüfek sesinden, demircilerden ve demirden, kırmızı renkten korkar. Kazan Türklerine göre kötü ruhlar arasındadır. Kimsenin olmadığı yerlerde bulunur. Yolcuların yolunu şaşırtır, uyku esnasında basar. Tuba Uranha Türklerine göre evlenmeyen bir kızıdan oluşmuştur. Kumsal yerlerde ve kayalarda bulunur. Kızlara musallat olur ve hastalanmalarına neden olur. Altay Türklerine göre Erlik’in hizmetinde olan kötü ruhlardandır. Fergana Özbeklerine göre şeytan, ecine, ev ve periler ile aynı sınıfta yer alır. Dağınık saçlı ve kocakarı görünüşündedir. Yakut Türklerinde Albastı’nın adı Abası olmuştur. Bunlar insanların ruhunu alırlar. Anadolu Türklerine göre dağ kayalarında ve nehir sahillerinde, ahırlarda yaşar (İnan, 1998a: 260-262). Anadolu’da albız ile bağlantılı olarak Elbiz isminde birçok yer bulunur. Bunların ortak noktası da taşlık, kumlu, ıssız yerler olmalarıdır. Ahlat civarında “Yılbız kulağına kurşun” Karaman ve çevresinde “Yelpiz kulağına kurşun”, Kırşehir bölgesinde “El yattı albız battı” ifadeleri kullanılır. Burada albız, yılbız, yelpiz şeytan anlamında kullanılmıştır (Ertekinoglu, 2017). Bu kelimelerin bir ikinci anlamı ise örümcek ağıdır. Alizade’nin Oğuzname’inde yabancı, el, tanıdık olmayan melekten bildiğimiz albız daha iyidir anlamındaki “**Yad ferışteden biliş albız yegdir.**” (Alizade, 1992: 97) atasözü yer almaktadır.

3.2. Kozmik Unsurlar

3.2.1. Güneş

Güneş bilgeliğin, bütünlüğün, gizemliliğin simgesidir. Tek sayılar, erillik, kağanlık, baba, ışık, gündüz, evç, ışık, sıcaklık, ateş, kızıl rengi temsil eder. Ay göğün Güneş yerin sembolüdür. Ayın sembolü boğa ve hayvancılık, Güneş’in sembolü inek ve tarımdır. Ay kuzeyin, Güneş güneyin sembolüdür. Yerleşik hayata geçmekle birlikte aya olan inanç

yerini Güneş'e bıraktı. Türkler Güneş'i Tanrı olarak görmeyip onun ışığı, ondan bir belirti olarak algılandılar. Güneşe saygı duyulur, onu şahit göstererek ant içilirdi. Hun hükümdarları doğan Güneş'e selam verirlerdi. Çadırlarının kapısı doğuya güneşin doğduğu yere açılırdı (Bayat, 2015a: 298-300; Ögel, 2014b: 241-242). Türkler Güneş'in sıcaklık vermesi dışında ona olan saygıları nedeni ile otalarının kapılarını doğu yönünde bulundurmışlardır. Hakaslara ait atasözlerinde de kapı yönünün doğu olduğu görülmektedir.

“İzik İsker, stene kider.”

“Kapı doğuda, duvar batıda.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 44, 103)

“İzik İsker, tör kider.”

“Kapı doğuya, tör batıya.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 44,103)

Türk kültüründe çadır günlük hayatı kolaylaştırıcı bölümlere ayrılmıştır. Evdeki yaşlıların çocukların, gelinin, misafirin nerede oturacağı bellidir.

” Çadırın ortasında ateş yakılan “korluk” veya “ocak” adı verilen bir yer vardır; bunun tam üzerinde de dumanın çıkması için açılmış olan “tündük” olarak adlandırılan baca yer alır. Çadırın kapısından girince sağ tarafta “saba” denilen at derisinden yapılmış kırmızı tulumu ve evin kap-kacağı bulunur. Genellikle, nakışlı bir paravana ile ayrılan ve kiler olarak da kullanılan bu kısmın bitişiğinde çadır sahibinin yatağı yer alır. Yatağın yanında demir bir kazık çakılıdır. Zengin çadırlarında bu kazık, gümüş kaplamalı olur. Bu kazığa çadır sahibinin giyim kuşamı ve silâhları asılıdır. Yeni evliler için kurulan çadırlarda yataklar genellikle sol taraftadır. Aynı şekilde, tek çadırlı orta halli ailelerin çadırlarında da oğul ve gelinin yatağı sol tarafa konulur ve bu kısımlar perdelerle ayrılır. Çadırın kapısının tam karşısında bulunan sandıklar, heybeler, hurçlar, bohçaların yer aldığı “yükçük” ve bunların da önünde çadırın “başköşesi” veya ancak itibarlı misafirlerle, yaşlı aksakalların oturduğu “tör” denilen kısım vardır. Çadırlarda bu düzen esasına göre her şeyin bulunacağı, yaş ve cinsiyete bağlı olarak da her kişinin oturup kullanacağı yeri bellidir.” (Çobanoğlu, 2001: 2-6)

Çadırın tör olarak adlandırılan kısmı yaşlıların, statü olarak yüksek kimselerin ve misafirlerin yeridir. Tör çadırın diğer kısımlarından daha özeldir. Tör ocağa bakar. Güzel nakışlı keçe ve halılarla süslenmiştir. Töre herkes geçemez yaşça olgunluk, bilgide birikim gerekir. Bu da zaman alan süreçlerdir. Eşikte başlayan oturma yaş ilerledikçe başköşeye doğru ilerler. Toplumsal olarak da gelen bir misafirin töre oturtulması onun halk içinde

kabul edilmiş olmasını, ev sahibi tarafından yüceltmeye çalışıldığı anlamlarını içerir. Her gelen misafir başköşeye oturtulmaz. Kişisel özelliklerinin dışında dış görünüşün de önemi vardır. En önemlisi kıyafetlerinin temiz olması gerekir. Tüm bunlar görgü kuralıdır (Çobanoğlu, 2004: 33- 44). Kültürümüzde töre verilen önem dâhilinde bu konu ile alakalı atasözleri de fazlaca bulunmaktadır.

“İşik tapılman, tör tapılmaz.”

“Eşik bulunmadan, evin başköşesi bulunmaz.” (trkm./Doğan, 2014:310)

“Tentek toy eder, töründe özi oturur.”

“Akılsız (deli) düğün yapar, evin başköşesinde kendi oturur.”

“Tta. Deli kız düğün etmiş baş sedire kendi geçmiş.” (trkm./Doğan, 2014:393)

“Tör görmedik töre öter.”

“Başköşe görmeyen başköşeye geçer.” (trkm./Doğan, 2014:400)

“Vezipeli guluñ ornı törde.”

“Vazifeli kulun yeri başköşede(dir).” (trkm./Doğan, 2014:412)

“Yağsılık töre elter, yamanlık – göre.”

“İyilik başköşeye götürür, kötülük mezara (götürür).” (trkm./Doğan, 2014:420)

“Caşı cetken adamdın, törünön körü cuuk bolot.”

“Yaşı gelen insana (insan için) evin baş köşesinden mezarı yakın olur.” (krgz./Çelik Şavk, 2002: 97)

“Tördö orun bolso, eşikke çakın oturba.”

“Başköşede yer varsa, kapıya yakın oturma.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998:

70
314)

“At karışa çöp kerek, adam kansa tör kerek.”

“At yaşlansa at lazım, adam ihtiyaşlarsa baş köşe lazım.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 61)

“Bosoğodon müdürülsöñ, tördö erimen bar!”

“Eşikten düşmüşen, baş köşede ne işin var.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 118)

“Katın törkünü tördün kaytat,

Er törkünü iregeden kaytat.”

“Kadın akrabası başköşeden geri döner,

Er akrabası eşikten geri döner.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 223)

“Özün özü bilet, ötügün törgö ilet.”

“Kendi kendini bilir, çizmesini baş köşe ye asar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 288)

“Tördö orun bolso, eşikke akın oturbo.”

“Baş köşede yer varsa, kapıya yakın oturma.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 314)

“Törkondün (kızdın) töründö bolgonço, uuldun ulagasında bol.”

“Kız evinin baş köşesinde oturmaktansa, oğul evinin kapısında oturmak iyidir.”(krz./Güngörve Cailova Güngör, 1998: 61)

“Besikke kirgeni - eşikten kirgeni.”

“Beşiğe girmek; eşikten girmektir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 81)

“Etigi jaman töрге şıga almaş

Jeñi jaman asişe almaş.”

“Çizmesi kötü olan baş köşeye oturmaz

Yeni kötü olan aş yiyemez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 118)

“Ötügü caman törgö ötpayt.”

“Çizmesi kötü başköşeye geçemez.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 169)

“At sıylagan cöö basbayt (kalbayt)

Er sıylagan eşikte catpayt”

“Atı sayan yayan yürümez (kalmaz)

Kocasını sayan eşikte yatmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 32)

“Töreden dosın bolsa tör seniki,

uliqtan dosın bolsa mör seniki.”

“Beyden, dostun olsa baş köşe senin,

İdareciden dostun olsa mühür senin.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 82)

“Jaqsıdan jaman tuwsa, tördegi basındı körge süyreydi.

Jamannan jaqsı tuwsa, esiktegi basındı töрге süyreydi.”

“İyiden kötü doğarsa, başköşedeki başını mezara götürür,

Kötüden iyi doğarsa, kapıdaki başını başköşeye götürür.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 244)

“Törde otırğan eşikte otırğanğa asatadı.”

“Köşede oturan, kapının yanında oturana ikram et.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 287)

“Qalı kilem törge kerek, almas qılış erge kerek.”

“Süslü kilim töre gerek elmas kılıç ere gerek.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 353)

“Jenilgennin törinde jengen oturadı,

Kelinderdin törinde jefigem oturadı.”

“Yenilenin baş köşesinde yenen oturur,

Gelinlerin baş köşesinde yengem oturur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 392)

“Are bardım âr meninki, gapıdan girdim tör meninki.”

“Kocaya vardım koca benimki, kapıdan girdim başköşe benimki.” (trkm./Doğan, 2014: 333)

“Giyev kovsa - gapıdan kaç, oğul kovsa - törüne geç.”

“Damat kovsa kapıdan kaç, oğul kovsa evin başköşesine geç.” (trkm./Doğan, 2014: 260)

“Giyevin töriinden, oğlun bosagası yağşı.”

“Damadın başköşesinden, oğlunun eşiği güzeldir.” (trkm./Doğan, 2014: 261)

“İşik tapılman, tör tapılmaz.”

“Eşik bulunmadan, evin başköşesi bulunmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 310)

“Akıl trge caraşır, santlık eşik artına.”

“Akıllı, başköşeye yakışır; ahmak, kapı önüne.” (hkrçy./Semenova, 2006: 20)

“Caş kelse iş, kart kelse baş.”

“Genç geldiyse işe gönder, ihtiyar geldiyse başköşeye oturt.” (hkrçy./Semenova, 2006: 45)

“Kartsız tr eşik artma uşar.”

“ İhtiyarsız başköşe kapı önüne benzer.” (hkrçy./Semenova, 2006: 66)

“Tr umutlu caş, karlılıkda tr başı bolur.”

“Başköşeyi arzulayan genç yaşlılığında başköşede oturmaya layık olur.”
(hkrçy./Semenova, 2006: 91)

“Tzgen trge, kızgan krge.”

“ Dayanan başköşeye ulaşır; kızgın, mezara girer.” (hkrçy./Semenova, 2006: 91)

“Ulusuz tr ulur.”

“Büyüksüz başköşe boş olur.” (hkrçy./Semenova, 2006: 93)

Türkler yerleşik hayata geçmeye başladıkça yaşam şekilleri değişir çadırların yerini daha kalıcı evler almaya başlar. Yaşam koşulları değişse de anlayış değişmemiştir. Yine evlerin giriş, eşik kısımları mevcuttur. Trn yerini başköşe almıştır. Anlam olarak da tr başköşeyi karşılar. Bir yerde en saygın kişinin veya büyüklerin oturması için ayrılan yer, tür olarak belirtilmiştir. (Tdk, 2011: 275) .

Altay inancına göre Tanrı Güneş’i insanların ısınması ve aydınlanması için vermiştir. Efsaneye göre

“...Önceleri ne ay ne güneş varmış. İnsanlar havada uçar dururlarmış. Uçarken de çevrelerine ışık saçar ve sıcaklık verirlermiş. Bunun için de güneş, gerekli olmamış.

Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine Tanrı, onlara bir varlık vermek istemiş. Tanrı'nın gönderdiği şey, büyümüş büyümüş ve iki tane büyük ayna olmuş. Bu aynalar gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmaya başlamışlar. Gökler ve yerler ısınmış. O günden beri, gökte bu iki şey, yani güneş ile ay, dünyayı aydınlatır ve ısıtır, dururlarmış..."(Ögel, 2014b: 238).

Tatar Türkleri, Ay'ı büyük imparator Güneş'i de onun annesi olarak tasavvur ederlermiş. Yakut mitolojisinde yaratıcı Yüryüng Ayı Toyon'un eşi Güneş Kün Kübey Hotun'dur. Gök Tanrı inancının kuvvetlenmesiyle Ay ve Güneş'in Tanrı vasfı gerilemiş. Güneş Tanrı'nın karısı haline ulaşmıştır. Türkler Güneş'i ana ve kadın, Ayı ata ve erkek olarak kabul ederler. Güneş üreme, çoğalma, bereket demektir. İlkbaharın gelişi ona bağlanmıştır (Bayat 2015a: 299-302; Caferoğlu, 2012; Ögel, 2014b: 237).

3.2.2. Ay

Türklerin yaşam tarzının hayvancılığa dayanması sürülerinin belli zaman aralığında yer değiştirmesine zorlamıştır. Hayvanların gün içinde ne zaman otlaklara çıkacağı, havaların ısınmasıyla ne zaman yaylaklara geçeceği belli bir astrolojik bilgiyi gerektirmektedir. Bu durum bugün var olan gezegen ve yıldızların birçoğunu bilmelerine yol açmıştır. Bunlardan en önemlisi de aydır. Avcılık ve toplayıcılık yapan toplumların birçoğu ay takvimini kullanmışlardır. Ayın evrelerine göre periyodik bir takvim oluşturmuşlardır. Çin kaynakları, kaya resimleri, sözlü edebiyat bu durumu kanıtlar niteliktedir. İnsanlar çevresinde gördüğü en görkemli varlığa inanma ihtiyacı duymuşlardır. Bu inanma insanın en yakınından uzağına doğru zamansal bir sıralama oluşturmuştur. Önceleri Mitolojik Ana'nın içinde yer alan dağ, nehir, deniz, ağaç sonra gökyüzündeki ay ve güneş insanları kendine bağlamıştır. Ayın geceleri Dünya'yı aydınlatması, evrelerinin olması aya olan hayranlığı arttırmıştır. Yerleşik hayata geçilmesiyle ise ayın önemini zamanla güneş almıştır. Türkler aya göre sosyal, dinî, askerî hayatlarına şekil vermişlerdir. Ayın kendilerini yönettiğini düşünmüşlerdir. Hunlar ay büyüdüğünde savaşmayı bırakırlar; Tunguzlar galip gelmek, Göktürkler sefere çıkmak için dolunayı beklerler. Dolunayda, ayın sonunda yeryüzünü kötü ruhlar dolduracağı için önemli işler sonraya bırakılır, merasimler yapılmaz. Yeni ay doğmadan düğünler yapılmaz, birisi öldükten sonra yeni bir işe başlamamaya dikkat edilirdi (Bayat, 2015a: 270; Dilek, 2012: 30; Eliade, 2000: 167).

Caferoğlu, Ay ve Güneş'i Şaman çağının ayrılmaz iki unsur olarak görmektedir. Bunun izahı için çeşitli sebepler sunmuştur. Türk hükümdarlar isimlerinin başına ay kelimesini

getirmişlerdir. Birçok araştırmacı bunun Mani ve Buda dininin etkisiyle olduğunu düşünmesine rağmen bu gelenek Uygurlardan çok önce Türkler arasında görülmektedir. Maniheizm, Sasani hükümdarı Şapur döneminde oluşmuştur. Uygurlara Böğü Kağan zamanında gelmiştir. İkisinin arasında beş yüz yıla yakın bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bu nedenle ay kültü Uygurlardan önce Şamanizmin etkisiyle Türkler arasında yaygındır. Bir diğer nedeni Caferoğlu şöyle açıklar: “Orhun abideleri hurufat sisteminde, Tukiyu Türklerine mahsus olmak üzere ay temsili üzerine ay hecesini ifade eden bir işaret mevcut olmuştur ki, bu işaretin varlığı, bu unsurun Türklerce tanındığını ve bilindiğini göstermektedir.” (Caferoğlu, 2012).

Çin kaynaklarında Hun hükümdarlarının Ay ve Güneş'i kutsal saydıklarına dair bilgiler bulunur. Hükümdar Tan- hu tan atarken ibadet eder, yılın ilk ayında meclisini toplar, yeni ayların sonunda toplantı yapar, yeni ay doğuşlarında daha büyük toplantılar düzenler, kurbanlar sunar. Görüldüğü gibi Uygurlardan çok önce Türkler ay kültürünün etkisi altındadırlar. Ay'ı Sakalar, Kimerler, Hunlar Tanrı kabul etmişlerdir. Bu dönemlerde aya secde edilmiş, Hunlar zamanında ona övgü ibadet sayılmış (Bayat, 2015a: 269-270; Beydili, 2004: 75-77). Tatar Türklerinin bir atasözünde ayın Tanrı olarak kabul edildiğini görüyoruz.

“Kirsiz ay, monsız hoday.”

“Temiz Ay, kaygısız Huda.” (tatr./Yıldız, 2017: 91).

Türlere göre ay şifa kaynağıdır. Kutsal saydıkları ay üzerine diğer kutsalları gibi yemin etmişlerdir. (Kalafat, 2010: 135). Tatar Türklerine ait bir başka atasözünde de aya yemin edildiğini görmekteyiz.

“Ayga karap ant itu, gaşıklar yulası.”

“Ay'a bakıp ant içmek âşıkların geleneği.” (tatr./Yıldız, 2017: 91).

Ay'a inanma döneminden sonra Türkler arasında bu inancın izleri kalmıştır. Uygur metinlerinde Körünügme Ay Tengri, Kün Ay Tengri; Yakut Türklerinde gök koruyucularının ay unvanını taşıması, Altay Türklerinde Ülgen'in bazen Ayas Kaan olarak anılması, Şamanların aylı gecelerde şamanlık yapması, davullarında ay resimlerinin

bulunması verilebilecek örnekler arasındadır. Ay ve Güneş zamanla etkisini kaybederek hükümdar ve destan kahramanlarının isminde, daha sonra ise halk arasında verilen çeşitli adlandırmalarda görülmeye başlar. Manas Destanı'nda ayın ölüp dirilme ile ilişkisi görülür. Manas Kün-Han'ın kızı Altın Ayla evlenir. Altın Ay Tanrı'nı emriyle Manas'ın ölümünden sonra mezarının başında bekler. Manas'ın oğlu Semetey Ay Çörek'le evlenir. Doğan oğullarına da gökten inen Ay-Koca isimli bir ihtiyar ad verir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un annesinin ay ile bağlantısının yanında oğullarına Ay ve Gün isimlerini vermesinin uzantısını Kutadgu Bilig'de vezirin Ay Toldu, hükümdarın Gün Togdu olarak adlandırılmasını görmekteyiz. (Bayat, 2015a: 276; Ögel, 2010a: 527)

Ay ile ilgili inanışlar efsanelerde de varlığını devam ettirmiştir.

“... Yakut Türklerinden bir zamanlar, öksüz ve yoksul bir kız varmış. Sıkıntı içinde yaşamış. “aya yalvarmış” ve aydan yardım istemiş. Kız bir gün soğuk bir gecede suya giderken, ay inmiş ve kızı alıp, götürmüş. Bunun için, dolunayda, omzunda sırtığı ve iki kovanı ile görünmüş. Ayda, iki tane de, çocuk doğurmuş. Bunun için Yakut Türkleri, kızıdan zarar gelir diye, “aya baktırmazlar” imiş...”(Ögel, 2012b; 249).

Tatar Türklerinde bir de bu efsaneyi hatırlatan atasözü bulunmaktadır.

“Ayda köyenteli kız bar.”

“Ay'da kalburlu kız var.” (tatr./Yıldız, 2017: 92).

“Ay; güzellik, temizlik, yeniden doğuş; boğa güç, kudret, hâkimiyet” (Bayat, 2015a: 275) anlamlarına gelmektedir. Bu sıfatlar hem erkek hem de kadını çağrıştırmaktadır. Ay ilk zamanlar kadın daha sonra erkek olarak düşünülmüştür. Ayın erkek olarak yansımaları daha yaygındır. Destan kahramanlarının eşleri aydan hamile kalmıştır. Ay gece gündüz gökyüzündedir. Güneş akşamları görünmez olur. Eski şekli bugay olan boğa ayın yeryüzündeki temsilcisidir. Eski Türkler ayı gök sakallı boğa olarak düşünmüşlerdir. Boğanın erkek olması ayın erkek olarak kabul edildiğini de gösterir. (Bayat, 2015a: 273; Boratav, 2012: 35-37). Mısır'daki Türklerin türeyiş destanlarında görülen Ay Ata ve Ay Va'dan türeme de ay ile ilgili inançların devamı niteliğindedir. Ay erkek olarak kabul edilmiş ve insanların soyu ona bağlanmıştır. Aya neden ay dede denildiğini ve kadınların güzelliğinin aya benzetilme sebebini bu destan açıklar.

“Yılları sayılamaz çok çok eski bir çağmış,
Gökler sanki delinmiş, çok çok yağmurlar yağmış,
Dünya sele boğulmuş, bu şiddetli yağmurla,
Yeryüzü hep kaplanmış, sürüklenen çamurla,
Sellerin önündeki, çamurlar bir yol bulmuş,
Kara-Dağcı dağında, bir mağaraya dolmuş,
Mağaranın içinde, kayalar yarılmışmış,
Yarıkların bazısı insanı andırırmış,
Kayaların yarığı, insan kalıbı olmuş,
Kalıpların içi de, kille çamurla dolmuş,

...

“Tam dokuz ay geçince bir insan çıkıvermiş,
Nedense adını da ‘Ay- Atam’ alıvermiş,
Ay-Baba’yla, Ay Dede, Türkçeye burdan kalır,
İnsan’ın ilk cediti de, kökünü aydan alır,
Ay-Atam adlı ata, göklerden yere inmiş,
Bu yerin suyu tatlı, havası da serinmiş,
Sonra başlamış yine büyük seller yağmurlar,
Mağarayı doldurmuş, yine killer çamurlar,
Sünbüle dene burca, güneş de gelmiş imiş,
Güneş alçak burçtayken, yeniden toprak pişmiş,
İkinci yaratık da, birinciye tam eşmiş,
Birincisi Ay-Ata, nasıl idiye kişi,
Bu ikinci şahıs da, yaratılmıştı dişi,
Ay- Va demişler herkes, bu dişinin adına,
Ak- Yüzlü anlamına, böyle denmiş kadına...”(Ögel, 2010a: 483-484)

Ayın erkek görülmesine bağlı olarak yeryüzündeki karşılığı olan boğa Hun ve Göktürk Devletlerinde hükümdarlık simgesidir. Ayın yeryüzünde dağ keçisi ve geyik olarak görüldüğü de olmuştur. Bu üç hayvanın da boynuzlarının olması ay merkezli inançla ilişkili olduklarını gösterir. Günümüzde kullanılan hilâlin kaynağı buradan gelmektedir. Hükümdar isimlerine verilen Oğuz, Manas, Buka Han adları boğa anlamındadır. Bu Ay ile bağlantılı olduklarını gösterir (Bayat, 2015a: 276-278). Bugün ayın cinsiyeti hakkındaki inanmalar Anadolu’da da görülmektedir. Aya çok yaşlı, nur yüzlü, aksakallı bir tasvir çizilir ve bu yüzden ay dede olarak hitaplandırıldığı belirtir. “Aydede... Evin nerde İki taşın arasında Tavuk gelir, Yağa batır Sen yemezsen Bana getir.” tekerlemesinden yola çıkılarak ay erkek olarak tasavvur edilir. (Erdal, 2018). Bayat’a göre ayın kadın olarak algılanmasının sebebi Mitolojik Ana kültüyle ilişkili olmasındandır. Ay kadınların ve çocukların koruyucu ruhu ile ilişkilendirilerek dişil özellik verilmiştir. Ay Tanrı inancı Göktanrı inancının hâkim olduğu devirde işlevlerini Umay’a bırakmıştır. Umay’ın içinde bulunan ay kelimesi bunu destekler niteliktedir (2015a: 271- 272). Bedi’nin Adana’dan derlediği bir hikâyede ay kadındır. “Ay bedir halinde iken bir kadın telakki olunur. Ay,

güneşle evlenmiş, fakat güneş ayı aldatmış. Ay, bedri tam halinde, hayatının mesut hatirasını kutlamak için beyazlar giyinerek süzgül bir eda ile dolaşır, bundan sonra da karalara bürünerek uğradığı ihanetin yasını tutar.” (Erdal, 2018). Ay geçmişten bu yana kadın ve erkek olarak algılanan gelmiştir. Divitçioğlu bu hususta güzel bir açıklama yaparak ay/boğa, kadın/erkek, doğurganlık/bereket ikiliği o derece zıtlıkların birliği halini almıştır ki birleşerek bir olmuştur demektedir (Erdal, 2018). Ay’ın Türk tarihindeki gelişimi Tanrı, kadın, erkek, iyileştirici güç olarak çeşitlenmiştir.

3.2.3. Yıldızlar

Türkler Tanrı’sının gökte olduğunu düşünürler. Cennetin gökyüzünün katlarında olduğuna inanırlar. Bebeklerinin kutunu gökyüzünden düşürürler. Ölülerini kuş misali yükseltip uçmağa uçururlar. Hayatlarının her aşamasında gökyüzü ile iç içe olan Türkler çadırlarını da göğe benzetirler. Onları bir kubbe olarak tasarlamışlardır. Samanyolu çadırın dikiş yerleridir. Yıldızlar dünyaya bakan deliklerdir. Çadırın orta direği Temir Kazık’tır (Bayat, 2015a: 283). Kaşgarlı Mahmut Türklerin bildikleri yıldızları şöyle sıralar: “Müşteri (Erentüz), Mizân (Karkuş), Süreyya (Ülker), Yedi kardeşler (Yetigen), Kutup yıldızı (Temürkazuk), Mirrih (Bakırsokım). (Atalay, 2018c: 40).

Gece zamanı takip edebilmekte, yönleri bulabilmekte, hava tahmininde yıldızların önemi büyüktür. Bayat astral kült için “ konar göçer yaşam sürdüren Türk’ün düşüncesindeki yerüstü varlıkların semalaşmış varyantı veya kozmik hafızada mevcut olan gizli bilginin göklerde ve gök cisimlerinde simgeleşmesidir.” der (Bayat, 2015a: 280). Türkler ayı, güneşi ve yıldızları birer canlı varlık olarak tasavvur etmişlerdir. Köken mitlerinden bu cisimlerin birer dönüşüm sonucunda oluştuğunu öğrenebiliriz. Potatov, kayan yıldızın dünyaya gelecek bir can olduğunu şöyle açıklar:

“Her insanın hayatı, o daha insana benzer şekil almamış bir haldeyken “Gök” bölümünde başlar. Oradan maddeleşmiş şekilde yeryüzüne gönderilir. Örneğin; kayan yıldız veya güneş ışının şeklinde veyahut kutsal kayın ağacında yaprak şeklinde sallanan ceninleri yeryüzüne üfürmesi sonucunda, evin duman boşluğundan ocak başına oradan da kadına geçer. Bu dönemden sonra, insanın rahim içi hayat dönemi başlıyordu. Bu dönemde onun gök tanrıçası Umay’la bağlantısı ortaya çıkar, bedeni kemikleri ve kanı oluşuyordu. Dünyaya gelmesinin ilk belirtisi tın ile birlikte, insanın “ay”güneş topraklarında (aylu- kündü yâr) yaşam dönemi başlar ve durumu ölüp nefesi kesilinceye kadar sürer”(2012: 54)

Eski Türkler yıldızlarla insan kaderi arasında bağlantı kurmuşlardır. Bu irtibatı başın tepesindeki nokta ile sağlamışlardır. Bu noktanın gökyüzünde bir yıldız karşılığı bulunmuş. İnsanın ölmesiyle yıldızın söneceğine inanılmış. Gökyüzünden yıldız kaydığı sırada bir kişinin de vefat ettiği düşünülürmüş. Bu inanış Kars, Maraş ve Sivas'ta hâlâ yaşamaktadır (Bayat, 2015a: 296; Kalafat, 2010: 137). Kalafat yıldız kaymasını akması olarak değerlendirir. Bunun hastalık ve ölüme işaret ettiğini belirtir. Bir şiirden de örnek sunar.

“Elemi ara yerde

Kalmışam kara yerde

Yıldızım ahdi düştü

Gel özün ara yerde” (Kalafat,2012: 25)

Kırgız Türklerine ait atasözünde de yıldız kişileştirilerek bir yiğite benzetilmiştir.

“Cakşı kız cakadağı kunduz,

Cakşı cigit köktöğü cıldız.”

“İyi kız yakadaki santur,

İyi yiğit gökteki yıldız.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 84; krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 127)

İnsanların gökte bir yıldızları olduğuna doğumda ve ölümden kaydığına inanıldığını gösteren bir örnek de Tatar Türklerinin atasözlerine aittir.

“Yoldız atlgannı kürsen, üzin bil de tik tor.”

“Yıldız kaydığını gördüğünde kendine bak, dik dur.” (tatr./Yıldız, 2017: 95).

“Calgızga cıldız coldoş”

“Yalnızca yıldız dosttur.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 137)

3.2.3.1. Ülker Yıldızı

Ülker yıldızına Özbekler Uhir, Tuvalılar Ulgır veya Uher, Kotınlar Urker, Moğollar Meçit veya Uhur, Altaylar Meçin veya Urker, Karaçay- Balkarlar İlker, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri Ülker, Kırgızlar Arkar derler. Anadolu’da yediger, yedigen, yedi kardeş, Yediler, Yedi kandil, Yedi yar, Yedi yarlar, topçular isimlerini de alır. Ülker sıra ve dizi anlamındadır. Türklere göre ülker, ülger gezegen; Yakut Türklerince göğün deliği demektir. Toplamda altı yıldızdan oluşur. Oğuz Kağan Destanı’nda bu altı yıldız Oğuz Kağan’ın altı oğluna dönüşmüştür. İnanca göre Ülker’in iki fonksiyonu vardır. Birincisi sıcaklık ve soğukluk oluşturur. İkincisi Şaman olarak düşünülür. Yakut Türklerine göre Ülker erkektir. Çolpan yıldızı ise kadın olarak düşünülmüştür. Çalpan Ülker’e âşıktır. İkisinin gökte karşılaşması ile fırtına, yağmur, dolu oluşur (Bayat, 2015a: 203, 261, 269, 285-286, 291). Kuzey Türk inanışlarına göre Ülker yıldızı gökte altı deliktir. Bu delik sıcak ve soğuk havanın değişimini sağlayarak mevsimleri değiştirir. Ülker yıldızının gökte görünmemesi kışın geldiği anlamını taşır. Yakut Türklerine göre, soğuk havalar gezegenlerin deliklerinden, yeryüzüne inerler. Ülker’e bakarak, gezegenlerin yükselip, alçalmaları görülür ve soğuk havaların geleceği söylenir. “Kuzey-Doğu Asya’da ise, ‘Büyük ayı burcunun kuyruğu, kuzeyde ise, kış; batıda ise, sonbahar; güneyde ise, yaz; doğuda ise, ilkbahar gelirdi.” (Ögel, 2014b: 261). Yakut Türklerince ilkbahar mevsiminde Ülker yıldızı Çolpan yıldızının üstünde görülürse yıl iyi olacak, aşağıda görülürse kıtlık olup hayvanlar ölecektir. Ülker yıldızı yaz mevsiminde gökyüzünde belirmez. Bu zaman diliminde suya inerse kış soğuk, toprağa inerse normal olacağına inanılır (Bayat, 2015a: 202, 286). Ülker ile ilgili halk arasında yaygın olan bu bilgiler atasözü şeklinde de halk arasında dolaşmaktadır.

“Ülker düşsee, gış olur.” (ogzt./Alizade, 1992: 96)

“Ülker dogsa çorba aş bolar.”

“Ülker doğsa çorba aş olur.” (trkm./Doğan, 2014: 409)

Karaçay Balkar türküsünde ülkerin soğuk havayı temsil ettiğini görüyoruz.

“Çolpan çıhdı- tang atdı

İlker batdı- jer katdı

(Çolpan çıktı sabah oldu

Ülker battı yer dondu.”

Türkiye ve Suriye Türkmenleri için baharın gelişini simgelenmektedir. Gökyüzünde görülmesi 18 Mart tarihine denk gelir. Bu zamandan sonra çok sıcak ve yağmurlu havalar başlar. Bu nedenle “**Ülgerde dünya sele giderse de inan, dünya yansa da inan.**” (Bayat, 2015a: 285-286) atasözü kullanılır.

Bayat Ülker yıldızı ile ilgili köken mitlerini şu şekilde örnelemiştir: Bu mitlerin kökeni “her zaman yere bağlı bir şekilde telakki edilmiştir.” (2015a: 280). Kadın veya erkek başa çıkamayacağı zor bir durumla karşılaştığında göğe çekilerek gök cismi haline gelir. Bu mitte de Ülker yıldızının kökeni ile ilgili bilgi verilmektedir.

“Azerbaycan mitolojik inançlarında Ülker yıldızının güzel bir kız olarak bilindiği kabul edilir. Bu güzel kızın zalim ve yaşlı ağayla evlenmek istemediğinden göklere çekildiği halen de söylentiler arasındadır. Efsaneye göre, kışın ortasında bu güzel kızın babasının otu kurur. Hayvanlar aç kalır. Bu yüzden yaşlı adam, ot için ağaya baş vurur. Ağa, otu, kızını ona vereceği takdirde vermeye razı olur. Baba çok yalvarsa da ağa dinlemez. Bunu duyan kız, bütün gün göz yaşları döker. Gece göğe bakarak halini konuşur, gökle dertleşir, yardım ister. Bu arada gökte ayın çok incelendiğini görüp babasını uykudan kaldırır ve der: Ay gökte sallandı ay dede Daha yaza ne kaldı ay dede Verme meni kanım eline. Babası dışarı çıktığında gözlerine inanmaz, her yerin dize kadar yeşil otları kaplandığını görür. Ancak kızının da göklere çekilip yıldız olduğunu bilince çok üzülür.” (Bayat, 2015a: 296)

Ülker’in en parlak yıldızı olmasının sebebi ise “ kızın babası uykudan kalkana kadar gökten çekilmeyip baharın gelişini ona bildirmesiyle izah edilir.” (Bayat, 2015a: 203)

3.2.3.2. Çolpan/Solban/Çoban Yıldızı

Türk kültüründe Çoban Yıldızı bilge bir yıldız olarak bilinir. Yıldızların başı olduğu düşünülmüştür. Yol göstericilik vasfı ile ön plana çıkmıştır. Bu nedenle uzak yerlere sürüler ile yola çıkılacaksa Çoban Yıldızı’nın çıkması beklenirdi. Kervan yolculuklarında da önemli bir yol göstericiydi. Zamanla yolcuları koruyucu ata ruhuna dönüşmüştür. At

üstünde dolaşan Çoban Ata olarak şekil değiştirmiştir. Yol gösterici bir diğer yıldız Kervan yıldızıdır. Geceleri bu yıldızla yol belirlenir (Bayat, 2015a: 293-294).

“Tan küzi Çulpan,

Tan küginde ul sultan.”

“Tan gözü Çulpan

Tan göğünde o sultan” (tatr./Yıldız, 2017: 96).

3.2.3.3. Demir Kazık

Direk olarak düşünülen bu yıldızta Altay-Sayan Türklerinde, Yakutlarda ve Orta Asya'da Temir Kazık; Moğol ve Tunguzlarda Altın Direk denir. Altay- Sayan Türklerinin göğün göbeği ismini verirler. Bunların dışında Kutup Yıldızı, Kuzey Yıldızı, Demir Ağaç, Demir Direk, Temir Terek, At Kazığı, göğün kapısı gibi isimler de verilir. Göğe yükselen bakır dağa, kuluçkaya benzetilmiştir. Türkler için parlamasıyla güzellik sembolü olmuştur (Ögel, 2014b: 214, 218, 231, 611; Bayat, 2015a: 58). Kutup yıldızı göğün kuzey tarafında dönmeden durur, etrafında ise birçok burç döner. Türkler bu nedenle bu yıldızı göğün merkezi kabul etmişlerdir. Yerin demir kazık ile kutup yıldızından bağlanarak gök ile birleştiğine inanmışlardır. Kutup Yıldızı göğün direğine bağlı bir arabayı çeken iki aygır, iki aygırı kovalayan yedi kurt, göğün direğinin çevresinde kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümesi, büyük ayı burcunda yedi haydut benzetmelerinin içerisinde de yer alır. Bu düşünceler Türklerin atlı kültürünün etkisi ile şekillenmiştir. Küçük ayı yedi yıldızdan oluşan bir kümedir. Kümenin kuyruğundaki yıldız Kutup yıldızına çok yakındır. Bu iki yıldız Ak Bozat ve Gök Bozat isimli iki aygır, arkadaki dört yıldız da tekerlekli araba gibi düşünülmüştür. Yedi kardeş, Büyük ve Küçük ayı burçları onun etrafında bağlı oldukları düşünülür. Yer de bu yıldızta altın veya demir bir zincirle bağlanmıştır. Bu yüzden adı demir veya altın olarak bilinir (Bayat: 2015a: 291; Ögel, 2010a: 114; 2014b: 215-216). Bu bilgileri hatırlatan Tatar Türklerine ait bir atasözü bulunur.

“Cidigen yoldız - cidi eylene,

Timirkazık urınında.”

“Cidigen Yıldız (Büyükayı takımyıldızı) yedi kere döner,

Timirkazık kendi yerinde” (tatr./Yıldız, 2017: 94).

“Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor; bütün gezegenler ile yıldızlar ise onun çevresinde dönüyorlardı. Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi.” (Ögel, 2014b: 214). Ögel'e göre bu kapı bir sınırdır. Yerle göğü, Tanrı ile insanları birbirinden ayırır. Şaman törenlerinde, Tanrı bir ruhu şaman ile buluşması için gönderir. Ruhun gidebildiği son yer Kutup Yıldızı'dır. Dünya, Kutup Yıldızı ile göğe bağlanmıştır. Yakutlar Kutup Yıldızı'na kutlu at kazığı ismini vermişler ve onun ikinci dereceden bir tanrı olduğuna inanmışlardır. Tanrı'ya at kazığının kutlu ruhu Toyon ismini vermişlerdir (Ögel, 2014b: 214- 215, 231).Yine benzer düşüncelere Tatar Türklerinin atasözlerinde karşılaşmaktayız.

“Ala tan, bola tan,

Timirkazık olatan.”

“Ala tan, bola tan,

Kutup Yıldızı ulu atan.” (tatr./Yıldız, 2017: 95).

“Kük arkası Timirkazık.”

“Gök arkası Kutup Yıldızı.” (tatr./ Yıldız, 2017: 95).

Kutup yıldızı Tanrı'nın evi olarak görülür. Tanrı'nın evinin önünde bir kazık bulunur. Tanrı atını bu kazığa bağlar. (Bayat: 2015a: 290). Gökyüzünde sabit durması her zaman kuzeyi göstermesi gece yön bulmada elverişlidir. Tatar Türklerine ait bir atasözü de bu özelliklerini vurgular niteliktedir.

“Ayga karap adaşsan,

Atınrı Timirkazıkka beyle.”

“Ay’a bakıp yolunu şaşırırsan

Atını Kutup Yıldızı’na bağla” (tatr./Yıldız, 2017: 95).

“Ak buzat yıldız,

Kük buzat yıldız,

Timirkazık bir yalgız.”

“Ak buzat yıldız,

Gök buzat yıldız,

Kutup Yıldızı tek yalnız.” (tatr./Yıldız, 2017: 95).

3.2.3.4. Büyük Ayı

Büyük Ayı Burcu’na Türkler yaşadıkları coğrafi bölgeye göre çeşitli isimler vermişlerdir. Bu isimler genellikle yedi tane oluşuyla ilgilidir. Burcun en eski bilinen ismi Yediger’dir. Anadolu’da Yedi kör, Yedi ker, Yedi eşek, Gemi Yıldızı, Kömük, İki Karındaş adlarının verildiği görülür. Orta ve Batı Asya’da Yedihan ve Yedi kardeş adlandırmaları yaygındır. Altay Türkleri at yedilisi demek olan At Yettegen, Kırgız Türkleri yedi dağ koyunu anlamında Yeti Arkar demişlerdir. Batı Sibiry’a’da yaşayan Türkler geyik olarak adlandırmışlardır. İnanca göre dört köşede bulunan yıldızlar dört geyik, kuyrukta olan üç yıldız da avcıdırlar. Kırgız Türklerine göre yedi haydut olarak tanımlanır. Uçtaki iki yıldız Ak Boz ve Gök Boz, ortadaki yıldız arabanın oku denir. Kutup Yıldızı’na bağlı olarak dönüp dururlar. Benzer bir Altay efsanesinde kutlu kabul edilen bir inek Meçin adında Dünya’ya zarar veren bir böceği öldürüp parçalarını göğe fırlatmıştır. Altı tane parçası Ülker’i oluşturmuş bir tanesi de Büyük Ayı Burcu’nda saklanmıştır. Bu yüzden Ülker bu yedi yıldız kovalar. Altay Türklerine göre yedi yıldızın diğer yıldız ve gezegenlere kötülüğü çok olmuştur. Yedi han adını verdiği yıldızlar bu nedenle kaçıyor yıldızlar da onları kovalıyordu. Büyük ayının konumuna göre mevsimlerin anlaşılması da söz konusudur. Doğuda ise bahar, güneyde yaz, kuzeyde kış başlangıcı demektir. Yıldızın parlaması kar yağışını, sönük olması donu gösterir (Ögel, 2014b: 265-267). Büyük Ayı ile

İlgili karşılaşılan atasözleri onun yedi yıldızdan oluşmasına gönderme yapar niteliktedir.

“Cidigen yıldız cidi imiş,

Cidi sanasan, cavap imiş.”

“Yedigen yıldız yedi imiş,

Yedi saysan cevap yedi imiş.” (tatr./Yıldız, 2017: 97)

“Cidigen yıldızın koyruğı tanga sızılır.”

“Yedigen yıldızın kuyruğı tan vaktinde gözüdür.” (tatr./Yıldız, 2017: 97)

“Cidigen yıldız cidi kubız.”

“Yedigen yıldız yedi kopuz.” (tatr./Yıldız, 2017: 97)

“Cidigende cidi kız, ,

Ay yanında Zöhre kız,

Tan yanında Çulpan kız,

Uniki yıldız, uniki kız,

Timirkazık bir yalgız.”

“Büyükayı burcunda yedi kız,

Ay yanında Zöhre kız,

Tan yanında Çulpan kız,

On iki yıldız, on iki kız

3.3. Tabiat Unsurları

3.3.1. Ağaç Kültü

Ağaç yaratılışı ve yaşamı simgeler. Türklerin hayatında hava, su, toprak kadar merkezdedir. Türkler ağacı kutsal bilmişler ve zarar vermekten endişe duymuşlardır. Halkın ağaç dikerek kutsal orman oluşturmaları, tahta çıkan hükümdarın kutsal saydıkları ağaçları ayin yaptıkları yerlere dikerek soyun mukaddes korusunu oluşturmaları, Gök Tanrı'ya kurban kestikten sonra ağaç dikmeleri ağacın kutsal bilinmesi kaynaklıdır (Bayat, 2012b: 180). Ergun ağacın hayatımızdaki işlevlerini şöyle özetler :

“Tanrıyla iletişim aracı olarak ağaç, şeytan ya da kötü ruhları kovma törenlerinde ağaç, tabiat olaylarını yönlendirme törenlerinde ağaç, güneşin batışını engelleme ya da geciktirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma törenlerinde ağaç, yağmur yağdırma törenlerinde ağaç, sağaltma törenlerinde ağaç, defin törenlerinde ağaç, bereketi artırmaya yönelik mevsimlik törenlerde ağaç, şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleri ile ilgili mitlerde ağaç...” (Gürsoy, 2012).

Görüldüğü gibi hayatın birçok noktasında ağaca yer verilmiştir. Bu sayede insanlığın birbiriyle ve doğayla olan bağlantısı tasvir edilmiştir. Türkler sadece ağaçlarla değil bütün bitki âlemiyle ilişki kurmuştur. Türkçede hem bitki hem de insanı karşılayan birçok kelime mevcuttur. Güney Sibiry Türkleri urug kelimesini boy, kabile, akraba, soydaş, köken, kuşak, gelecek nesil anlamının yanında tohum kelimesinin karşılığı olarak da kullanırlar. Altay Türkçesindeki üren kelimesi tohum, meyve, çekirdek, öğrenmek, alışmak, çocuk ve bebek anlamlarına gelir. Altay Türkçesinde töz, Tuva Türkçesinde dös olarak yazılan ağaç kökü anlamındaki kelime eski Türkçede kök tüp şeklindedir. Bu kelime tüp töz birleşimi ile köken, boy, soy, atalar manalarını taşır. Altay-Sayan Türklerinde özön ağacın özü, süttten yeni kesilen bebek anlamlarındadır. Tohum da yeni doğan bebeği ifade etmek için kullanılan kelimelerdendir. Ölen insanların üzerine buğday veya darı serpmeye geleneği tüm Türk dünyasında görülür. Özellikle küçük çocuk mezarlarında yapılan bir uygulamadır (Lvova ve diğerleri, 2013c: 57, 62). Altay Türklerinin Umay' a yaptıkları duada arpa ve süpürgeotu yeni doğan bebeği ifade ettiği görülmektedir.

“Kötü olan her şeyi uzak tut

İyi olanı yönet

Arpa filizlensin,

Süpürgeotu kök atсын

Yine Altay Türklerinde

Kötü sözler etmeyin

Dil aynı olsun, ortak,

Adımlarınız güçlü olsun,

Genç filizi (bebek) korkutmayın,

İsteğime kulak verin,

İsteğimi hissedin.” (Lvova ve diğerleri, 2013c: 57)

İnsan kendi içinde küçük bir evrendir. Hakas inancına göre insanın kemikleri ağaçtan, eti ise kilden yaratılmıştır. Ağaçlar insanların ikinci benidir. Bu nedenle ağacın zarar görmesi veya yok olmasıyla insanların bu durumdan etkileneceği düşünülür. Örneğin Güney Sibirya'dan derlenmiş inançlara göre rüyada yıkılmış ağaç görmek çevreden birinin öleceğine işaret eder. Bu ağaç genç ise genç birinin yaşlı ise yaşlı birinin ölümünü haber verir. Hakas bir kadın rüyasında kayın fidanlarının kırıldığını görmüştür. Ertesi gün çocuklarını hastalıktan kaybeder. Altaylar ağaçları canlı varlık gibi görmüşlerdir. Onları kesmek istemezler. Özellikle fidan küçük çocuklara benzediği için onları kesmek yasak ve günahdır. Benzer inanış Anadolu da kendini gösterir. Mut civarında yaşayan bir kişinin rüyasında ulu bir ağacın yıkıldığını görmesi etrafından birinin ölmesine işaret eder. Bir törende insan, boy ve ağaç ilişkisi şöyle anlatılır. Aileler evde bulunan erkek sayısına göre yaban horozu tüyü, kadın sayısına göre de kumaş şeritleri bulundurlarmış. Bunlar birbirine bağlanıp ip haline getirilirmiş. Törene katılan gençlerden biri yemekler hazırlandığı sırada kurbanın kesileceği yerde nehirden geçerek karşıda bulunan kayın ağacına tırmanmış. Bu sırada ağaçtan dal kırmamaya çok dikkat etmesi gerekirmiş.

Ağaçtan kuru dal kırıldığında yaşlı, taze dal kırıldığında genç birinin öleceğine inanılmış (Bayat, 2012b: 181; Lvova ve diğerleri, 2013c: 58, 64-67).

Dede Korkut Hikayeleri'nde oğlan kaybolunca annesi:

“Karşu yatan kara tağun

Yıkılmış-idi yüceldi ahır

Akındılı görklü suyun

Soğılmış-idi çağaldı ahır

Kaba ağaçda tal budağun

Kurmuş-idi yeşerüp gögerdi ahır.” (Ergin, 2011: 227) sözleri ile kaba ağaçta dal budağım kurmuş idi deniyor; oğlan bulununca da gögerdi yeşerdi ahır denip rahat bir nefes alınıyordu. Bir Hakas efsanesinde Ormanın iyesi olan Tekezi ayıyı öldürür. Avcının atı eve geri döner. Avcının annesi durumu Şaman kadına anlatır. Şaman ormana gidip avcuyu yanında üç parçaya bölünmüş ağcakayın ile beraber getirir. Şaman avcının ruhunu yakalamaya çalışır. İnanca göre ağacın üç parçası birleşirse avcı canlanacaktır. Telengit Türkleri'nde ikiz doğum gerçekleştiğinde baba ve akrabalar ormana giderek çatal budaklı genç bir ağaç bulurlar. Dalların her birine çocukların isimleri verilir. Eğer birisi ölürse diğerini de yanına götürmemesi için ölen bebeğin dalı kesilir ve mezarına koyulmuş. Ağaç insan eşleşmesi olduğu gibi ağacın bölümleriyle farklı yaşlardaki insanların simgelenmesi de bulunur. Ağacın kökleri ataları, gövdesi orta yaş aralığını, dalları gençleri, tohumu ise bebekleri sembolize eder. Kök ve dallar değişimin, gövde değişmezliğin ifadesidir (Bayat, 2012b: 184; Ögel 2014b: 597; Lvova 2013c: 62-63).

587 tarihli Çin rivayetinde Çince karşılığıyla Yung-yü-lü (Yon-ulug) isimli bir Göktürk Beyi yine Çince karşılığı Ch'u-lo-hou (Çöilig) olan amcasına söylediği sözler ağacın bölümlerinin nesillere göre sınıflandırılmasına örnektir. “Sen amcansın ve seninle babam, aynı kökten gelen bir gövde oluşturmaktasınız. Ben (o gövdenin) bir dalı veya bir yaprağıyım.” Benzer inançla Altay Türkleri atalarının kayın ağacı kökünden geldiğine inanırlar. Hakas Türkleri boylarını kayın ağacının farklı bölümlerine benzetmişlerdir.

“Ağacın gövdesi boyun esasını, kan bağıını; dalları aileleri, yaprakları topluluğun üyelerini; toprağa giden kökleri ise boyun yer altı dünyasında yaşayan atalarıyla olan bağlantısını temsil etmektedir.” (Esin, 2004: 36; Lvova, 2013: 63, 64) İncelediğimiz atasözlerinde de çocukla dal, atalarla kök eşleştirmesi yapıldığı görülmektedir.

“Anası gâzân ağaçları balası budaq-budaq gâzâr.”

“Anasının gezdiği ağaçları, çocuğu budak budak gezer.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 46)

“Ağaca çıkan keçinin dala baxan oğlağı olar.”

“Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 22)

“Çocuksuz ev dalsız ağaç.” (balk./Hasan,1997: 40)

“Cuvuksuz adam tamırsız terek.”

“Akrabasız insan köksüz ağaç.” (krçy./Tavkul, 2001: 111)

Bireylere ait ağaçlarla birlikte genelde soyun bir ağacı bulunur. Ağacın canlı olması, yeşermesi soyun devam edeceği, kuruması, kesilmesi devrilmesi soyun yok olması anlamına gelir (Bayat, 2012b: 186). Dede Korkut Hikâyelerinde geçen ifadelerden de bu inancı görmekteyiz. “Yırlü kara tağların yıkılmasun. Kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün kamın akan görklü suyun kurımasun...(Ergin, 2011: 94)

“Karşu yatan kara tağun

Yıkılmış-idi yüceldi ahır

Akındılı görklü suyun

Soğılmış-idi çağladı ahır

Kaba ağaçda tal budağun

Kurımış-idi yeşerüpm gögerdi ahır”(Ergin, 2011: 94)

“Karşu yatan kara tağum yıkılıpdur

Ozan senün haberün yok

Kölgelüçe kaba ağacum kesilüpdür

Ozan senün haberün yok

Dünyelikte bir kardaşum alınupdur

Ozan senün haberün yok

Çalma ozan ayıtma ozan” (Ergin, 2011: 140)

Türkler ağaçtan veya ağaç kaynaklı yaratıldıklarını düşünmesi, onları soy ağacı anlayışına götürmüştür. Soy ağaçları ata olarak kabul edildiği gibi bazen soyun anası kabul edilir.

Dede korkut Hikâyeleri’nde :

“Kalarda koparda yirüm gün ortaç

Karanu dün içre yol azsam umum Allah

Kaba ‘ alem götüren hanumuz Bayındır Han

Kırış günü öndin depen alpumuz Ulaş oğlı Salur Kazan

Atam adını sorar olsan, kaba ağaç

Anam adın dir-isen kağan arslan

Menüm adum sorar- isen Aruz oğlı Basatdur.” (Ergin, 2011a: 214) ifadeleri ağacın ata olarak görüldüğünü yansıtan cümlelerdendir. İlk insanın ağaçtan türemesi, Ülgenin yedi ağacın yanında yedi insan yaratması bu düşünceinin başlıca kaynaklarıdır. Bu kimi

kaynaklarda dokuz dallı ağacın gölgesinde dokuz insan olarak da görülür. Ağacın altında insanlığın yaratılışı şöyledir: “Dalsız, budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı tanrı gördü ve “dalları olmıyan ağaca bakmak hoş bir şey değil; buna dokuz tane dal bitsin!” dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: “dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!” (İnan, 2015: 15). Bu inançla birtakım pratikler yaparlar. Ağaç budaklarına doğacak çocukların beşikleri veya sembolleri, bebek tasvirleri asılır. Ölen bebekler doğduğu yere geri dönsün inancıyla ağaç kavuklarına bırakılır. Kırgız ve Kazak Türkleri çocukları olması için tek başına olan ağaçların altında kurban kesip bir gece kalırlar. Yakut Türkü kadınlar çocuk isteğiyle karaçam (Arık Mas) ağacının etrafında üç defa dolaşıktan sonra altına beyaz at derisi serip otururlar. Şaman, kadın yerine dua eder. Şaman olmadan da dua edilebilir. Bu durumda kadın elinde kırmızı bardağıyla bir gece ağaç altında uyur (Bayat, 2012b: 182, 186; Ögel, 2014b: 616). Arık Mas erkek çocuk verecekse beyaz, kız çocuk verecekse yeşil kurt düşer. Bazen bebek isteyen kadın kendisi ağacı silkelere ve düşen kurdu yiyip: “Benim uzun ömürlü, sağlam ve mutlu çocuğum ol” (Bayat, 2012b: 183) der. Tuva Türkleri en yaşlı kavak ağacını ana olarak kabuk ederler. Altay destanlarında ağaç kahramanları kurtararak bir nevi onlara analık etmiş olur (Bayat, 2012b: 183,186).

Buga Tekin Destanı'nda ağaçtan türeme motifini görmekteyiz. Ağaç anne rolünü üstlenmiştir.

“O sırada Karakorum nehirleri arasında Tuğla (yani Tula) ve Selenga adlarında iki nehir vardı. Bunlar Kamlancu denilen bir yerde birbiriyle birleşiyordu. Bu iki nehir arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Birine, kışın selvi gibi yapraklarını dökmeyen ve çam ağacı şeklinde olan fesuk ağacı dedikleri ağaç, diğeri ise, tur ağacıydı. Bu iki ağaç arasında büyük bir dağ peydah oldu. Gökten o dağın üzerine günden güne büyüyen ışık saçılmaya başladı. O garip durumu gören Uygur halkı, dağa saygı ve tevazuyla yaklaştıkları zaman dağdan iç açıcı, sevinç verici sesler duymaya başladılar. O günden sonra dağın etrafında her gece doğurma sırasındaki hamile kadına benzeyen otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi ve dağda bir kapı açıldı. İçinde ayrı ayrı kurulmuş çadır gibi beş ev vardı ve her birinin içinde ağızlarında içinde ihtiyaçlarına göre süt bulunan bir emzik olan bir oğlan çocuğu oturmuştu. Çadırların üzerinde de gümüşten bir çatı vardı. Bu durumu öğrenen kabilenin reisleri bu garip manzarayı görmek için oraya geldiler ve saygı ifadesi olarak onların önünde diz çöktüler. Çocuklar, biraz büyüüp yürüme gücü kazanınca buldukları yerden çıktılar. Onlar için dadı (dâye)lar görevlendirip saygı ve sevgi merasimini yerine getirdiler. Süt içme çağını atlatıp konuşmaya başladıkları vakit anne babalarını sordular. Ağaçları gösterdikleri zaman oraya giderek ağaçlara evlâdın babaya gösterdiği saygıyı gösterdiler.” (Öztürk, 2013: 102).

Yakut Türklerine göre Adem ile Havva döneminde tüm yaratılanlar ağaçtan beslenirdi. Ağaç bir nevi annelik ederdi. Bu ağaçta doğum Tanrıçası olan Yakut Türklerinin Kubey Hatun 'u ve Altay Türklerinin Omay Hatun bulunuyordu.

Er Sogotoh efsanesinde ;

“ ...

Evden içeri girip, giden doğu yönünde,
Ağaç Hakan' a rastlar, gelirmiş tam önüne.
Büyük bir cadır vardı, bu yerin ortasında,
Çok eski bir esinti, eserdi hep başında.
Ağaç Hakan büyüktü, her şeyin anasıydı,
Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı.
Kökleri kaplar idi, Ye altı dünyasını,
Zirvesi deler idi göğün dokuz katını
Tam yedi ayak idi, ağacın yaprakları,
Ondan daha büyüktü sarkan kozalakları,
Ağacın tam kökünde, görüldü bir kaynak,
Hayat suyu bu idi, akar giderdi ap ak,
Ak ve kara inekler, ihtiyar olmuşlardı,
Bu sudan içenlerse hayat bulmuşlardı,
....

Er Sogotoh adlı er, “Yalnız yaşayan adam”
Yakut Türklerinceydi, bu da bir nevi Âdem,
Düşünmüş demiş beni kimler doğurdu diye!
Bana bu canı verip meydana koydu diye!
Gitmiş sormuş ağaca benim anam kim diye!
Elbet bir tam vardır, benim babam kim diye!
Ağaç da dile gelip, soyunu sayıp dökmüş,
Er Sogotoh hislenip, saygıyla dizin çökmüş,!
Gök Tanrısı Er-Toyon, onun bbası imiş!
Karısı Kübey -Hatun , onun anası imiş!..” (Ögel, 2010a: 98)

Bu efsane Hudaykov'un derlemesinde ise şu şekilde bahsedilmektedir:

“Dünyamız Yakutlarca , sekiz köşeli imiş,
Yerin ortası ise, sarı göbekli imiş,
Dünyanın göbeğinde bir de ağaç var imiş,
Bu ağaç büyük imiş, göklere çıkar imiş.
Bu ağacın her yanı Tanrıdan hep süslüymüş,
Kabukları, kütüğü, tıpkı som gümüşlüymüş.
Ağacın gövdesinden, bir usare akarmış,
Bu kutsal suyun rengi altın gibi parlarmış.
Ağacın budakları, ta göklere uzanmış,
Gören sanırmış sanki, dokuz kollu şamdanmış!

Yaprakları büyükmüş, dallarından sarkarmış
 Yaprakların her biri, at derisi kadarmış,
 Ağacın tepesinden bir usare çıkarmış,
 Köpük, köpük kaynayıp, sarı renkte akarmış!
 Bu ağacın yanına, hiç kimse gidemezmiş,
 Bundan içenler ise, açlık hissedemezmiş!
 Bu sudan içebilen, artık mes'ut olurmuş,
 Her şeye erişirmiş, Tanrı'dan kut bulurmuş!
 İlk insanın atası, burda yaratılınca,
 Hayatı elde edip, tadını da alınca,
 Hemen ağacı görmüş, koşup altına gitmiş,
 Kanıp bu sudan içmiş, hayatı elde etmiş.” (Ögel, 2010a: 100)

Böhtling derlemesine göre:

“Er -Sogotoh, 19 yaşına gelince, kalbi başka türlü atmaya ve kanı da için için kaynamaya başladı...Baktı etrafına, kendine yandı. Dünya âlemde herkes çift, çift geziyordu. Bu olmaz, ben de kendi eşimi bulayım diyerek yola koyulmuş. Gitmiş evinde uyumuş, sabah kalkınca ilk işi Hakan-Ağaç'ın önüne gitmek olmuş. Ağacın önüne gitmeden önce güneşedönüp üç defa selam vermiş. Hakan ağacın önüne gidince diz çökmüş ve ağaca şöyle demiş. Benim ağaç Hakanım! Ey kutsal ruh! Ey ulu Hatun! Benim yurdumun ruhu!Ben bir yetimden başka bir şey değilim.Sen aldın beni büyüttün!Ben küçük bir çocukken, sen beni büyük bir adam yaptın!.. Gel de benim ne olacağımı, geleceğimi de bildir! Ben ne yapacağım? Ben bundan sonra nasıl yaşayacağım? Ey ulu Anne!.. Dinle, Ey çocuk ! Senin baban Er-Toyon; annen ise Kübey Hatun idi. Seni doğuran ve dünyaya getiren onlardır. Göğn üçüncü katından bir emir geldi ve bu emirde, senin alınarak büyütülmen ve insanların atası olman buyuruldu. Bunun için de alıp ben seni büyüttüm. (Ögel, 2010a: 105-106)

Ağacın soyu belirlemede etkili olduğu Oğuz Kağan Destanı'nda Urus'un Oğuz Kağana'a verdiği cevapta “Bizning kutıbiz senning kutung bolmuş bizning urıkıbiz senning ığaçunnung urukı bolmış turur. Bizim mutluluğumuz senin mutluluğundur. Bizim uruğumuz senin uruk ağacının tohumudur.”(Bayat, 2006: 265) sözleri ile anlaşılır. Kuzey Türklerine göre ölümsüz Şamanların soyu gökteki ağaçtan, ölümlü Şamanların yerdeki ağaçlardan türemiştir. Yakutlara göre Şaman yaratıldığı zaman Tanrı evinin önüne sekiz dallı bir ağaç dikmiş. Şaman ölümsüz olduğu için bu ağaç hiç kurumazmış. Bu nedenle yıkılmayan çökmeyen anlamında Tuspet-Turuu ismini almıştır. Ağaç zamanla büyümüş, dalları her yeri kaplamış. İnsan ruhlarının uçtuğu bu dallara Tanrı'nın çocukları saklanıp onun boyunduruğuna girmişler. Yeryüzünde her doğan bebeğe bu ruhlardan biri gidip can vermiş. Tanrı Ayığ-Toyon kötü ruhların ve hastalıkların insana eziyet ettiğini görünce gökten üç şaman indirmiş. Cadırlarının önüne üç ağaç dikmiş. Onlara yapması gerekenleri bu ağaç altında anlatmış. Bu yeryüzü şamanlarının ağacına Turuu adı verilmiş. Şaman

olmak isteyen gençler ise muhtemelen bu inanış etkisiyle ağaç diker ve ağaç büyüdükçe rütbeleri artar. Şamanın ölmesi ile diktikleri ağaçlar da yok edilir (Ögel, 2014b: 613; 2010a: 93-94). İnsanlar türediği zaman Umay ile birlikte iki kayın ağacı da yere inmiştir. Türklerde kayın ağacı Umay ile birlikte gökten indiği için kutsal sayılır (Ögel, 2014b 613, 2010a: 94)

Oğuz Kağan Destanı'nda ağaç dikilerek yurdu ikiye ayırma soy ağacı anlayışıyla ilgilidir. Ağacın sağ tarafında kalanlar Bozoklar, sol tarafında kalanlar Üçoklar olarak adlandırılır.

“Ong yağıda kırık kulaç yıgaçnı tiktürdi. Anung başıda bir altın tağuk koydı, adağıda bir ak koyun bağladı. Çong yağıda kırık kulaç yıgaçnı tiktürdi anung başıda bir kümüş tağuk koydı, adağıda bir kara koyunnu bağladı. Ong yakta Buzuklar olturdi. Çongyakta üç oklar olturdi.vSağ tarafta kırık kulaç uzunluğunda ağaç diktirdi. Onun tepesine bir altın tavuk koydurdu. Ayağına bir ak koyun bağlattı. Sol tarafta kırık kulaçlık ağaç diktirdi. Onun da başına bir gümüş tavuk koydurdu. Ayağına bir kara koyun bağlattı. Sağ tarafta Bozokları oturttu. Sol tarafta Üçokları oturttu.” (Bayat, 2012b: 185).

Bazı Türklerin her birinin bir ağacı bulunur ve bu soy ağaçlarının türündendir. İnsanlar öldüğü zaman ağaçlarının da öldüğü düşünülür. İlkbahar törenleri kayın ağacının altında yapılır. Tören bittikten sonra ağacın köklerine saç atılır. Bu esnada herkes kendi ağacını da beslemiş olur. İnanışa göre bir ihtiyar öldüğünde onun ağacı da kuruyup yok olurmuş. Cengiz Han'ın “Ağaç diken uzun yaşar.” (Lvova ve diğerleri, 2013c: 64-65) sözü bu anlayış ile ilgilidir.

“Ağaç äkänin ömrü uzun olar.”

“Ağaç dikenin ömrü uzun olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 23)

Hakaslarda yaşlı insanlar boyları ile birlikte kemiklerini oluşturduğuna inandıkları boy ağacının adını da söylerler. Bu ağaçları kendilerine ata olarak seçen kimselerin oluşturduğu topluluğa da çula/şula denilmektedir. Hakaslarda melez ağacı (tıt), kayın (hazın), kavak (tirek), çam (haragay), tirek kavak (os), sedir (huzuhagaş), laden (puygan), söğüt/sepetçi söğüdü (sot, hubal, hara tal) şeklinde on çula ağaç tespit edilmiştir. İnaçlarına göre aynı ağaç türünden olanlar akraba sayıldığı için evlenemezler (Lvova ve diğerleri, 2013c: 65-67). Ağaç boy ilişkisi çeşitli örneklere varlığını devam ettirmiştir. Bir Şor destanında “Ataların kemikleri ala Taygaya dönüşerek büyü; kahraman yiğitlerin kemikleri kara

taygaya dönüşerek büyüdü.” ifadesi geçmektedir. Türkler bir yeri yurt edindikleri zaman ağaç dikerlermiş. Bu ağaçlar yeni geldikleri bölgede onları korumasını amaçladıkları soy ağaçlarından seçilmiş. Türk geleneklerinin etkisi altında olan Cengizname’de on iki Türk boyuna ayrı ayrı birer “kuş, damga, uran ve bir ağaç”(Ögel, 2014b: 617) belirtilmiştir.

Devletleşmiş Türklerde ağaçtan doğma motifinin yerini Tanrı’nın gönderdiği nur ile ağaç gövdesinden türeme almıştır. Oğuz Kağan Destanı’nda ağacın kutsallığı görülmektedir.

“Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan, Gölün ortasında bir, tek ağaç uzanıyordu. Ağacın kovuğunda, bir kız oturuyordu. Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı... Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden, Birinci oğlancağa, Gün adını koydular, İkinci oğlanaysa, Ay adını buldular, Deniz olsun üçüncü, diye memnun oldular. Oğuz bunu duyunca, ilinde soy soylattı”(Bang-Rahmeti, 2012: 94)

Kara Atlı Han çocuğunu bir ağaç kavuğunda saklar.

“Kara Atlı Han’ın bir de, can düşmanı varmış. Bu adamın da lâkabı Kara-Kula, adı ise, Mattır imiş. Kara-Kula’nın bir gün canı istemiş ve gideyim de şu Kara-Atlı Han’ı öldüreyim, demiş Kara-Atlı Han bunu duyunca, “İhtiyarım, savaşmağa gücüm yok,” diye, başlamış ağlayıp sızlamağa. Bakmış ki, Kara-Kula’nın elinden kurtulmağa hiç bir imkân yok, ne yapsın, oğlunu sırtına vurduğu gibi kaçmış gitmiş dağlara.“Hiç olmazsa oğlum yaşasın,” diye de çocuğu bir ağaç kavuğuna sokmuş ve orada saklamış.” (Ögel, 2010a: 313)

Bir efsanede, durmadan dönen dokuz gök çığırsı, onun altında yedi kat gök vardır. Bu yedi katın üstünde ve ortasında güneşin ve ayın batmadığı cennet bulunur. Dünya’nın sarı göbeğinden yükselen ağaç buraya kadar uzanır. İlk insan ağaçla konuşmuş, ondan su ateş demir alarak yeryüzüne inmiştir (Ögel, 2014b: 614). Metinlerde de görüldüğü gibi Türkler ağaçtan türediklerine inanmışlar, soylarını kutsal saydıkları bir ağaca bağlamışlardır.

Ağaç boyun önemli simgelerindendir. Her boya ait bir ağaç vardır. Daha önceleri boyun değil her bir bireyin ağacı bulunurdu. Altay ve Hakas Türklerine göre boy üyelerinin kemikleri tek bir ağaçtan yapılmıştır. Altay bilmecesinde bu inanış görülmektedir.

“Tepede bir ağaç var,

Beş ağacın tamamı orada durur,

Adada on ağaç var,

On ağacın tamamı oradadır.

(İnsanın parmakları)

Dağın kuzey yamacında

Bütün kayınlar tek bir yana

Boyunlarını bükmüş.

(İnsanın kaburgaları)” (Lvova ve diğerleri, 2013c: 62)

Ağaç soyun atası olarak hayat vermede yer aldığı gibi ölümdede bulunur. Ağaç altına gömülme eski bir Türk âdetidir. Ölen bebeklerin ağaç kovuğuna, dallarına konulması, ölen insanların bir ağacın altına, köklerine gömülmesi, ölen şamanları başta olmak üzere bazı Türklerde insanların da ağaç dallarına asılması ölümdede görevleridir. Şuların ilk atası Hou-chi'nin mezarı bir gölde ağaç dibinde bulunur. Tobalarda cenaze defnedildikten sonra tören yapılır ardından kayın ağaçları dikilerek büyük bir orman oluşturulurdu. Türkler ağacı kutsal saydıkları için zarar vermemişlerdir. Mezarlara ağaç dikme geleneği vardır. Bu gizleme amacı da taşır. Cengizhan bir ağacın altına gömülmüştür. Sonraki yıllar mezarının etrafı tamamıyla ormanla kaplanmıştır. Korucular dahi mezarı bulmakta zorlanmıştır (Bayat, 2012b: 184; Ögel, 2014b: 599). Anadolu'da Arife günleri mezar ziyaretlerinde Muğla'da mezarlara mersin koyma, Antalya'da ladin koyma bu inancın izlerini taşır. Cenazelerin ağaçtan tabutlarla gömülmesi bu inancın günümüze ulaşan örneklerindedir. Oğuzlara ait bir atasözü de diğer âleme göç eden ruhun taşındığı tabuta ağaç at benzetmesinde bulunmuştur.

“Ağaç ata binenin övreti boş olur.” (ogzt./Alizade, 1992: 32)

Telengitlere göre mezar başlarına dikilen ağaç ölenin ailesinin refahı içindir. Ağaç kurursa ailede ölümlerin olacağına alamettir. Tuvalılar ölen kişileri genç ağaçların altına defnederek çocuklarının iyi yaşamasını temenni ederler (Lvova ve diğerleri, 2013c: 59).

3.3.2. Dağ Kültü

Türklerin dünya modeli anlayışı dikey ve yatay mekân anlayışına dayanmaktadır. Dikey düzeyde dünya yer, gök, yer altı olmak üzere üç katlıdır (Bayat, 2015a: 57). Göktürk Kitabeleri'nde yer alan. “Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş.” (Ergin, 2010: 8-9) ifadelerinde Dünya'nın dikey doğrultuda üç katmandan oluştuğunu üstte Tanrı'nın mekânı göğün, aşağıda yerin ve bunun arasında insanın yaşadığı orta dünyanın bulunduğunu görmekteyiz. Üze burada gök için kullanılan bir kelimedir. “... ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik yücelik.” (Ögel, 2014b: 187) anlamı vardır. Benzer örnekler Uygur metinlerinde “Üstün Tengri, altın yalanguk.”, “ Üstün Tengri yeri, altın tamu yeri.” , “Üze on kat kök, asra sekiz kat yer.” (Ögel, 2014b: 191) şeklinde görülmektedir. Yakutlar bu inancı bir mitle desteklerler. Yürüng Ayı Toyon, Uлуу Toyon ve Arsan Duolay aralarında savaşmaktadır. Bir süre sonra Dünya'nın sonunun yaklaştığı için anlaşma yapmışlardır. Yukarı dünya Yürüng Ayı Toyon, Uлуу Toyon ve onların gelecek nesline; orta dünya insanlara, hayvanlara, iyelere; aşağı dünya ise Arsan Duolay' a bırakılmıştır. Yukarı dünya ışıklı, orta dünya aydınlık ve karanlık devirli, alt dünya karanlıktır (Bayat, 2015a: 50). Bir Altay destanında Ak Han: “Gök ile yer yaratıldığında ben de vardım.” demektedir.

Manas Destanı'nda:

“Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

Altı Ata'nın oğulları, kafirler

Üç Ata'nın oğulları ve Müslümanlar da vardı. (Ögel, 2014b: 191)

Ögel' e göre Türkler bu üç katmanı birbirinin devamı olarak görürler. Buna örnek olarak Kutadgu Bilig'den aldığı bir beyiti sunar.

“Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay, ile geceyi!

İnsanlar ile zaman (öd), zamaneyi (ödle), bugünü(bükün) yarattı!” (Ögel, 2014b: 186).

Türkler gökyüzü ve yeryüzü arasında kalıg denilen bir hava boşluğunun olduğuna inanırlar. Burada doğa olayları meydana gelir, kuşlar ve diğer canlılar gezer. Ögel' e göre bu yüzden hava yeryüzünün bir devamı olarak düşünülür. Divanü Lügat'it Türk'te "Kerkes kuşu, leşi havadan (yüksek kalıg), görüp, aşağı çakar" ve " Bulut, kükreyerek yükseldi; yağmur ve dolu seyirtti, hava da (kalıg) onları, sürüyor." (Ögel, 2014b: 194) cümleleri verdiğimiz bilgileri örneklendirir niteliktedir. Yer ve gökyüzü ile birlikte yeryüzünde insan yaratılmıştır. Dünya modelinin üç katmanı da birbiri içine kenetlenmiş şekilde bir bütünü oluşturur.

Yakutlar göğe "üüheegi daydı", orta dünyaya "orto daydı", aşağı dünyaya "allara adaydı" demişlerdir. Kırgızların aşağı dünya tanımlaması ilginçtir. Onlar alt dünya için "adam kayra çıkışız or (insanın dönmeyeceği karanlık alem)" demişlerdir (Bayat, 2015a:47).

Bu üç katın da kendi içinde katmanları bulunur. Altay Türklerine göre gök on yedi, Telütlere göre on altı, Tuvalılara göre otuz üç veya dokuz, Yakutlara göre yedi katmandan oluşur. Göğün katmanları hakkındaki genel görüş dokuz katlı olduğu yönündedir. Kağanın bir keçe üzerinde güneşin hareketi yönünde dokuz kez döndürülmesi ise buna kanıt niteliğindedir. Verbitskiy bu merasimin akşam saatlerinde kapısı doğuya bakan keçe bir çadırın kurulması ile başladığını, çadırın içine bir ağaç dikilip dokuz kez göğün dokuz katına istinaden işaretlendiğini, davulun ruhuna, ateş anasına sunulmak üzere açık renkli at kurban edildiğini aktarır. Ardından Ay kam Ay kam diye bağırarak eşik ruhuna seslenir, kötü ruhları kovar. Yedinci katta bulunan Ay'a, sekizinci katta olan Güneş'e saygı duruşu gerçekleştirir. Dokuzuncu katta Tanrı ile bir araya gelir. Ögel' e göre Dünya Güneş'in doğduğu yön olan doğudan batıya doğru dönmesi gibi kağan da dokuz defa bu şekilde döndürülüyordu. Sonucunda göğün dokuz katını aşarak Tanrı'ya ulaşmış sayılıyordu (2014b: 206). Yakut Türkleri ise " Baş şamanı, 9 şaman, bir keçe üzerine oturarak, kaldırıyorlardı. Bundan sonra şaman, göğün 9 katını temsil eden, 9 ağacı, üçer defa dolanarak, göğe çıkma törenini tamamlıyor ve ondan sonra da keçe üzerine oturuyordu." (Ögel, 2014b: 207)

Altay Şamanlarına göre gök on yedi katlıdır. En üst katında Tanrı Kayra Kan oturmaktadır. Dokuzuncu katta Kısagan Tengere bulunur. Yedinci katta Merhen Tengre ve Kün Ene bulunur. Altıncı katta Ay Ada vardır. Beşinci katta Kuday Yayuçi bulunur. Yer altı ise yedi veya dokuz katlıdır. Gök ve yerin arasında da insanlar bulunur. Radloff'un derlediği

bilgiler doğrultusunda gök on altı katlıdır ve en üst kat Bay Ülgen Ana' ya aittir. Üçüncü katta Maydere ve kardeşi Mayana vardır. Yakut Şamanlarına göre gökyüzü yedi, dokuz, on iki, on yedi kattır. En yaygın görüşe göre ise on yedi ve yedi katlı olduğu düşünülür. Yedinci katta Hallaan Iraah Taağita, altıncı katta Hallaan Iraah Taağıtın Tılbaaha, beşinci katta Hallaan Noru Odtara olarak adlandırılan on iki erkek kardeş, dördüncü katta Yürüng Ayı Toyon ile bereber yedi oğlu ve sekiz kızı, üçüncü katta Kyürye Desegey altı oğlu dört kızı ve Hotoy Ayı üç oğlu, dört kızı bulunur. İkinci katta Tölkö Tüörehsit Seerkeen, Sehen Selebir Bıtık Haan, Dalıksıt oturur. Birinci katta ise gökyüzü şamanları olan Ayı Kıs Ayahalım Udagan, Ayı Kıs Aytalım Udagan ve Yoluyar Uluu Toyon yer alır. (Bayat, 2015a: 48-49, 51). “Yakutlar ağaçtan yapılmış sııklar üzerine, çift başlı kartal heykelcikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı. Bunlar, göğün katları oluyorlardı. Bazılarına göre gök, 7 kat; bazan da 9 kat idi.” (Ögel, 2014b: 218). Türk mitolojisinde gökyüzü katları konusunda ve katlarda bulunan ruhlar konusunda bir birliktelik yoktur.

Bayat'a göre “... gök katlarının daha çok olması kat kat yüksekliklerden oluşan dağ olgusu üzerine kurulmuştur. Dünya'yı tutan dünya dağı tasarımı, kısmen de Dünya Ağacı, gök atlarının da meydana gelmesinde etkili olmuştur.”(Bayat, 2015a: 52). Yeraltı da tıpkı gökyüzü gibi katmanlardan oluşur. Genel olarak var olan düşünce yedi veya dokuz katlı olduğu yönündedir. (Bayat, 2015a: 52; Ögel, 2014b: 205). Bu inancın izlerini atasözleri de taşır. Kırgız ve Kazak Türklerinin atasözleri yerin yedi katlı olduğu inancının izlerini taşımaktadır.

“Cer kulağı ceti kat.”

“Yerin kulağı yedi kattır.”

“Yerin kulağı vardır.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 101)

“Cer kulağı ceti kat.”

“Yer kulağı yedi kattır.”(krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 156)

Maaday Kara Destan'ında da yer yedi katlıdır. Her katı koruyan yetmiş kara köpek, doksan kara boğa bulunur. En son katta zehirli suyu olan sarı renkli deniz vardır. Er Töştyük

Destanı'nda da yer yedi katlıdır. Yakut Türkleri yerin sekiz katlı olduğuna inanırlar. Yeraltına geniş cehennem anlamında Ketit Yutyugen veya cehennemin dibi anlamına gelen Yueden Tuyugege ile adlandırmışlardır. Başında Arsan Duolay bulunur. Altaylılar körmesler âlemi ismini kullanmışlardır. Hâkimi Erlik'tir (Bayat, 2015a: 55).“...Bir yiğit göğe yükselen bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi okunun gücünü göstermek için, bir ok atıyor. Okun rüzgarı ile büyük bir kasırga çıkıyor. Yiğit de kılıcını çıkarıyor ve yerin 7 katını deliyor.” (Ögel, 2014b: 220) Kaşgarlı Mahmut bilgiyi “yetti kat kök” ifadesiyle başlatır. (Ögel, 2014b: 205)

Yeryüzünde ise gökyüzü ve yer altı ruhlarının mücadele alanıdır. Yere sahip olmak insanları hâkimiyetleri altına alma savaşı içindedirler. İyi ve kötü iyeler, insanlar, hayvanlar yeryüzünün mensuplarıdır. Üst ve alt dünyayı birleştirici role sahiptir. Yeryüzünde katmanlı yapı yerine yatay düzlemden oluşan bir model vardır. Yeryüzüne hâkim olan yer su on yedi hanın toplamı olarak bilinir. Bu hanlardan en güçlüsü Yo Kan'dır. Dünya'nın merkezinde yaşar. Her bir katta bir han oturur. Bunlardan Talay Kan suyu, Altay Kan dağı, Abakan Kan nehirleri korumaktadırlar (Bayat ,2015a: 55-56).

Türklerin üç katmandan oluşan dünya modeli birbirlerine hareket etmeyen bir direk sayesinde bağlanmıştır. Dünya bir çadır gibi düşünülmüş ve göğün direği çadır direğine benzetilmiştir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Han “Kün tuğ bolgıl, kök arıkan” yani Güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırımız.” (Ögel, 2014b: 203) diyerek bu düşünceyi yansıtmıştır. Yakut Türkleri “bir direk dikerler ve kurbanı, bu direğe sunarlardı. Buna ‘kurban direği’ (Ağr başaşı) derlerdi. Yakutlar, çadır direkleri ile avlu sütunlarına da, (bağlı) derlerdi...” “Güney Sibiry'a'daki Türkler “ çadırı, bir gök kubbesi, çadırın direğini, bir gök direği; bacasını da, göğün kapısı gibi” (Ögel, 2014b: 218) hayal etmişlerdir. Burada baca kutup yıldızı anlamına gelmekte ve ondan sonra Tanrı'nın aydınlık âlemi ve ruhlar âlemi başlamaktaydı. Bu direğe Altay-Sayan Türklerinde, Yakutlarda ve Orta Asya'da Temir Kazık; Moğol ve Tunguzlarda Altın Direk denir. Altay- Sayan Türkleri göğün göbeği ismini verirler. Bunların dışında Kutup Yıldızı, Kuzey Yıldızı, Demir Ağaç, Demir Direk, Temir Terek, At Kazığı, Göğün kapısı gibi isimler de verilir. Türkler için parlamasıyla güzellik sembolü olmuştur. Gökyüzü büyük bir düzen içinde bu direğin etrafında dönmektedir. Bu yeryüzünün sallanmasını engeller, düzenli dönmesini, güneş ışığının yeryüzüne ulaşmasını sağlar, iyi ruhlar gökten yeryüzüne bu delik sayesinde inerler, ölümlerin ruhları buradan yeryüzüne gider (Bayat, 2015a:58; Ögel, 2014b: 214, 218,

231,611). Yakut Türklerine göre "... Yer ile gök yaratıldığında yavaş yavaş büyümeye başladığı zaman, bir Demir- ağaç da, yeşermeğe başlamış. Büyüyerek, yer ile gök arasında yükselmiş." (Ögel, 2014b: 231).

Kutup yıldızı göğün kuzey tarafında dönmeden durur, etrafında ise birçok burç döner. Türkler bu nedenle bu yıldızı göğün merkezi kabul etmişlerdir. Yerin demir kazık ile kutup yıldızından bağlanarak gök bağlantısını sağladığına inanmışlardır. Kutup Yıldızı göğün direğine bağlı bir arabayı çeken iki aygır, iki aygırı kovalayan yedi kurt, göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümesi, büyük ayı burcunda yedi haydut benzetmelerinin içerisinde de yer alır. Bu düşünceler Türklerin atlı kültürünün etkisi ile şekillenmiştir. Küçük ayı yedi yıldızdan oluşan bir kümedir. Kümesinin kuyruğundaki yıldız Kutup yıldızına çok yakındır. Bu iki yıldız Ak Bozat ve Gök Bozat isimli iki aygır, arkadaki dört yıldız da tekerlekli araba gibi düşünülmüştür. (Ögel, 2010a: 114; 2014b: 215-216).

Kutup yıldızı Tanrı'nın evi olarak görülür. Tanrı'nın evinin önünde bir kazık bulunur. Tanrı atını bu kazığa bağlar. Bu kazığa göğün kapısı da denilir. Şu dönemde suların ortasında dört yöne çevrilmiş dört veya sekiz köşeli bir yüzeydir. Merkezde ve yönlerde dağlar bulunur. Gök yerin üzerinde ve yirmi sekiz dilimden oluştuğu düşünülür. Eski Türklere göre yıldızlar ve burçlar demir kazık etrafında dönerler. Yedi kardeş, Büyük ve Küçük ayı burçları onun etrafında bağlı oldukları düşünülür. Yer de bu yıldızın altına veya demir bir zincirle bağlanmıştır. Bu yüzden adı demir veya altın olarak bilinir. Kutup yıldızı göğe kadar uzanan demir ağaç olarak da bilinir (Bayat: 2015a: 290-291; Esin, 2004: 39).

Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın bir gün dua ederken aniden hava kararmış ve gökten bir ışık düşmüş. Işığın içinde başındaki tacı demir kazığa benzeyen güzel bir kız varmış. At kazığı da denilen Kutup yıldızı ruhların atlarını bağladığı direk olarak düşünülmüştür. Türkler evlerinin önüne atlarının bağlanması için bir kazık dikerlermiş. İnançlarına göre Tanrıların da atları bulunuyordu ve onların da atlarını evlerinin önüne bağlaması için bir kazık daha diyorlardı. (Ögel, 2014b: 232). Yakutlar kutup yıldızına kutlu at kazığı ismini vermişler ve onun ikinci dereceden bir Tanrı olduğuna inanmışlardır. Tanrıya at kazığının kutlu ruhu Toyon ismini vermişlerdir.

“Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor; bütün gezegenler ile yıldızlar ise onun çevresinde dönüyorlardı. Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi.” (Ögel, 2014b: 214). Ögel'e göre bu kapı bir sınırdır. Yerle göğü, Tanrı ile insanları birbirinden ayırır. Şaman törenlerinde Tanrı bir ruhu şaman ile buluşması için gönderir. Ruhun gidebildiği son yer Kutup Yıldızı'dır. Dünya Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştır (Ögel, 2014b: 215, 231). Dünya ağaçına Altay Türkleri Altın Bürlü Bay Terek (Pay Terek) bazen sadece Bay Terek, Kutsal Altun Kavak, Bay Kavak derler. Dünya Ağacı çam, kayın, kavak, karacam vs. olarak görülür. Dünya ağacının kökü yeraltını, ataları, ayakları, yılanı, balığı; gövdesi yeryüzünü, şimdiki nesli, bedeni, atı, boğayı, geyiği, koyunu; dalları gökyüzünü, gelecek nesli, başı, kartalı simgeler. Dünya ağacı kutuplar arasında bağlantıyı sağlar. İnsanın otuz üç bel kemiği ile benzer özellikler taşır. Şamanların gökyüzüne çıkmak için kullandıkları dünya ağacı dokuz merdivenine benzer (Bayat,2015: 59- 61; Ögel, 2014b: 220). Altay Türklerinin inanışına göre tepesinde Tanrı Bay Ülgen'in oturduğu gökyüzüne büyük bir çam ağacı yükselir. Şaman davullarında bu ağaç göğün başladığı yerden itibaren başlar. Gök ağaçları genellikle dokuz veya yedi dallı olur, gökte bulunan bir dağ veya tepede yer alır, sağında güneş solunda ay vardır. Kimi rivayetlere göre göğe kadar yükselen bir demir dağın üzerinde yedi dallı bir kayın ağacı bulunurdu (Ögel, 2010a: 91). Dünya ağacı insan yaratılmadan önce de mevcuttur. Ülgen yarattığı insanları Dünya Ağacı'nın altında köpeğe emanet etmiştir. Yakut Türklerine göre “Dünyanın ortasından, Kutup yıldızına kadar uzanan bir demir ağaç vardı, ‘ yer ve gök yaratılırken ‘, Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da ikisini birleştirmiş.” (Ögel, 2014b: 216),

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen

“Başın ala bakar olsam, başsız ağaç

“Dibin ala bakar olsam, dibsiz ağaç!” (Ergin, 2011: 89) ifadesi dünya ağacının yer ve göğe uzantısı olan, iki katmanı birleştiren özelliğini yalın bir dille anlatan en güzel sözlerdir. Yakut Türklerinin yaratılış destanı Er-Sogotoh Middendorf'tan aktarılan metninde dünya ağacını su şekilde tanımlamıştır.

“...

Evden içeri girip, giden doğu yönünde,
Ağaç Hakan' a rastlar, gelirmiş tam önüne.

Büyük bir cadır vardı, bu yerin ortasında,
 Çok eski bir esinti, eserdi hep başında.
 Ağaç Hakanbüyüktü, her şeyin anasıydı,
 Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı.
 Kökleri kaplar idi, Ye altı dünyasını,
 Zirvesi deler idi göğün dokuz katını...”(Ögel, 2010a: 98)
 Hudyakov’ un derlemesinde:
 Dünyamız Yakutlarca, sekiz köşeli imiş,
 Yerin ortası ise, sarı göbekli imiş,
 Dünyanın göbeğinde bir de ağaç var imiş,
 Bu ağaç büyük imiş, göklere çıkar imiş. (Ögel, 2010a: 100)

Dünya ağacı inancı uzun yıllar Türklerin hafızasından silinmemiş Osmanlı Devletinde göğe yükselen ulu ağaçlar dünya hâkimiyetinin bir simgesi sayılmıştır. Dünya Ağacı, dağı, Demir Kazık sadece dikey olarak üç katmanı birleştirmez aynı zamanda yatay olarak merkez ve taşra arasındaki sınırı gösterir. Dünya ağacı, dağı, demir kazık merkezi gösterir. Merkez kutsal kabul edilir. Yaratılış ve son merkezde gerçekleşir. Dünya ağacı insan yaratılmadan önce de mevcuttur. Ülgen yarattığı insanları Dünya Ağacı’nın altında köpeğe emanet etmiştir. Tanrı insanı çamurdan yaratmış ve insana ruh bulmak için göğe yükselmiş. Şeytanın yarattığı insan şekillerine zarar vermemesi için de başına tüysüz köpeğini bırakmış. Şeytan köpeği altından tüyler vereceğim diye kandırıp insan şekillerine yaklaşmayı başarmış. Şekillerin hepsine tükürüp pislik içinde bırakmış. Tanrı döndüğünde duruma üzülmüş ve insanların pislikle dolu dışlarını içlerine çevirmiş daha sonra ruh vermiş (Ögel, 2010a: 481). Dağlar yeryüzünün demir kazığı niteliğindedir. Kemer misali dünyayı sarmış ve onun sabitleyicisi sıfatını almıştır. Dünyanın merkezi konumunda kutsal sayılan yerlerdir. Yeryüzü ile gökyüzü arasında bağlantı görevi görür, alt dünyaya giden yollardan biridir ve düzeni sağlar. Katmanlar arasındaki sınırdır. Bu özellikler onun yeryüzünün göbeği olarak adlandırılmasını sağlamıştır (Bayat, 2012b: 227). Tanrı’ya sunulan kurbanların dağda veya bir ağaç altında gerçekleşmesinin sebebi budur. Kutsal Ötügen bu doğrultuda oluşmuştur. Dede Korkut ölümden kaçarken kutsal saydığı doğduğu yere gelmesi bu inanç çerçevesinde gelişmiştir. Oğuz Kağan Destanı’nda altı yayın doğu ve batıyı kaplaması üç tane okun yaydan kuzeye fırlaması Türklerdeki dünya modeli anlayışının yansımasıdır.

Kuzey Altay’dan derlenen bir inanca göre “... Dünya yaratılmadan önce, küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa, Demir- Kazık derlermiş.” (Ögel, 2014b: 587) Azerbaycan’da bulunan İl Dayak’ı Şehriyar’ın şiirlerine konu olan bir dağdır. Konumuza örnek teşkil edecek bir ismi

vardır. Adından da anlaşılacağı üzere bir ilin yerleşim yerinin dayanağı olarak görülmüştür. Bu inanış Türk Düyası atasözlerinde de görülmektedir. Dağlar Ögel'in değişiyle "halkın, yerin ve göğün direği" (Ögel, 2014b: 222) olarak görülmüştür.

"Tengri tağ birle yering basurdu."

"Tanrı, dağlarla yeri bastırđı." (Atalay, 2018b: 77)

"Yir basruki tag, budun basruki beg."

"Yer baskısı dağ, insanların baskısı da beydir." (Atalay, 2018a: 466)

"Jer Őegesi - taw, daw Őegesi - ant."

"Yer çivisi; dağ, dağ çivisi; ant." (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 392)

"Tav cerni çüyüdü."

"Dağ toprağın (dünyanın) çivisidir." (krçy./Tavkul, 2001: 212)

Sibirya'da yerleşim yerlerini birbirinden ayırmak için aralara başlarında kuş olan uzun sııklar dikmişlerdir. Bu kuş genellikle kartal olmuştur. Dört köşe yontulmuş ağaçtan sııklar onlara göre göğün direği anlamındadır. İnanca göre sıık üzerinde bulunan yedi sekiz tane dal göğün katlarıdır. Tanrı kartalın bulunduğu yerdedir, etrafında ruhlar kuş olup uçmaktadır. Bir çocuk doğacağı zaman kuşlardan biri ağzına girerek ona ruh verir. Gök direği anlayışı zaman içinde farklılığa uğramış. İncanın izleri farklı şekillerde halk arasında yaşamaya devam etmiştir. Bu konuda Ögel, Uno Harva'dan edindiği bilgileri şöyle aktarır. İrtiş Irmağı yakınlarında bulunan Cingala Köyü'nde meydana Őehrin direği, Őehrin ortasının güçlü direği, demir direk adamı, Tanrı'nın bıraktığı ağaç, er, baba adını verdikleri direkler bulunuyormuş. Köylüler bu direklere işlerinin iyi gitmesi, nesillerinin artması için saygı gösterip kurban kesiyorlarmış (Ögel, 2014b: 222, 224). Benzer direk örneklerine Anadolu coğrafyasında da karşılaştıkayız. Denizli'nin Çivril İlçesi'ne bağlı Özdemirci Mahallesi'nde köy meydanı ve çevresinde bulunan direkler akla demir kazık incancını getirmektedir.

Dağ zor zamanlarda Türklerin sığındığı bir merkez olmuştur. Türkler dağları canlı varlıklar gibi düşünmüşlerdir. Zamanla kendilerine ata kabul etmişlerdir. Bu inanış dağ iyeleriyle

ilgilidir. Destanlara yansımaları da somutlaşmış şeklidir. Türk milletinin hafızasında dağın geçitli olması denilince akla ilk Ergenekon Destan'ı gelir. Düşman karşısında sığınılan dağ onları korumuş beslemiş adeta bir ata gibi davranmıştır.

“Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmağa başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar, onlara çok dar geliyordu. Yaşamak da, artık çok güçleşmişti. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca, bu demir kapıyı eritip, oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar. Bu körükleri yapmak için de, yetmiş baş at ve öküz kestiler. Bunların derilerini soyup sepilediler. Topladıkları dağ gibi odun ve kömürleri geçidin önüne yığdılar. Körükleri öyle dizdiler ki, ateş yanıp da körükler liflenmeğe başlayınca, dağ hemen eriyip, delinecekti. En sonunda, ateşler yandı, körükler işledi ve geçit de eriyip parçalandı. Bu sırada, pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yerde yerleştiler.”(Ögel, 2010a: 62-63)

Türkler yok olmamak için dağın koruyucu fonksiyonunu kullanmışlardır. Benzer örnekleri Dede Korkut'ta da görebiliriz. Dede Korkut Hikâyeleri'nde dağlara kahramana geçit vermesi için dua edilir. Tepegöz hikâyesinin sonunda Korkut Ata, Basat'a dua ederken:

“Kara kara dağlara ayırttığında, işit versin!

Kanlı kanlı sulardan geçit versin!”(Ergin, 2011a: 215)

“Ağ sancak götürende, Müslümanlar arhası olsun

Karşu yatan kara karlu tağlardan aşar olsa

Allah Ta'ala senün oğluna aşut virsün” (Ergin, 2011a: 121) .

“Kara tağa ayıtduğunda ayırttığında, işit virsün!

Kanlı kanlı sulardan kiçit virsün!”(Ergin, 2011a: 215)

“Karşu yatan kara karlu tağlardan aşar olsa

Allah Ta'ala senün oğluna aşut virsün

Kanlı kanlu sulardan kiçer olsa kiçüt virsün...”(Ergin, 2011a. 121)

“Akındılı görklü suyu delüp kiçün

Kazanun divanına çapup varun...”(Ergin, 2011a: 248)

“Karşu yatan kara tağun aşmağa gelmişem

Akındılı görklü suyunı kiçmege gelmişem

Gin etegüne tar koltuğuna kısılmağa gelmişem” (Ergin, 2011a: 125:)

Dede Korkut'ta dikkat çeken bir diğer husus da aşit ve geçitlerin gece geçilmesi idi. Türkler arasında dağları gece aşma bir yiğitlik göstergesidir. Gece savaşmayı sevmezlerdi. Sadece hızlı yürüyüşler ve baskın hazırlıklarında geceleri dağ aşma kullanılırdı (Ögel, 2014b: 577).

“Arhu Bili Ala Tağı dünin aşdun

Akındılı görklü suyun dünin aşdun” (Ergin, 2011a: 191)

“Arku Bili Ala Tağdan dünin aşdun

Akındılı görklü sudan dünin kiçdün

Ağ alınlu Bayındır Hanun divanına dünin vardun” (Ergin, 2011a: 217)

“Arku Bili Ala Tağı dünin aşdum

Akındılı görklü suyu delüp dünin kiçdüm” (Ergin, 2011a: 218)

Dede Korkut'tan aldığımız metinlerde dağ canlı bir varlık gibi tasavvur edilmiştir. Dağa dua edilerek geçit vereceği düşünülmektedir.

“Köroğlu Destanı’nın birçok varyantı kahramanın dağa sığınmasının bedîî şeklidir. Bu destanın Azerbaycan varyantında kahramanın ve babasının dağa can atması insanla dağ arasındaki akrabalığı tasdik eder mahiyettedir. Diğer varyantlarda Köroğlu’nun oğlunun dağda beslenmesi, Maaday Kara Destanı’ndaki kahramanın yeni doğmuş oğlunu dağa götürüp, bu kara dağ sana baba olsun, bu dört kayın ağacı sana ana olsun demesine çok benzemektedir.” (Bayat, 2015a: 236)

Köroğlu Çenlibent, Çamlıbel, Çambıl isimleri ile çeşitli varyantları olan dağda olduğu müddetçe yenilmez. Dağ adeta onu tehlikelerden koruyan bir baba gibidir. Altay Şaman inancına göre gök on yedi katlıdır ve her bir katında bir ruh bulunur. En üst kat ise Bay Ülgen’e aittir. Bizim için önemli olan ise dokuzuncu tabakada bulunan güçlü sıfatı ile nitelendirilen Kısagan Tengere’dir. Görevi tehlikeli geçitlerde orduya yön vermek ve düşmana karşı galip gelmektir. Türkler bu tehlikeli geçitlerden geçerken dağ iyelerine Altaylılara göre Kısagan Tengere’ye saçıda bulunurlar. Bu genellikle bir taş parçası veya at kılı olur. Taş yığınlarına oba, obo, ovo, obe, yuba, yuva isimleri verilir. Taş yığınlarının yanından geçen yolcular dağ ruhuna saçı için bir taş atarlar veya atının kuyruğunun kılını obanın yanında bulunan bir ağaca bağlarlar. Türkler geçtikleri tehlikeli bir dağ veya şiddetli akan ırmak geçitinde oranın iyesine teşekkür etmek amacıyla bir taş koyarlar. Obo adını alan bu taşlar zamanla bir yığın haline gelir. Radloff bu bilgiyi verirken iye yerine Tanrı kavramını kullanmıştır. Türklerde tek Tanrı anlayışı olup dağ ve nehirlerin sadece koruyucu iyesi bulunmaktadır. Harva’a göre taş yığınlarının işlevi kötü ruhları bağlayarak oradan geçen kimselere bu ruhların zarar vermesini engellemektir. Her soy kendi bölgesinde oba oluşturmuş. Burası dağ ve farklı iyelerin toplandığı mekânlardır. Radloff’un verdiği bilgilere göre Tuba Türkleri obodan yardım istemek için bazı ilahiler okurlar. Eski zamanlarda ayin ve merasimlerin yapıldığı yerlerdir (Bayat, 2012b: 242-244; İnan, 1998a: 615; Radloff, 1994a: 42). Orta Asya’daki bazı Türkler bu geçitlere tau ötüümü veya ötüş adlandırması yapmışlardır.(Ögel, 2014b: 556)

Cengiz Han Merkitlerin baskını sırasında Burhan Haldun Dağı’na sığınmıştır. Bu dağ yardımıyla düşmanlardan korunmuştur. “Burhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burhan’ın yardımıyla, bir bitin hayatı gibi hayatım kurtuldu... Burhan Haldun’ a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin” (Temir, 1948: 26). Altaylılar için Karagay Dağ’ı kutsal kabul edilir. Moğollar’ dan kaçan Altay Türkleri Karagay Dağı’na sığınmışlardır. Ardından dağ için kurban kesmeleriyle birlikte dağ birden orman ile kaplanmış. Bu sayede Altaylılar Moğollardan kurtulmuşlardır (İnan, 2015: 52). Destanlardan dağın bir anne, baba gibi korudup büyütme rolü bulunduğunu, zor

zamanlarda arkamızı yaslayabileceğimiz sığınılan bir yer olduğunu görmekteyiz. Dağın bu özelliği atasözlerinde de görülen bir unsurdur. Atasözlerinde insanları koruyan bir dayanak olduğu görülmektedir.

“Dağ dağa arxadır.”

“Dağ dağa arkadır (destektir).” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 119)

“Dayağı dağ olanın, başı göylärdä olar.”

“Dayandığı dağ olanın başı göklerde olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 124)

“Cuvuk degen altın tav.”

“Akraba demek altın dağ.” (krçy./Tavkul, 2001: 111)

Tağlığ çirge tayanıp,

Sınnığ çirge çölenip”

“Dağlık yere dayanıp,

Sıradağa yaslanıp.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 53,111)

“Tavğa tayannan taymaz.”

“Dağa yaslanan kaymaz.” (hkrçy./Semenova, 2006: 86)

Türklerin mücadeleci ruhu destanlarda görülmektedir. Onlara göre aşısız dağ ve geçitsiz ırmak olmaz. Bu birlikteliğin hafızalarda yansımaları aşıt kelimesini dağa sıfat yapmıştır. Yakut Türkleri'nin Kan Argo Peçelig ve Kan Mergen ile Altın Sırık destanları aşıtli dağları gördüğümüz iki güzel örnektir. Kan Argo Peçelig Kan Mergen Destanı'nda dağ ne kadar yüce olursa olsun bir geçit bulunur atasözünün karşılığını görebiliyoruz. Kuş olup uçmaz, ayrı toynaklı hayvanın koşup varamadığı dağın üç geciti vardır. Altın Sırık destanında da dağın seksen ve yetmiş geçiti vardır.

“Buradan ötede, kanatlı kuş uçup varmaz yerin o tarafında, ayrı toynaklı hayvanın koşup varamadığı yerin o tarafında, üç aşılı Ak dağın dibinde yaşayan, yiğit Şaday’ın kızı, artık yaratılan Altın Kök’ü alıp gelirsin. Yiğit Şaday’ın yerinde ulu toy kurulalı beri, ay aşılı yıl geçiverdi...”(Ergun,2006:365). “Altın Sırık gide gide gitmiş de seksen aşılı sarı tayga varmış. Sarı tayganın tepesi, gözüdür gözükmeyen, uğultulu dağa çıktı, düz bele indi. Seksen aşılı sarı tayganın dibinde, Kün Kağan’ın diyarında, yiğitlerin iyisi toplanmış. Göz ucu yetmezcesine. Yiğitlerin arasında, küt kuyruklu ay kara atlı, kırk bahadır dolaşır. Kırk yiğidi, kıra doğru, çeker, ay kara doğru at. Altın Sırık, sonra gördüğünde: Ak bozkırda Yılmaz Ton Molot varmış. Erlik Kağan’ın oğlu, ak bozkırda yürür. Ak bozkırı eye-büke yürür. Tayga dense aşılı yok, deniz dense, geçidi yok.” (Ergun, 2006: 369).

“Attan inip, Altın Sırık, altın otağa koşup girdi. Altın otağa girip gördüğünde: Altın Kağan babasıyla, Altın Arıg anası, hayatlarını yaşayıp, ak dünyadan gitmişlermiş. Altın Torkuy, karısı, yetmiş aşılı yeşil tayganın tepesinde, büyük-küçük altın çam büyütüp, aşın tabutları onlara gömmüş.” (Ergun, 2006: 371).

“Aşuusu bolboy, too bolboyt,

Arkarı bolboy, zoo bolboyt.”

"Geçidi olmadan, dağ olmaz,

Dişi dağ koyunu olmadan, kaya olmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 29)

“Adam istäsä dağı dağ üstä qoyar.”

“Adam isterse dağı dağ üstüne koyar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 19)

“Dağ nä qädär uca olsa, el üstündän yol salar.”

“Dağ ne kadar yüce olsa da, el üstünden yol salar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 120)

“Dostla dağı tez aşmaq olar.”

“Dostla dağ tez aşılır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 155)

“Ayrıdan avma, mahtavdan kalma.”

“İki dağ arasındaki geçitten geçme, övgüden geri kalma.” (krçy./Tavkul, 2001: 66)

“Bosagadan atlayalmagan kartnı,

Tavdan avar kölü bolur.”

“Eşikten atlayamayan yaşlının,

Dağdan aşacak cesareti olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 87)

“Tav ne miyik bolsa da avuş tabılır.”

“Dağ ne kadar yüksek olsa da geçit bulunur.” (krçy./Tavkul, 2001: 212)

“Dağ ne kadar yüce olsa, geçidi bulunur.” (blgr./Süleymanova, 2007: 114)

3.3.3. Su Kültü

Türklerin anayurdunda deniz yoktur. Büyük imparatorluklar kurmadan önce deniz veya okyanus tanımıyorlardı (Ögel, 2014b: 411). Bu nedenle büyük su birikintilerine ve büyük göllere, ırmaklara deniz demişlerdir. Göktürk Devleti ile büyük denizlerle tanışmışlardır. Göktürk Kağanı İl-Teriş Çin’e yaptığı seferleri anlatırken “ Taluyka tegmedim.” “Çin denizine, Büyük okyanus’a değmedim, erişmedim.”(Ögel, 2010a: 411) diyordu. Buradaki “taluy” kelimesinin aslının Türkçe olmaması Türklerin yaşadığı veya Göktürk döneminde yurt edindikleri bölgede deniz veya okyanus olmadığını kanıtlar niteliktedir. Taluy kelimesinin Hint veya Tibet yoluyla “dalay” kelimesinden dilimize girdiği düşünülür (Ögel, 2010a: 467). Bunun yanında Göktürk Kağanı Amu Irmak’ından bahsederken “Talay ögüzke tegmiş” , “Amu ırmağına kadar değmiş, varmış” (Ögel, 2010a: 469) cümlelerini kullanmaktadır. Ögüz ırmak anlamında kullanıldığı gibi Amu- Derya’ya verilen bir isimdir. Burada ilginç olan kısım ırmak anlamına gelen ögüzün başına Talay kelimesinin getirilmesidir. Thomsen’e göre bunun nedeni Amu Irmak’ın suyunun bol olması nedeniyle ırmağına verilen bir nitelemedir. (Ögel, 2010a: 470)

Yakut Türkleri Dünya’nın Baykal Gölü’nde bulunan bir balık üzerinde durduğuna inanırlar. Türklerin yaşadıkları iç Asya bölgesinde deniz olmamasına rağmen yaratılış mitlerinde bütün dünya su ile kaplıdır. Aslında bu motif birçok milletin yaratılış mitlerinde

görülmele birlikte Türklerin yaşadıkları coğrafyada bulunan bir millet için tesadüfi olmasa gerektir. Bu Türklerin anayurdu olarak adlandırılan bölgeye başka bir yerden geldiklerini veya yaratılış mitlerinin giriş kısmının başka bir kültürün tesirinde kaldığını akla getirir. Destan metinleri Türklerin yaşadığı veya önceden geldikleri coğrafyada bir deniz veya büyük bir gölün var olduğunu desteklemektedir. Ögel'e göre Türkler önceleri Batı Denizi'nin kenarlarında yaşıyorlardı. Bir kurdun yardımıyla Turfan'ın kuzey batısındaki dağlara gitmişler ve yeniden türeyerek orayı yurt haline getirmişlerdir. Cengiz Han'ın menşei efsanesinde de aynı durum söz konusudur. Bozkurt ile meral bir denizi geçerek geldikleri yeri yurt edinmişlerdir (Ögel, 2010a: 467, 471-472).

Güney Sibiryadaki Minusink Tatarlarının masallarında dünya yaratılırken su ile kaplıdır. Aynı zamanda şimdi de bir okyanusun üstündedir. Yeryüzü bittikten sonra büyük bir deniz başlar. Denizin ötesinde ise Tanrılar ve korkunç yaratıklar vardır. Bu denize Gök Deniz, Ak Deniz gibi isimler verilir. Kök-Han, Ak-Han, Kök-Katay gibi isimleri olan hakanlar bu denizde oturur. Burada yeryüzünün bitiminde başlayan büyük deniz tabiriyle ifade edilen okyanustur. Denizin ak ve gök ile nitelendirilmesi denizlerin bulunduğu yön ile alakalı olup olmadığını bilemiyoruz. Seçilen bu renkler sonsuzluğu ifade etmektedir. Türkler sonsuz gökyüzünü gök rengi ile ifade etmişlerdir. Şaman metinlerinde uçmak insan ruhlarının kaynağı olan Süt Ak Göl'dür. Uçmağı ak ile nitelendirmişlerdir, bunun dışında sadece ak ile de adlandırıldığı görülür. Tercih edilen bu renklerin Türkler için genişlik, ferahlık, sonsuzluk anlamları taşıdığı tartışılmazdır. Okyanusun uçsuz bucaksız bir algı yaratması ile bu renklerin zihinlerde çağrıştırdığı karşılığı ortaktır. Kuzey Türk masallarında iki dağ ve ırmak geçme motifi sürekli tekrarlanır (Bayat, 2015a: 49; Ögel, 2014b: 493). Görüldüğü gibi Türk yaratılış mitlerinde ve köken efsanelerinde bir deniz ve denizden motifi bulunmaktadır. Ögel'in de bahsettiği gibi denizden kastın büyük bir göl olma ihtimali daha muhtemeldir. Göktürk ve Uygur döneminde ırmaklara ögüz denilirdi (Ögel, 2014b: 475). Kaşkarlı Mahmut ögüz için:

“Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen addır. Bu söz yalnız olarak söylendiği zaman, Benegit ırmağı anlaşılır. Çünkü şehirleri, o ırmağın kıyısında bulunur. Konar göçerleri de, bu ırmağın kıyılarına inerler. Türk ülkesinde bulunan bir çok dereler ile sular da, ögüz adı ile anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de, bu ad verilerek, “İki-Ögüz” denmiştir. Bu şehir, İla (İli) ırmağı ile Yafınç dereleri arasındadır.” (Ögel, 2014b: 477) açıklamasını yapmıştır.

Büyük ırmaklar için “İtil suvı (İtil suyu), yadıg suv (yayıksu)” (Ögel, 2014b: 475,411)

tabirleri de kullanıldığı görülür. Kuzey Türkleri deniz kavramını bilemedikleri için Nuh Peygamber'e Tufan hadisesinden dolayı Yayık Han demişlerdir (Ögel, 2014b: 411) çünkü Türklerin bildiği en büyük su birikintisi büyük ırmaklar ve göllerdir.

Geçmişten bu yana halk denizle gölü ayıramamış birbirinin yerine kullanmıştır. Orta Anadolu'daki Türk halkı da çoğu zaman ırmaklar ile göllere deniz demişlerdir. Ahmet Vefik Paşa konuyla ilgili deniz için "Ortaasya'da olduğu kadar, deniz görmemiş İç Anadolu Türklerince de, "Büyük göllere" verilen bir ad idi ." (Ögel, 2010a: 468) demektedir. Ögel Kırgızların deniz (tengiz) kelimesini sadece Baykal Gölü için kullandıklarını, hiç büyük göl dahi görmemiş Türk ve Moğol halkının deniz kelimesini dillerinden çıkarmadığını yakınlarından geçen derelere deniz adı verdiklerini belirtir. Kaşgarlı Mahmut da deniz derken gölden bahsetmektedir. Türkler göl ve ırmaklara deniz derken köpüğüne deniz köpüğü değil göl köpüğü demişleridir. (Ögel, 2010a: 468) Buradan anlaşılıyor ki göle sadece deniz kadar büyük görüldüğü için deniz denilmiştir.

"Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!

Gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!" (Ögel, 2010a: 505)

Kaşgarlı Mahmut eski bir Türk şiirlerinde, gözyaşlarının deniz gibi aktığından söz eder. Burada denizden kast edilen ırmak veya dere olmuştur. Benzer şekilde Divan-ü Lügat'it Türk 'te geçen "**Tagıġ ukrukın egmes. Tenġizni kaygıkın bügmes, "Daġ kement ile eğilmez, denizin önü kayıkla bügenmez"** (Atalay, 2018a: 100) atasözünde de denizden kast edilen ırmak olmuştur.

Türklerde coşkun ırmakları geçmek bir savaş taktiğidir. Savaşta hızlı hareket etme yeteneğine sahip olan Türkler ordularını kolaylıkla büyük sulardan geçirebilmişlerdir. Önemli olan ırmağın geçit vermeyen yerlerini geçmektir çünkü bu kısımlarda düşman hazırlığı yoktur. Bunu Göktürk Yazıtları'nda ve Oğuz Destanı'nında önemli bir motif olarak görüyoruz. İrtiş Irmak'ı Kültegin, Bilgehan ve Tonyukuk Yazıtları'nda yer alan bir ırmaktır. Bu ırmağın geçilmesiyle Türgeşlerin ülkesine varılır. Göktürklerin Türgeşlere yaptığı akınlarda bu ırmağı geçmek önemlidir (Ögel, 2012b: 471,473).

Göktürk veziri Tonyukuk, kendi yazıtında, "İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik" (Ergin, 2010: 74-75) yazıtın bir başka yerinde "Altun yışığ yolsuzun aşdımız. İrtiriş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Altun ormanını yol almaksızın aştik. İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik." (Ergin, 2010: 74-75) diyordu.

Kültegin Yazıtı'nda "Ol yılka Tü(rgiş tapa Altun yışıg) toga İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız. Türgiş budunug uda basdımız. O yılda Türgişe doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türgiş kavmini uykuda bastık." (Ergin, 2010: 22-23) ifadeleri geçmektedir. Görüldüğü gibi Göktürkler İrtiş Irmak'ından geçerek Türgişleri beklemedikleri yerden ve zamandan mağlup etmeye çalışıyorlar.

Oğuz Kağan Destanı'nda:

"Uruz-Beğ'in oğluna Saklab adını verdikten sonra, Oğuz-Kağan yoluna devam etti ve itil (Volga) ırmağına geldi. İtil suyu büyük bir ırmaktır. Oğuz-Kağan bu ırmağı görünce, etrafındakilere:

— "Bu ırmağı nasıl geçebiliriz?" Dedi. Askerler arasında iyi bir beğ vardı. Adı da, Uluğ-Ordu Beğ idi. O, çok akıllı ve ... idi. Yerde pek çok dallarla ağaçların bulunduğunu gördü... Hemen ağaçları kesti (ve bu ağaçların üzerine) yatarak nehri geçti. Oğuz- Kağan buna çok sevindi ve gülererek şöyle dedi:

— "Sen burada Beğ olarak kal ve senin adın da Kıpçak olsun!" (Ögel, 2010a: 171).

Yine Oğuz Kağan Destanı'nda:

"Nedense onların kadınları çok güzelmiş. Erkeklerinin yüzü ise köpek yüzüne benzermiş. Oğuz-Han bakmış ki, bunlara karşı savaşa devamdan bir fayda yok. Çünkü savaş devam ettikçe askerleri büyük zayiata uğruyorlar. Hemen askerlerinin, yakında bulunan bir nehre doğru gitmelerini emretmiş. Nehrin kıyısında, salları ve kelekler yaparak karşıya geçmişler. Nehrin ötesindeki dağlar çok yüksek ve sarpmış. Oğuz-Han'm askerlerinin güzelliği karşısında, İt-Barak kadınları dayanamamışlar ve onlara yanaşmışlar. Oğuz-Han da askerlerini onların peşine takmış ve onları yenmişler." (Ögel, 2010a: 188).

Oğuz Kağan bu savaş taktiğini uygulayarak ordularını kolaylıkla sulardan geçirebilmiştir. Çingiz Han devletinde de bu yetenek, olağan üstü bir hüner olarak görülmüştür (Ögel, 2012b: 495).

Benzer örnekleri Dede Korkut'ta da görebiliriz. "Sular geçti", "dağlar aştı" deniliyordu.

"Kara tağa ayıtduğunda ayırttığında, işit virsün!

Kanlı kanlı sulardan kiçit virsün!"(Ergin, 2011a: 215)

"Karşı yatan kara karlu tağlardan aşar olsa

Allah Ta'ala senün oğluna aşut virsün

Kanlı kanlu sulardan kiçer olsa kiçüt virsün...”(Ergin, 2011a: 121)

“Akındılı görklü suyu delüp kiçün

Kazanun divanına çapup varun...”(Ergin, 2011a 248)

“Karşu yatan kara tağun aşmağa gelmişem

Akındılı görklü suyunı kiçmege gelmişem

Gin etegüne tar koltuğuna kısılmağa gelmişem” (Ergin, 2011a: 125)

Dede Korkut'ta dikkat çeken bir diğler husus da aşıt ve geçitlerin gece geçilmesi idi.

“Arhu Bili Ala Tağı dünin aşdun

Akındılı görklü suyun dünin aşdun” (Ergin, 2011a: 191)

“Arku Bili Ala Tağdan dünin aşdun

Akındılı görklü sudan dünin kiçdün

Ağ alınlu Bayındır Hanun divanına dünin vardun” (Ergin, 2011a: 217)

“Arku Bili Ala Tağı dünin aşdum

Akındılı görklü suyu delüp dünin kiçdüm” (Ergin, 2011a: 218)

İnan, eldeki kaynaklardan hareketle eski Türklerde büyük ırmaklardan geçmiş olan kimselerde sihri bir kuvvetin bulunduğunu söyler ve bu kişileri izinli olarak ifade eder. Bunun için bir örnek gösterir. Başkurt kadınları arasından “tatran kısıkuru” adı verilen bir sihir vardır. “Tatran, Başkurtlarda çocukların kulağında meydana gelen akıntı hastalığının ismidir. Bu hastalığa karşı izinli bir kadın tatran kısıkırır, yani tatran haykırır.” “ Bu da şu sihirli sözlerdir:

“Tat taturan taturan

Taturan tigen hin bolhan

İdil kesken men bolam

Tat taturan taturan

Taturan tigen hin bolhan

cayık ötken men bolam

İrtiş kesken men bolam...”

Açıklamasını şöyle kaydeder.”...taturan denilen sen olsan, İdil, Yayık (Ural) ve İrtiş ırmaklarını geçen de benim”.Buradan izinli olmak için büyük ırmaklardan geçmiş olmak gerektiği varsayımını çıkarır (İnan, 1998a: 493). Türkler geçtikleri tehlikeli bir dağ veya şiddetli akan ırmak geçitinde oranın iyisine teşekkür etmek amacıyla bir taş koyarlar. Obo adını alan bu taşlar zamanla bir yığın haline gelir. Radloff bu bilgiyi verirken iye yerine Tanrı kavramını kullanmıştır. (Radloff, 1994a: 42) Türklerde tek Tanrı anlayışı olup dağ ve nehirlerin sadece koruyucu iyisi bulunmaktadır. Savaşlarda başarı gösterip ırmakları geçen kahramanlar geçtikleri suyun ismi ile anılıyordu. Türkistanun direği, Amut suyunun aslanı, Karaçuğun kaplanı, Konur atun iyisi (Ergin, 2011a: 144) bu isimlerin bazılarıdır.

Türklerin mücadelecisi ruhu, başarıma arzusu coğrafi engel tanımamıştır. Geçilmez her nehir ve dağın mutlaka bir geçidi bulunmalıdır. Bu geçitler sırdan bir mekân olarak görülmemelidir. Bu anlayışın Türklerin Yer-su inançlarına kadar ileri giden bir yönü bulunmaktadır. Geçtikleri her geçitte başarılı olmaları için burada bulunan iyelerin yardımı veya engel olmaması gereklidir. Bu inanış zihinlerden atasözlerine de yansımıştır. Atasözlerinde bir ırmağın mutlaka bir geçidi bulunacağı vurgulanmıştır.

“Barbağan ceri cektun, başpağan colu cok!

“Keçpegen suusu cektun, aşpağan aşuusu cok.”

“Gitmediği yeri olmayanın, yürümediği yolu yok,

Geçmediği suyu olmayanın, aşmadığı geçidi yok.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 96)

“Keçüüsü bolboy suu bolboyt, aşuusu bolboy too bolboyt.”

“Geçidi olmayan su olamaz, tepesiz dağ olamaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 228)

“Jaman özen ötkel bermes.”

“Kötü ırmak geçit vermez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 290)

“Tireñ suğınñ kiçii çoğıl,

Söske kîrbestîñ sağızı çoğıl.”

“Derin suyun geçidi yoktur,

Söze gelmeyenin aklı yoktur.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 102)

“Ahhan suğın kiçiiçoh polbas,

Ösken ağastıñ igiri çoh polbas.”

“Akan suyun geçidi yok olmaz,

Büyüyen ağacın eğriliği kaybolmaz.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 120)

Birçok millet suya “ başlangıç, var olan her şeyin çıkış noktası, ilkel kaosun karşılığı ve genel anlam ve doğuşun prensibi ve aracı olan ortam, kadın nitelikleri bağlamında ana rahmi” (Levova ve diğerleri, 2013a: 26) anlamları yüklemiştir. Türklerde diğer milletlerde olduğu gibi su kutsal sayılan unsurlar arasındadır. Göktürk Kitabeleri’nde geçen “ıdık yer-sub” (Ergin, 2010: 10-13) ifadesinde ıdık mukaddes, kutsal olarak günümüze aktarılmıştır.

Id- fiili göndermek anlamına gelmektedir (Roux, 2012: 76). Tanrı tarafından gönderilen her şeyde olduğu gibi bu iki unsur da kutsal sayılmıştır. Birçok milletin yaratılış mitinde yer alan su dünyanın ilk şahididir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu inanç İslami boyut kazanmıştır. Müslüman Şamanlar :

“Su başında Süleyman su ayağı er Kurkut

Belâleri sen korkut! Çakırganda kel pirim!

Monglı minen çerlining keselim tabıp ber pirim!

Cer cüzündegi evliya kün közündeki evliya,

Maşrıktaki evliya, mağripteki evliya ! (İnan, 2015: 135)

Su başında Süleyman'dan, su ayağında Er Korkut'tan yardım dileyerek belaları, hastalıkları def etmelerini, çağırıldıklarında gelmelerini istiyorlar. Burada suyun başında olan Oş'taki Süleyman Dağı ve suyun ayağında bulunan Er Korkut mezarı anlatılıyor. Su adeta iki ulu kişiyi birleştiriyor.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde Salur Kazan su için “Su Hak didarını görmüştür.”, “Hak Ta'ala'nın yüzünü, cemalini görmüştür.” (Ögel, 2012b, 449) der. Kaybolan ordusunu, ailesinin haberini sudan sorar.

Kanlı kanlı sulardan haber geçe

Kalın Oğuz iline haber vara.

Kanlı Koca oğlu Kan Turalı,

N'etmiş diyeler. (Ergin, 2010: 191)

Yaratılma suyun önünde gerçekleşmiştir ve bu sürecin oluşumuna katılmıştır. Türklerin yaratılış mitlerinde de bu süreç görülmektedir.

“Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
 Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.
 Tanrı uçar dururdu, insan oğluydu tekdi,
 O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşdi.
 Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı
 Tanrı idiler çünkü, ondan yorulmazlardı.
 Yoktu Tanrının hiç bir, işiyle düşüncesi,
 insanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi.
 Bir rüzgâr çıkarmıştı, suları kaynatarak,
 Tanrıyı kızdırmıştı, yüzüne sıçratarak.
 Sandı ki İnsanoğlu, bununla bütün oldum,
 Ben çok güçlendim artık, Tanrıdan üstün oldum.
 Ama nasıl olduysa, sulara kaydı birden,
 Gömüldükçe, gömüldü, denize daldı yerden.
 Tanrıya yalvarmıştı, sulara boğulur iken,
 “Kurtar beni, ey Tanrı!”, diye bağırır iken
 Tanrı insafa geldi, gitmedi üzerine,
 Dedi: —“Ey İnsanoğlu, çık suların yüzüne!”
 Tanrının buyruğuyla, İnsanoğlu kurtuldu,
 Gitti Tanrı yanına, orada uslu durdu.
 Tanrı birgün buyurdu : —“Yaratılsın, katı taş!”
 Denizlerin dibinden, nasılsa çıktı bir taş.
 Taş birden yüzerekten, geldi Tanrı önüne,
 İnsanı da alarak, çıktı taşın üstüne.
 Tanrı bir gün insana, şöyle bir buyruk verdi:
 “İn suların dibine, bir toprak getir,” dedi.
 İnsan daldı sulara, aldı bir avuç toprak,
 Sulardan çıkıp verdi, Tanrısına sunarak. “
 Yaratılsın yer!” Dedi, Tanrı sulara saçtı,
 Yeryüzü yaratıldı, denizler karlaştı.” (Ögel, 2010a: 451-452)

“Dünya yaratılmadan önce her taraf su ile kaplıydı ve onun üzerinde kara kaz şeklinde insan ve tanrı yüzmekteydi. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu; insan ise rüzgârı yarattı ve suyu çalkaladı. Ve su tanrının yüzüne sıçradı.” (Levova ve diğerleri, 2013a: 25). Anadolu da çocuk istemek için ırmak kenarlarında geceleme inancı vardır. Bu motifi Manas Destan’ında görmekteyiz. ”Bu çırıçıyı alalı, ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun mezarlı yerleri ziyaret etmiyor; elmalı yerlerde, yuvarlanmıyor; kutlu pınarlar yanında, gecelemiyor!” (Ögel, 2014b: 426). Ögel, çocuk sahibi olabilmek için kutsal varlıklara ihtiyaç duyulduğunu bunun için kutsal bir suyun yardımını vurguluyor. Burada aslında yardım istenen su iyisi olmalıdır. Abdulkadir İnan’ın değişiyle pınar izisi zamanla unutulmuş yerini suyun kendisine atfedilen kutsallık almıştır. “Ankara’dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılılar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, “ pınar izisi” ve “su

ruhuna” bağışlanmış nezirlerdir.” (İnan, 1998a: 472). Aynı uygulama Kırgız ve Kazaklarda da görülür. “... kısır olan kadınları, sahrada bulunan tek ağacın, pınarın veya suyun yanında geceleyip, kurban kesiyorlardı.” (İnan, 2015: 168). Anadolu’da kurban kesme merasimi bazı yerlerde su kenarlarında yapılır. Bunun dışında yatırlar genellikle su yanlarında yer alır ve buralarda yapılan kurban kesme işlemi yine suyun yanında gerçekleşmiş bulunur. 1759 yılında Kazak- Kırgızlar ile Kalmuklar barış anlaşması Bulanık adı verilen bir ırmağın yanında yapılmış, altında gök-kaşga denilen işareti olan bir boz aygır ile karabaşlı bir koçu kurban kesmişlerdir (Ögel, 2014b: 427). Koca evine gelen kadınlar eşinin yurdunda bulunan ırmak, pınar, göllere ziyaret ettirilirmiş. Buralara para atar, saçılarda bulunurlarmış. Ögel bunu gelinin kendi çocuklarını yaşatacak olan suya karşı saygıdan kaynaklandığı görüşündedir (Ögel, 2014b: 427). Türkler sıkıntı, üzüntü, kaygı, darlık gibi durumlarda ya da bir istekleri olduğu zamanlarda su kaynaklarına giderler. Buralarda yer-su anlayışına bağlı olarak koruyucu ruhlar bulunur. Su kaynakları ile birlikte onların yanında olan dağ, tepe, ağaçlar da ruhların bulunduğu yerlerdir. Buralar insanların gidip dua ettikleri, dilek diledikleri mekânlar olarak bilinir. Genellikle göl ve pınar iyi ruhların bulunduğu yerlerdir. Türklerdeki bu anlayış günümüze kadar devam etmiştir. Anadolu’da birçok yerde Hıdırellez günü dilekler yazılıp suya atılır (İnan, 1998a: 493). Yaşadıkları bölgelerde herhangi bir sıkıntı ve darlık durumunda su kültürüne bağlı ritüeller sergilerler. Çünkü Türklerdeki Yer-su inanışları çerçevesinde dağ, tepe ve ağaç gibi su kaynakları da dua ve dilek mekânları olarak kabul edilir.

Türklerde su, ekmek kadar mukaddestir. 11. yüzyıl kaynaklarında bu anlayış yaygın olarak görülmüş ve yemek için aş- su tabirini kullanmışlardır (Ögel, 2014b: 423). Anadolu’da su kültürü çerçevesinde varlığını sürdüren mekânlar oldukça fazladır. Oymak Anadolu’da yer alan su kültürü ile ilgili inanç ve pratikleri makalesinde derlemiştir.

“Ayrıca Elazığ’da hayra dönmesi inancı ile görülen rüyayı suya anlatmak, yağmur yağdırmak için suya belirli taşları atmak, ölünün ağırlığını kaldırmak inancı ile cenazenin arkasından “su aydınlıktır” diyerek ve yolcunun arkasından su serpmek gibi yöreye ait su ile ilgili bir takım pratikler de vardır ki bunlar aynı inançla yapılır. Yörede özellikle kadınların derman bulamadıkları dertlerini, çeşitli sırtlarını, akıp giden herhangi bir suya; “Ey su! Bendeki bunca dertleri, acı ve ızdırapları alıp götürdesin” şeklinde söyleyerek, kendisinden yardım bekledikleri rivayet edilir (Araz, 56-57). Benzer şekilde Uygurlar, altın ve gümüş kaplar içine koydukları suyu birbirlerine doğru serpererek kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanırlardı (Ögel, 1971: I/125)

Aynı şekilde Araplar, etrafına su serpen insanların şeytanlardan vs. korunduğu inancına sahiptirler. Teofrast da (XVI), şeytanlardan korunmak için elleri yıkamak,

mukaddes su serpmek gibi inançları zikretmektedir (Besevliyev, 1945: 249).“Tunceli Pertek’te suya duyuln saygı sebebiyle su kenarlarında insani ihtiyaçlarını gidermezler.” “. Alkarısından çocuk ve anneyi korumak için de bu su ile yıkanmaları sağlanır” (Canpolat, 2006: 60). “Yine suya olan saygı dolayısıyla Kayseri-Kocasinan Höbek köyü camisinin altında kaynağı bulunan suda insani ihtiyaçlar için kullanılmaz. Gerekeç olarak geçmişte kullanan birinin Ali Baba tarafından rüyasına girip uyarıldığı rivayet edilir. (Günay, vd, 1996: 24). Eğer suya saygısızlık yapılp kirletilirse su kurur. “Kayseri Yahyalı Yesilköy’de bulunan şelale insanlar tarafından temizlik için kullanılınca kurumuş bu davranıştan vazgeçilince tekrar eski haline gelmiştir. (Günay, vd, 1996: 68).” Adana, Antalya ve Aydın yöresinde yasayan Varsaklar suyu kötü ruhlardan koruyan onları kaçırn bir unsur olarak görmüşlerdir. Bu inançla çeşitli uygulamalar geliştirmişlerdir. Cenazenin yıkanması için kullandıkları sudan sonra ocağa şeytanın gelmemesi için üç gün mühletle ibrik koyarlar. Aydın’da ölünün yıkandığı yere üç gün süre ile bir bardak su koyulur ve bittikçe üstüne eklenir.(Gökbel, 1998: 118). “Diyarbakır- Çermik kalesinin kuzeyinde gelincik dağı ve Sinek Çayı tarafına bakan yerde” yedi yıllık periyodlarla bahar mevsiminde aktığı söylenen suda çocuk sahibi olamayan kadınlar yıkanıp yanında bulunan ağaca dilekleri ile beraber bez bağlar, dua ederler. (Kalyoncu, 2003: 8). Urfa’da Karakeçili asiretinde gelin oğlan tarafına maharetini göstermek için suya götürülür. Gelinin suya gideceğini öğrenenler elinde bir bardak ile gelinin başında toplanırlar. Gelin herkesin bardağına su doldurur. (Eker, 1999:111-112). Urfa-Suruç ve çevresinde geceleyin nehirlerden görünmeyen zararlı varlıkların çıkabileceğine inanıldığı için geceleri nehirlerin kenarında tek basına oturulmaz ve yatılmaz. Kutsal sayılan su ile yemin edilir. (Atmaca, 2006: 52-53). Bingöl ve Tunceli çevresinde gelin yeni evine geçerken kötülüklerden korunması ve evine bereket gelmesi için ırmak üstünde bulunan köprüden geçirilir. Bu anlayışın günümüze yansması Diyarbakır ve Urfa etrafında bulunan kurumuş veya kurumak üzere olan akarsuların yanında kurban kesmek ve kanını akarsuya akıtmakla karşılığını bulur. (Ergin, 1971: 132, 202; Kalafat, 1990: 44).Bu bir nevi akarsuya saç sunularak tekrar canlanmasını sağlamak amacıyla yapılır. Mardin’deyılanın sokmaması için nisan ayında yağın ilk yağmurun suyu içilir. Elazığ Harput’ta bulunan eski bir tabakhane de büyüün bozulması için kişi üç farklı suya sokulup çıkarılır. Bitlis’te cenaze çıkan evdeki bütün sular dökülür (Kalafat, 1990: 45). Kars, Muş, Ağrı, Bitlis’te büyü müskaya atılır ve yıkanırsa büyü bozulur. Kars’ta ve Arpaçay’da, birbirini sevenlerin aynı anda nehre taş atmaları halinde evleneceğine inanılır. (Kalafat, 1990: 45-46). Ayvalık’ta kaynar sular lavabolara veya herhangi bir yere dökülmeden önce bismillah denir. Burada yaşayan cinlerin kaynar sudan zarar görmeleri halinde suyu dökene musallat olacağını düşünmelerinden ileri gelir. Ayvalık’ta cenaze sonrası“Azrail kılıcını yıkamıştır düşüncesiyle evde bulunan sular dökülür (Çobanoğlu, 1993: 297). Günümüzde Anadolu’da su kültüne bağlı olarak, suyun temiz tutulması inancı devam etmektedir. Dere ve pınarları kirletmeme, temiz tutma aksi takdirde çarpılacağı şeklinde bir cezalandırma korkusu halen bu kültürlerin yasamasında etkili olmaktadır. Ağrı ve Kars yöresinde, o yılın sağlıklı, huzurlu bir şekilde geçmesi için ilkbahar aylarında suya ilk defa girildiğinde ağırlığım, kirliligim, kelligim, keçeligim bu suya sözleri söylenir. Kars’ta bulunan inança göre yedi farklı çeşmeden toplanan su ile sabah ezanından sonra yıkanan kızın kısmeti açılır. Urfa’ da erken saatlerde kapı önüne su dökülürse evin bereketi artacağı düşünülür. (Kalafat, 1990:45-46). Günümüzde alevilerde su kültü inancı devam etmektedir. Ocağa su serpmeye, suyu gerektiği kadar kullanma, kötü işler için mümkünse hiç suyu kullanmama suya karşı duydukları saygıdan gelmektedir.

Aleviler kaya aralarında, tepelerden, yarıklardan akan suları kutsal saymış ve buralarda kutsal ruhların olduğuna inanırlarmış. Tahtacılar kabrin içine de su bırakırlar. (Yörükan, 1998: 292; Yörükan, 2006: 62).” (Oymak, 2010)

Suya düşünü, sıkıntını, derdini anlatmak atasözlerinde de görülmektedir. Aslında yardım su iyесinden istenir fakat zamanla bu unutulmuştur.

“Düşün caman bolso suuga corut.”

“Düşün kötü olunca suya yordur.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 117)

“Dıyqan bolsañ topıraqpen tuwıs, suwımen sırlas bol.”

“Çiftçi olursan, toprakla kaynaş, suyla sırdaş ol.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 117)

“Bikär düjši suva ayt.”

“Boş düşü suya anlat.” (trkm./Doğan, 2014: 170)

3.3.4. Maden Kültü

3.3.4.1. Demir

Orhun Yazıtları’ndan itibaren demir hakkında elde ettiğimiz bilgiler Türklerin çok eski çağlardan itibaren demiri bilip kullandığı ile ilgilidir. Demir Ergenekon’dan bugüne kadar gücün, kuvvetin sembolü olmuştur. Ergenekon Destanı’nda demir dağ aşılması zor bir güç unsurunu oluşturmuştur. Buna rağmen demirci bu engeli geçebilmiştir. Destanda Göktürk Devleti düşmanlarına mağlup olmuş ve hepsi kılıçtan geçirilmiştir. Sadece küçük bir çocuğu ayaklarını kesip bir bataklığa bırakmışlardı. Daha sonra onu dişi bir kurt bulup besler ve büyütür. Geniş bir ovaya çıkan mağaraya getirir. Burada çocuğun nesli çoğaları ve buldukları yere sığamaz olurlar. İçlerinden çıkan bir demirci etraflarını saran dağın bir kısmını eriterek onların çıkmasını sağlar. (Ögel, 2010a: 20). Günümüzde demir ile ilgili inançlar varlığını sürdürmektedir. Bunlar onun gücü temsil etmesi ve koruyuculuğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Türk dünyasında yaygın bir inanç olan alkarasından korunmak için demir yeni doğum yapmış annenin ve bebeğinin yatağına bırakılır. Gagavuz Türklerinde ve Anadolu’da ilkbaharda meydana gelen ilk gök gürültüleri esnasında demir

parçası alınıp vücuda dokundurulursa o kısımların demir gibi sağlam olacağı düşünülür. Anadolu'da gelin oğlan evine girerken demire bastırılır. Bu onun demir gibi güçlü olması içindir. Doğum yapan iki annenin bir araya gelmesi için kırk günü beklemeleri gerekir. Karşılaştıklarında ise çocuklara kırk basmaması için birbirlerine demir parçası veya iğne alıp verirler. Bebek göbeği düştüğünde ılık suda yıkanır. O sırada suya nazardan korunması için demir atılır. Türk dünyasının birçok yerinde damat ile gelin aklanmak için kılıç altından geçirilir. Düğün sonrası gelinin korunması için başına kesici alet koyulur. Yine aynı düşünce ile gelinin erkek kardeşi çiftin kapısına bıçak saplar. Ölen kişinin azaptan korunması için üstüne bıçak, makas gibi demir eşyalar bırakılır. Eski Türklerin kılıç, ok, yay ile gömülmesi de bu inanç doğrultusundadır. Kafkas Türklerinde anneler bir ölüm haberi geldiğinde çocuklarına bıçak veya at nalı ısırtarak onları ölümden koruyacaklarını düşünürler. Sam yelinin zararlarından korunmak için demir borudan akan suda yıkanmak; denize girerken suya çivi atmak, denize çengelli iğne ile girmek yapılan pratiklerdendir. Kötü rüya gördüğünde yastığın altına demir parçası koyulur. Yara olan yerler demir ile dağlanır. Yeni alınan evlere nazardan korunmak için at nalı asılır. (Türkmen ve Türker, 2014)

Türkler bilindiği gibi kutsalları üzerine yemin ederler. Kılıç, kama, bıçak gibi nesnelere üzerine yemin etmeleri demiri kutsal saydıklarının bir işaretidir. Demir insanların hayatını etkileyen önemli bir madendir. Sadece Türkler arasında değil birçok kültürde kullanım alanı bulmuş ve önemli bir mitolojik sembol olmuştur. “Demir, insanoğlunun askerî ve siyasi tarihine dahil olmadan evvel, tinsel yaratımlara yol açmış; tıpkı atlı savaş arabalarının, ulaşım aracı olmadan önce ritüel geçiş törenlerinde kullanılması gibi, demir de savaş aracı olmadan birçok ayini, miti ve simgeyi doğurmuştur.” (Eliade, 2003: 25). Türkler buldukları coğrafya itibarıyla zengin maden yataklarına sahipti. Bunun sonucu erken dönemde demiri keşfedip kullanmışlar. Demiri sanat dalı haline getirmişler. Hunlar demiri dinî törenlerde, kurbanda hayvanı sunmak için kullanmışlar. Bu kurbanda “Çing-lu: kılıç şen: ruh (kılıç ruhuna kurban)” (Ünal, 2000: 158) demişlerdir. Demir böylece günlük hayatta kullanılan maden olmaktan çıkıp Türkler’ in kutsal olmaya başlamıştır. Bu nedenle demire şekil veren demirciler de kutsal mahiyete bürünmüştür. Şaman “Şamanizm’e bağlı kavimlerde ruhlarla insanlar arasında mutavassıt rolünü oynayan bir nevi din adamıdır.” (Buluç, 1948: 310). Türklerin hayatında iki önemli kutsal olan Şaman ve demircinin birçok ortak noktaları vardır. Bunlar başlıca ortak atadan gelmeleri, hastalıkları tedavi etmeleri, kullandıkları araçların kutsal olması, ateşe hüküm etmeleri,

ilahi kaynaklı olmaları, yer ve gökle ilişkilerinin bulunması, kullandıkları araçların benzerlikleri gibi. Bu ortaklık onları eş statü sağlamamıştır. Her zaman demirci şamana göre ön plandadır. Demirci şamana zarar verebilir ama şaman demirciye zarar veremez. Demirciye bilgi ve ustalığından dolayı ayrıca saygı duyulmuştur. İnsanın hayatta kalabilmesi için avcılığın ve savunmanın hayati olduğu devirlerde yararlanılan en önemli araç demirdir. Bu nedenle demire şekil veren demircilerin toplum içindeki yeri önemlidir.

Ortak atadan geldikleri savunulur. Hatta ataerkil dönemde demirci ve şamanın aynı kişi olduğu bilinir. Darkan/tarkan denilen yöneticiler hem toplumu idare edip hem de toplumun dinî liderliğini yapıyordu. Zamanla bu dinî yön zayıflayıp yöneticilik kısmı ağır basmış ve darkan/tarkan kağana dönüşmüştür. Bunun dışında demirci, Şamanın büyük kardeşi olarak görülür. Dokuz atası demirci olan şaman sayılır (Bayat, 2006: 63-64, 71; Gökalp, 1995: 10).

Türklerde iki kutsal olan demire ve ateşe hükmeden demirci Şamandan da daha önemli görülmüştür. Bir kişi şaman olabilmek için demirciye ihtiyaç vardır. Şaman olmak için geçirilen ritüelin yöneticisidir.

“Demirci, adayın başını kesip soğuk su ile dolu bir kazana, parça parça doğranmış etini ise kaynayan diğer kazana bırakır. Et, kemikten ve adalelerden ayrılana kadar kaynatılır. Adayın ilikleri çaya dönüp akar, demirci kemikleri bir yere toplar ve kemikler yeni etle örtülür. Demirci, adayın başını birleştirdikten sonra gözlerini çıkartıp, yerine başka göz koyar (ruhları görebilmek için basiret gözünü açar), sonra parmakları ile de kulaklarını deler ve şöyle der: Bundan sonra bitkilerin ne konuştuğunu anlayacaksın. Ayrıca kulaklarımız ilahî seslere kapalı olduğu gibi öteki âlemin konuşmalarını da duymayacak kadar sağırdır. Şaman, kulakları delinerek milyonlarca hassas sesleri duyacak şekilde açılmış, gözleri de latif varlıkları görecek biri olmuştur. Bunun felsefesinde duymak, anlamak ve görmek vardır” (Bayat, 2006: 67).

Şaman olabilmek için bazı fizyolojik belirtiler bulunur. Bunlardan birisi normal insanların kemik sayısından kemiklerinin fazla olması ve vücutlarında bulunan deliktir. Altayların Yaratılış Efsanesi’nde Erlik Han çekici, örsü, körüğü eline alıp her vuruşta bir hayvanın ve kötü ruhlar sayılan albıs ve ulmusun çıkmasını sağlamaktaydı. Erlik Han çekiç, örs, körük yani demir ve ateş ile yaratma gücüne sahipti. Tanrı Erlik Han’dan yaratma gücünü almak için elindeki çekiç, körük ve örsü alır, ateşe atar. Körük kadın, çekiç de erkek olur. Demir kim tarafından olursa olsun yaratılışın önemli unsurlarından biridir. Bu nedenle demir kutsaldır. Aynı doğrultuda demire hükmeden demirci de kutsaldır. Şaman ve demircinin aletleri kutsaldır. Şamanın davuluna ve demircinin çekiç, örs ve körüğüne kadınlar

dokunamaz. Şaman davulları yere bırakılmaz, kirli yerlere asılmaz. Şaman içsel çağırılmayla, soydan geçme yoluyla kendisinin veya çevresinin isteğiyle olunur. Şamanlık babadan oğla, kıza, toruna geçer. Bu geçiş her ne kadar soyla alakalı olsa da kişi içsel olarak çağırılmadıkça şaman olamaz (Bayat, 2006: 33, 57, 66, 70) Bunlar içinden en geçerli olanı içsel çağırılma yoluyla olanıdır. Ruhlar şaman adayını çağırırlar. Demirci de benzer yollardan geçer.

“Demircilerin patronu Bojintay, dokuz oğlu ile demircilik atölyesinde bulunan değişik nesnelere ateşten, havadan, örsten, kömürden, çekiçten, körükten, sudan sorumludurlar. Demirciliği Bojintay’la oğulları tamamlar durumdadırlar.” Buryatlarda demircilerin patronu Hara-Dargahi-Tenggeri (Demirci Tan- rı)dir. İnanca göre kara Şamanların hepsi demircidirler. Bu Tanrı, Hacir adında bir demirci yetiştirmiştir. Sonradan bu demirci, Şamanların hepsine demirciliği öğretmiştir. Buryatlar, demircileri de tıpkı Şamanlar gibi ak ve kara demirciler olmak üzere iki kısma ayırırdılar. Bunlar toplumun üst kesimini oluşturur ve sanatlarını da soylarından alırdılar. Şaman ve demirci olmanın bir yolu da soya bağlıdır.” Yakut Kıday Baksı, demircilerin hâmisî, üstadı, atasıdır. Hatta Kıday Baksı'nın yeraltındaki ruhlardan oluşan topluluklardan birinin lideri olduğu da düşünülür. Bazı bilgilere göre Kıday Baksı, aynı şekilde Şaman ve hükümdarların da hâmisî, hocası ve atası olarak bilinmektedir. Yeraltında olması nedeniyle Kıday Baksı, gizli hazinenin koruyucusu, gizli bilginin kaynağıdır. Kahramanlık destanlarında savaş sırasında veya savaştan sonra güçten düşen kahramanlar onun yanına inip, onun demirci ör- sünün üstüne uzanıp yeni güç, kuvvet bulurlar. Ayrıca Yakut kahramanlık destanlarında (Yakutça olonho) Kıday Baksı'nın daimî sıfat tamlaması demircilerin, hükümdarların ve hanların atası ifadesidir.”(Bayat, 2006: 64-65; 68).

Anadolu’da görülen ocak geleneği buradan gelir. Atalarının şaman olduğuna inanan ocaklılar mesleklerini el verme yoluyla günümüze kadar getirmişlerdir. Şaman ve demirciler kötü ruhları kontrol edebilir. Onlar hastalıkların tedavisinde aynı işleve sahiptir. Şaman kötü ruhlarla iletişim kurarak demirci ise kötü ruhları korkutarak hastalığı tedavi eder. Bunu genellikle her ikisi de gürültü çıkararak gerçekleştirir. Demirci çekici demire veya örse vurarak şaman da davuluna vurarak ses çıkarır. Demirin koruyuculuğu hayatın içinde birçok örnekte görülür. Hastalıklardan, ölüm ve büyülerden, tabii afetlerden, doğum, evlenme ve ölüm olaylarının içinde, halk hekimliğinde hep demirin koruyuculuğundan faydalanılmıştır.

“Mesela aynı obada aynı hafta içinde iki ayrı doğum olursa, bu çocukların anneleri kırkıncı gün karşılaşarak birbirlerine ya demir parçası ya da iğne verirler. Böylece çocukların kırk basma tehlikesinden uzaklaşacaklarına inanılır. Bütün Türk boylarında kırkı çıkmamış çocuk yalnız bırakılacağı zaman başucuna Kur’an-ı Kerim, demir ve demirden yapılmış aletler konur ve loğusanın çevresinde de “Demiri geldi.” diye bağırılır. Çocuğun göbeği kesilince annenin saçıyla bağlanarak ılık suda

yıkanır. O sırada leğene, nazardan korunsun diye, demir parçaları atılır. Düğün âdetleri sırasında da yine koruma sembolü olarak bütün Türk dünyasında düğünden sonra gelinin başına bir hâl gelmesin, diye hançer, tahra veya balta konur. Bazı bölgelerde de gelinin erkek kardeşi tarafından gelinin kapısına bıçak saplanır. Yine koruma sembolü olarak ölen kişinin öbür dünyada şeytan azabından korunması için, tabutunun üzerine bıçak, demir veya makas gibi demir eşya konmaktadır.” (Acıpayamlı, 1961: 63-82-83-95-98-104-120-122-126-129-139).

Şaman ve demirci benzer araçlar kullanırlar. Şaman kötü ruhları kaçırmak için tahta kılıç kullanır. Demirciler ise kötü ruhları kaçırmak için demir kılıç kullanırlar Anadolu menakıpnamelerinde evliyaların kullandığı kılıç tahtalar buradan gelmektedir. Hacı Bektaş Veli Vilayetname'sinde denilir ki, “Hacı Bektaş, irfan ilmini başa vuran Sarı Saltuk'un beline tahta kılıç bağlayıp, ona bir yayla yedi ok verir. Şaman olma ritüelinde de Şamanlara tahta kılıçla yay ok verilmesi kültür öğelerinin değişmediğini gösterir.” (Bayat, 2006: 166-167).

Görüldüğü gibi Türkler demirci ile şamanı bir bütünün içinden ayrılmış iki parça olarak görmüşler. Bazen birbirlerinin yerine geçebildikleri gibi zamanla teknolojinin gelişmesiyle demirci önemini kaybetmiştir. Şaman kültürü demire nispeten canlılığını devam ettirmektedir.

“Uus da oyün biir uyalaah.”

“Şaman (oyün) ile demirci (uus) bir yuvadandır.” (alty./İnan, 2015: 84)

3.3.4.2. Taş/ Kaş

Yada çeşitli işlemlerle hava olaylarının oluşmasını sağlayan bir taştır. Türk ve Moğol kavimlerinde yağmur taşı yada (Altaylılarda), sata (Yakutlarda), cada veya cay taş (Kırgızlarda), zada (Buryatlarda) vs. adlarıyla bilinir. Aynı zamanda yay ve yat adları da verilir. Bayat kelimenin ya- kökünden geldiğini yağmak, yağdırmak anlamlarını içerdiğini, günümüzde bu kökün yağış, yağmur gibi kelimelerde kaldığını söyler. Yada taşı ile yağmur, kar yağdırmak, rüzgâr estirmek Şamanların görevlerinden biridir. Aynı zamanda bu görevler için Göktürk döneminden itibaren bilinen yadacı adıyla ayrı bir topluluk daha vardır. Avcılar da bu taşı kar yağdırarak avın izini bulmakta veya nehir dondurmakla avlanmayı kolaylaştırmakta kullanır. Genel itibarıyla bu işi yapan kimselere yaya, yatçı, yadaa, cadaa adı verilir. Bayat yadacılarla ilgili ayrıca şu bilgiyi aktarmaktadır. Yadacılar

kimsesiz ve fakirdir, çocukları hatta aileleri yoktur. Bu diğer dünya güçleri ile ilişki kurabilmekte aranan şartlardan biridir. Taşların nereden geldiği hakkında çeşitli görüşler vardır. Gerçek bir taş olarak ormandan toplanmış, gökten düşmüş, dağda bulunmuş olabileceğini veya vücut taşı olarak hayvanların midesinde, kafasında bulunabileceği görüşleri vardır (Bayat, 2015b:156-157, 162; Roux, 2005: 159).

Tanyu taşların kökenini ile ilgili üç rivayet aktarır: (Tanyu,1968: 71)

“ 1-Dini hikâye (Nuh ve Yafes'e verilışı)

Taşın Türklerin atası olan Yasef'in oğlu Türk'ten Oğuz' a geçmesi ile ilglidir. Nuh Peygamber üç oğlunun arasında dünyayı paylaşırır. Türkistan Yasef'in olur. Burası kurak bir bölgedir. Yasef, Nuh Peygamber'den bunun için yardım ister. Bunun üzerine ism-i azam yazılı taş Yasef'e verilir. Peygamber Tanrı'ya yakararak yağmur yağdırabileceğini söyler. Taş Yasef'ten sonra oğlu Türk' e oradan Oğuz'a geçmiştir. Böylece Karluk, Hazar ve öteki Türk boyları ile Oğuzlar arasında taşa sahip olma mücadelesi başlamıştır. Tarihi kaynaklar Türklere yada taşının savaşlarda yardım ettiği bilgisini verir. Yada taşının işleyişini gören Orta Çağ yazarları da vardır. Kaynak ve kişilerin verdiği bilgiler birbirini desteklemektedir. Çin kaynaklarına göre Göktürk Devleti'nden önce kağan olan Apagu'nun kardeşi yadacıdır. Bu yetenek ona Hunlardan kalmıştır. Hun Türkler düşmanlarına karşı kar, dolu, yağmur yağdırarak; fırtına ve rüzgâr estirerek üstünlük sağlamışlardır (Bayat, 2012b: 158).

II- Hayvanî menşeli olduğu; hayvanların iç uzuvlarında bulunduğu: Kurt, Kartal, Serhab vb.

Yada taşının bulunduğu yerlerden biri de hayvan organlarıdır. Geyiklerin başlarında, su kuşlarının kursağında, yılanlarda ya da bir öküzün karnında bulunur. Kırgız Türklerine göre yada taşı, koyunların karnında bulunur. Yakutların değişiyile sata taşı, at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içlerinde olur. En kuvvetlisi kurdun karnından çıkan taş olduğu söylenir (Bayat, 2012b: 160-161).

III- Taşın madeni olduğu

Rüzgâr estirmesi, kar, dolu yağdırmasıyla tüm Türk dünyasında bilindiği gibi Çin, Moğol

vb. komşu milletlere kadar etkisini göstermiştir. Bu nedenle taş hakkında araştırma yapan yerli ve yabancı kaynaklar çok olmuştur.

İlk kaynak, atasözünün de geçtiği Divânü Lügat-it Türk 'tür. Kaşgarlı Mahmut eserinde yat ile ilgili bilgi verir "Yat: Bir türlü kamlıktır (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü." (Atalay, 2018c: 3) Konuyla ilgili diğer kaynaklar hakkında bilgiyi Hikmet Talu'nun Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar adlı kitabından öğrenebiliyoruz. Bunlardan en dikkat çekici olanlarını ise Tanyu şöyle özetlemiştir:

Ziya Gökalp, "Eski Türklerde Din, konusunu işlerken, Kaşgarlı Mahmut'un, Türkçede kerametın bir nev'ine (yat) nâmı verildiğini, ve eski Türklerde (Kaş) nâmı verilen bir taş olduğunu bu taşla yağmur yağdırıldığını, bundan dolayı bu taş (yağmur taşı) da denildiğini, bu taşla rüzgâr da estirildiğini, yangın da söndürüldüğünü, yaz ortasında kar bile yağdırıldığını, bu sihirli taş birçok yerde (Yat taşı) da denildiğini, sonradan (Yeda taşı), (Ceda taşı), (Yada taşı) adları verildiğini, ve bu kelimenin Fransızcaya (Jade) şeklinde geçtiğini, acemlerin bu taş (Yeşim) namını verdiklerini, bu kelimenin aslının da Türkçe olduğunun farzedilebileceğini, çünkü, eski Türkçede (Yeşin) kelimesinin şimşek anlamına geldiğini, Kaşgarlı Mahmut'un "Kimin yanında kaş bulunursa şimşek onu yakmaz" dediğini kaydediyor ve Yat, Uygurların Yade, Yakutlardaki Sata'nın aynı anlama geldiğini söylüyor. Ziya Gökalp, makalesinde, taşın rengi, şekli, yapısı, bulunduğu yer hakkında, Kaşgarlı Mahmut'a dayanarak şu bilgiyi veriyor: "(Kimin yanında kaş bulunursa şimşek onu yakmaz)" sonra taşın iki hassasını aynı kaynağa dayanarak veriyor: "1- Kaş taşı bir bez içine sarılıp da ateşe atılırsa taş yanmadığı gibi bez de yanmaz. Mahmut Kaşgari bunun tecrübe edilmiş olduğunu te'kiden söylüyor.2- Susamış olan bir adam bu taşı ağzının içine alırsa susuzluğu gider. Kaş siyah ve beyaz olmak üzere iki türlü imiş . Beyazına (Örünk kaş), siyahına (kara kaş) denilirmiş. (Örünk) şark türkçesinde (Ak) manasındadır. Beyaz kaş (Mühür) suretinde beraber taşınır ve bu suretle yıldırımın, susuzluktan ve şimşekten emin kalınırmış. Yüzük kaşı tâbiri bu istimâlin bir bakiyesidir."Taşların bulunduğu yer, mevki hakkında ise şu bilgiyi görüyoruz:"(Huten) şehrinin iki tarafında akan iki ırmak vardır ki bunlardan birine (Örünk kaş öküz), diğerine (kara kaş öküz) namı verilir.(Öküz) ırmak manasındadır. Mahmut Kaşgariye göre, birinci de (beyaz kaş), ikincide (siyah kaş) bulunmuş, gûya bu taşlar bu mevkiden başka dünyanın hiçbir tarafında bulunmazmış." Ahmet Vefik Paşa'nın," Lehçe-i Osmani adlı eserinde Yeda imlasını kullandığını ve Prof. Fuat Köprülü'nün (Tarihçe) bölümünde üzerinde duracağımız makalesinde, yat olarak geçtiği ve bilhassa yağmur taşının karşılığı olan dini ve sihri bir gelenek olarak incelendiğini "yat, yede, yada, cede, cad'nın aynı adlar olduğu , "Cadoger (djadoiger) in," Cadıcı = Cedeci = Yedeci tabiri kadiminin farisileşmiş bir şekli olduğu derhal anlaşılır." Bunlardan bu taşı nasıl kullandıklarını da anlatan "Grenar" (S.256-257), kitabının diğer bir yerinde, bu taşın "Jade" farisi "yeşim", moğolca "Khast", Çince "Yu", Türkistan Çin'de de "Kaş" olduğunu, ve

hattâ bu fransızca kelimenin eski Türkçe'deki "Yat" dan alındığını, tabii yanlış olarak söylüyor. (S.186-187); halbuki "Ka ş" kelimesi, "Mahmut Kaşgarî'nin h.5. asırda yazılmış "Divan-ü Lagatit Türk" üne nazaran "Yat" dan ayrıdır; Türkler beyaz veya siyah renkte olan bu taşı, yıldırımadan, susuzluktan, şimşekten tahaffuz için beyaz yüzü ğe koyup taşlardı." diyor.

Dr. Rıza Nur, "Türk Tarihi adlı eserinde Şamanizm'de din ile sihirin eşit ve samanların yağmur yağdırma kudretine sahip sanıldıkları ve Yada adında "Aksai şark Türk yurtlarında"ki birkaç ırmaktan çıkan ve birkaç nev'i olan Yada taşıyla yağmur yağdırdıklarını söylemekte "Bu kelime "Yeşim" suretinde arapçaya, jaspe suretinde de fransızcaya geçmiştir. Eski Türkler buna "kaş" dahi derlerdi." Demektedir.

Abdülkadir İnan'ın (Tarihte ve Bugün Şamanizm) adlı eserinde "Yada, Cada, Yat Taşı ve Yağmur Tılsımları" başlıklı bölümde önemli bilgi sunulmaktadır. Abdülkadir İnan bunun çok eskiden beri yaygın bir inanç olduğunu, "Büyük Türk Tanrısı" nın "Türkler'in Ceddi âlâsma yada (yahut Cada, yat) denilen bir sihirli taş armağan "ettiğini, bununla "yağmur, kar, dolu" yağdırıldığını, fırtına çıkartıldığını ve bu taşın her çağda "Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulundu ğunu, "şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulun" duğunu her Türk lehçesinin "fonetik özelliklerine göre, muhtelif şekillerde ifade olun" duğunu, "Yakutça'da Sata, Altayca'da Cada, Kıpçak gurubuna dahil lehçelerde Cay" diye söylendi ğini belirtiyor. " ve "islâm kaynaklarında Türklerin bu sihirli ta şına "Yağmur Taşı" (hacer-ül matar) ve "Cada Taşı" denildiğini söylüyor." (Tanyu: 1968: 42-44).

Roux konuyla alakalı olarak Cengizhanlılar döneminden birçok belge kaldığını aktarır. Bunlardan Rubrouck'un havanın kahinlerin okuyup üflemesiyle bozulduğu, Tamim İbn Bahr taşların kullanımının yaygın olduğu, Nesevi'nin sultanın da yada taşını kullandığını, Saifi yedci adı verilen kişilerin Çin'e giden tüccarların kafilesinde yağmur yağdırmak ve ılık bir havada yolu tamamlamak için bulunduruldukları, Babür de yadacıları kullandığı bigilerini aktarır (2005:161). Yada taşı ile nem oluşturmak isteniyorsa koltuk altında, kuru ve sıcak yerde, rüzgâr estirmek istenirse açık havada, yağmur yağdırmak için bir gün suda bekletilir. "Ayrıca sata taşının canlı bir cisim olduğu ve insan kafasına benzediği vüzü, gözü, kulağı, ağzının çok açık görüldüğü, kadın veya yabancımanın gözü dokununca gücünü kaybettiği ve öldüğü belirtilmektedir." (Bayat, 2012b: 160-161).

Bugün yada taşının toplumda kalmış izlerini Çömçe Gelin ne ister, Allah'tan yağmur ister duası ile çocuklarda, Çömçe Gelin'in tasviri olan kuklada, Çemçe Kız adı ile bilinen oyunda, mollanın dua okurken suya küçük taşlar atmasında, taşların dua ile çuvala

doldurulup çayın belli bir yerinde suva bırakmasında, **“Kimin bile taş bolsa, yaşın yakmas.”**, “Kimin yanında bir taş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz” (Atalay, 2018c: 22) atasözünde görebiliriz. Taşın birkaç çeşidi bulunur. Beyaz taş olan kaş taşı kimde olursa ona şimşek çakmaz. Türkler değerli maden ve taşların yıldırımdan insanları koruduğuna inanırlarmış. (Bayat, 2012b: 158). Kaş kelimesi bugün yüzüklere konulan taş anlamında günümüz Türkçesinde yaşamaktadır.

3.4. Hayvan Kültü

3.4.1. At

Türkler atı ilk defa evcilleştiren ve binek hayvanı olarak kullanan (Gömeç, 2009: 371) yeryüzünde atı ile birlikte anılan sayılı milletlerden bir tanesidir. “At üzerinde doğan, Tanrısına atını kurban eden, atı ile gömülen” (Çoruhlu, 1997: 13) bir toplum olarak at birçok yönden Türklerin hayatındadır. Atlarının etini yedikleri, kurban olarak adadıkları, satarak gelir elde ettikleri için hayatlarında önemli yeri vardır. Bu nedenle atı olmayana kıymet verilmemiştir (Kafesoğlu, 2007: 221). Türkler arasında söylenen **“At erge andağ kim kökge ay/ “Ay gök için ne ise, at da er için o kadar gerekdir.”** (Şçerbak, 1995: 31) ifadesi bu anlayışı kanıtlar niteliktedir. Bunun dışında daha birçok atasözü er ile atın birlikteliğini gösterir niteliktedir.

“Batır atı bilen batır, at batın bilen at.”

“Yiğit atıyla yiğit, at yiğidiyle at.” (trkm./Doğan, 2014: 161)

“Er joldasınan at joldası jaqsı.”

“Er yoldaşından at yoldaşı iyidir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 166)

“Uol oğo bugün at öröğötüger, sarsın at uorğatıgar.”

“Erkek çocuk bugün atın altında, yarın atın üstünde olur.” (yakt./Kirişçioğlu, 1996: 68,76)

“Är altında at olur, qeyrät altında ar.”

“Er altında at olur, namus altında ar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 177)

“at minmek yigitke yaraşır.”

“At binmek yiğide yaraşır.” (kırm./ Kırbaç, 2012: 40)

“Otlı yigit - baxtli yigit.”

“Atlı yiğit, bahtlı yiğittir.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 31)

“İşlenmegen caş cügensiz at,

İşlenmegen kız, tuzsuz hant.”

“Terbiye edilmemiş delikanlı dizginsiz at,

Terbiye edilmemiş kız tuzsuz yemek.” (krçy./Tavkul, 2001: 140)

“İgi erkişini içinde, keregi bla at çaşır,

İgi tişiruvnu içinde, beşiği bla sabiy çaşır.”

“İyi erkeğin içinde, donanımı ile at saklanır,

İyi kadının içinde beşiği ile çocuk saklanır.” (krçy./Tavkul, 2001: 137)

“Bäd at özünü gözlär, yaxşı at igidi.”

“Kötü at kendini gözler, iyi at yiğidi.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 267)

“Nartnı atı canı.”

“Nart'ın atı canı.” (hkrçy./Semenova, 2006: 76)

Aynı zamanda sahip olunan at sayısı da önemlidir. Bir atı olan çok fakir, beşten elliye kadar atı olan normal düzeyde, elliden fazla atı olan ise sayıya göre zengin sayılmıştır

(Roux, 2001: 50). Karaçay Malkar atasözünde at sürüsü yetiştirmenin zenginliğin de ötesinde bir gösteriş olduğunu ifadesini görmekteyiz.

“Koy kütgen baylıkga,

Cılkı kütgen subaylıkga.”

“Koyun yetiştirmek zenginlik için,

At sürüsü yetiştirmek gösteriş için.” (krçy./ Tavkul, 2001: 169)

“Oş - otliniki, tōy - tōnliniki.”

“Aş, atı olanın; düğün, giyimi olanındır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 26)

Konargöçer olan Türklerin hayatında at önemli bir yardımcıdır. Birçok işin at ile yapılması küçük yaştan itibaren at eğitimini gerektirmiştir. Çin vesikaları Hunların okçu, savaşçı yetiştirmek için çocukları erken yaşta eğittikleri; binicilik çalışmalarının koyun sırtında başladığı, ok atıcılığına ilk sincap, gelincik ve kuşlarla sonra tilki ve tavşanla alıştıklarını böylece mükemmel bir atlı savaşçı yetiştirdikleri bilgilerini aktarıyor (Kafesoğlu, 2007: 221). Gömeç, Avrupa Hun Hakan'ı Yıldız'ın beşinci asır başlarında Bizans'ın Trakya Valisi ile at üzerinde konuşma yaptığını bildirir (2011: 15-16). Sertkaya, Avrupa Hunları hakkında Batılı kaynaklarda geçen cümleleri aktarır. Bunlardan bazıları yeni ayakta durmaya başlayan bir çocuğun yanında at bulunduğu; yeme, içme, uyuma gibi ihtiyaçlarını at üstünde gerçekleştirip burada yaşadıkları gibi konulardadır (1995: 26). Bu bilgiyi Karaçay Malkar atasözünde görebiliyoruz.

“Arımagingda aş bolsa, at üsünde da aşarsa.”

“Heybende yiyecek olsa, at üzerinde de yersin.” (krçy./Tavkul, 2001: 49)

Ögel hayvanların yaşanılan coğrafyaya göre rol aldıklarını ve bu doğrultuda kutsallık kazanıp totem haline geldiğini söyler. Atın kurban olarak sunulması, ölen kişinin atı ile gömülmesi, atının kuyruğunun kesilmesi, kutsal kabul edilmesinin örneklerindedir. Türkler öldüklerinde atların kendilerine diğer dünyaya gitmede rehber olacaklarını

düşünürler. Aynı zamanda gittikleri yerde yaşadıkları benzer bir durumla karşılaşacaklarına inandıkları için yük, sürü, binek hayvanlarını da yanlarında götürmek isterler. Bu atların ölen sahiplerinin diğer dünyada hizmetlerini sürdürsün düşüncesiyle yapılan bir uygulamadır (Ögel, 1979: 55-71, 199; Roux, 2005: 47). Bu inanç bizleri Afenesyevo-Andronovo-Karasuk-Taştık ve Tagar kurganlarında sahibiyle beraber gömülen at cesetleri ve koşum takımlarına götürür. Benzer uygulama daha sonraki dönemlerde ölen at için mezar yapmaya dönüşür (Çoruhlu 2002: 105; Uraz, 1994: 147).

Verilen bilgilerden yola çıkarsak atın Türklerin hayatında doğumdan ölüme, sosyal hayattan dini hayata, siyasi hayattan askeri hayata kadar farklı yönlerde katkı sağladığını görebiliriz. At, yuğlarda, şölenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, yer ve insan adlarında, sporda, temsili oyunlarda, tezyinî ve plastik sanatlarda, efsanelerde çok çeşitli ve her alanda karşımıza çıkmaktadır (Elçin,1977: 241). “Orhon Yazıtları’nda Türkün at ile olan yakınlığı ve kader birliği çok net bir şekilde ifade edilmektedir.” (Sertkaya 1995: 28-30). Kül Teğın yazıtında:

“Eng ilki Tadıkıng Çoring boz (atıg binip teğdi. Ol at anta) ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip teğdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yeğen Siliğ Beğing kedimliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti” (ilk önce Tadık Çor’un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar’ın boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti. O at da orada öldü.” (Ergin, 2010: 21).

Bu ifadeler Türk’ün atlarla ayrılmaz birlikteliğine yer verilmiştir. Kahramanın savaştaki en önemli yardımcıları atlarıdır. Atlar da kahramanlar gibi alp olmalıdır (Çınar, 1996).

“Savaş sırasında at ve kahramanın hayatı birbirine bağlıdır. Atlar savaş sırasında önemli görevler üstlenir. Sadece insanlar savaşmaz, atlar düşmanla ve diğer atlarla da savaş halindedir. Kahraman atına savaş hileleri öğretir.” Mitoloji ’de atın harp hilesine başvurduğu da olur. Gerçekten bu hileleri süvarinin kendisi öğretmiştir. Atın geniş manevra kabiliyeti mitolojide önemli yer tutar. O, atlar oklardan kaçınır. Gerekliğinde yere eğilir, oktan kurtulur. Atın hileli kaçıışı da bir gerçektir ve amaç düşmanı kandırmaktır. Düşmanı yanıltmak amacıyla dağılma, geri kaçmakta olma izlenimi verilir. Bir müddet gittikten sonra atlılar arkadan dolaşarak düşmanı çembere alır ve saldırır.” (Seyidoğlu, 1995: 58)

Seyidoğlu’nun anlattığı savaş taktiği Türklerin çok sayıda zafer kazanmasını sağlamış bir yöntemdir. Türklerin savaş dehası olduğunu dünyaya gösteren her defasında başarılı bir şekilde sonuçlanan bir tekniktir. Mohaç’tan Sakarya Meydan Muharebesi’ne kadar birçok

savaşta kullanılmıştır. Geçmişte, Türkler bu başarıda yalnız olmayıp atlarının yardımıyla hız kazanıp başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.

At ile kahramanın birlikteliğinin en güzel misalini Kam Börü Beğ Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde ve yine Dede Korkut Hikâyeleri içinde geçen “**At işler, er övünür**” ve “**Yaya erin ümidi olmaz**” atasözlerinde görmekteyiz (Gömeç, 2009: 371).

“At ayağı bla er ayağı cetmegen cer kalmaz.”

“At ayağı ile er (yiğit) ayağı ulaşmayan yer kalmaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 55)

Dede Korkut'ta, “Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde, Beyrek Boz Aygır'ını şöyle över: Açık meydana benzer senin alıncığın, İki gece ışığına benzer senin gözceğizin, İpek ibrişime benzer senin yelediğin, İkiz kardeşe benzer senin kulakçığin, Eri muradına erdirir senin sırtın. At demem sana, kardeş derim. Kardeşimden daha ileri. Başıma iş geldi, yoldaş derim, Yoldaşımdan ileri” (Ergin, 2010a: 76). Türk destanlarında da kahramanın en iyi dostu attır. At uçan kuşa benzetilir. Köroğlu karakuş oyunlu kır at diyerek atını kartala benzetir. Kırat denizden çıkan iki deniz aygırının soyundan gelmektedir.

“Bu atlardan biri şamanın adı ile aynı adı taşıyan Köroğlu'nun atı Kırat'tır. Kırat denizden çıkan iki deniz aygırının soyundan gelmektedir. Kırat ve Doru at doğar doğmaz bir tavlada kırk gün ışık ve insan yüzü görmeden büyütülmüşlerdir. Köroğlu babasının tembihlerini dinleyerek 39 gün atlara insan ve hayvan yüzü göstermez 40. gün dayanamaz tavların üstünden bir delik acar. Sağ taraftaki atın omuzlarında iki kanat alev gibi yanmakta altın gibi parıldamaktadır. Sol taraftaki ata bakar onun kanatları yoktur. Tekrar sağ tarafa gözlerini çevirdiği zaman kanatların sönmüş olduğunu görür. Bu at Köroğlu'nun sevgili atı Kırat'tır. Sezgisi ile onu tehlikelerden korur, engebeli yerlerden onu uçar gibi geçirir, peşinden hiçbir yaratık yetişip tutamaz. Olağanüstü güçlerin ona verdiği özellikleri taşır. Mitik dönemde gökyüzünde dolaşan Kırat Köroğlu'nun sevgili yoldaşı olmuştur.”(Seyidoğlu, 1995: 93-94)

Burada bulunan atların ışık görmeden yetişmesi ile Yuen-Chic'lerin atla ilgili efsanesi arasında bağlantı vardır. Onlara göre bir mağarada Tanrı'nın atı bulunur. Kısraklar oraya giderek yeni atları türetirler (Uraz, 1994: 146). Türk Destanlarında kahramanın karanlık âleminde doğumu motifi vardır. At da kahramanla eş değerde tutulmuş onunla birlikte veya tek başına karanlık bir âlemde doğmuştur. Bazı Altay ve Hakas destanlarında kahraman ve atı cansız bir şekilde bir mağarada veya karanlık ak kayanın içinde dururken

bozkurt şekline dönüşebilen Huu İney tarafından dirilitir. Altın Arığ destanında altın Arığ ve atı Ak Sabdar Kirim Sın dağında bulunan ak kayanın içinde dünyaya gelmiştir (Özkan: 1997: 228)

“Toplumumuzda ata verilen değer ve at sevgisi binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Türk mitolojisine göre at, Tanrıları görmüş onlara yakın olmuştur. Kâinatın sırlarına vakıftır. Aynı zamanda insanlara da yakındır. Onların iyiliğine yardımcı olmuştur.” (Seyidoğlu, 1995: 93). Yeri geldiğinde konuşur, insanlarda olduğu gibi zekâya sahiptir (Kafesoğlu, 2007: 222). Elçin atların menşelerini, su, rüzgâr, mağara ve gök olmak üzere dört kaynağa bağlamıştır. Sudan çıkan aygırlar da rüzgâr gibi hızı ile tanımlanır. Bu aygırlar kırk tane ve büyüdür. Sudan çıkıp suya girerler. Pınar suyu içmek için buldukları sudan ayrıldıkları esnada bir adam tarafından yakalanırsa atlar adamı rüzgâr gibi isteği yere götürür. Onu sahibi kabul eder. Türkistan Bölgesinde İslamiyet’le birlikte uçan atlarla ilgili Türklerin eski inanışlarını da barındıran yeni anlatılar türemiştir. Efsaneye göre Kaf Dağı’nın altındaki Süt Göl’ünde Hızır ölüme çare ararken bu atlarla karşılaşmış ama yakalayamamıştır. Süt Gölü’ne şarap dökerek atları sarhoş etmiş böylelikle ikisini yakalamıştır. At neslini bu iki aygırdan türetmiştir. Bir başka efsanede Âdem Peygamber cennetten yeryüzüne kanatlı bir atla inmiştir. Burada kanatlı atın tekrar gökyüzüne çıkmasını istemediği için kanatlarını kırmıştır. Atın kanatlarındaki güç bacaklarına inmiştir. At cennetten dört gözlü olarak inmiştir. Bir daha oraya gidemeyeceği için o kadar ağlamış ki iki gözü kurmuştur. Kuruyan yerdeki çukurda sudan çıkan bir aygır ve cins atlar çiftleşmiş ve yeni cins atlar buradan türemiştir (Uraz, 1994: 145-146).

Türk mitolojisinde atın gökyüzüyle bağlantısının bulunması kutsal sayıldığına önemli bir işarettir. At, Tanrı yanında bulunmuştur. Tanrılar insanlara yardım etmek için atları kullanırlar. Onlar gök ve yıldız Tanrı’larının bineği olarak görölmüştür. Dünya ve cennet arasında bulunan yolda onlar vardır. Ölümün ve sezginin sembolüdür. şamanlar atı yeraltına veya gökyüzüne çıkmak için kullanırlar. Bindikleri ata Pura veya Argamak denir. Kırat adını verdikleri de görölür. At ile kozmik yolculuğa çıkarlar. Bunun için bir hazırlık evresi vardır. Seyahatte yanlarına birkaç nesne alırlar. Bunlardan birisi tahta sopadır. Yakut şamanları törenlerde at kuyruklu baston kullanırlar, şamanlığa adım atacak gençlerin ant törenlerinde baş şaman at kıllı bir tuğ tutar. şaman sopayı at olarak kullanır ve üzerinde yolculuk yapıyormuş gibi davranır. Sopa dışında at yerine davul da geçer. Davulun sesinin kötölükleri uzaklaştırdığına inanıldığı için kutsal sayılır. Bir diğer hazırlık da evin önüne

üç direk dikilmesidir. Doğuda olan direğe at başı koyulur. Sonra at kıllarıyla direkler birbirine bağlanır. Böylece kutsal sayılan at ruhlarının yolculukta şamana yardım edeceği düşünülür (Ögel, 1984:336; Seyidoğlu, 1995: 92, 95).

Koroğlu öldükten sonra Kırat göğe yükselmiştir. Yakut Türklerine göre kahramanlarının atları güneşten gelmiştir. At yas törenlerinde ölü çadırının etrafında dolaştırılır. Atın merkez etrafında döndürülmesi ölüyü gökyüzüne ulaştıracaktır. Bu da gök ile ilişkisini gösteren bir durumdur (Uraz, 1994:145-147; Roux, 1998: 218). Atın gökle ilgisini başka örneklerde de görebilir. “Altay Türklerinin inanışlarına göre dünya ve varlıklar yaratılırken iyilik tanrısı Bay Ülgen ile kötülük tanrısı Erlik’in yarattıkları ayrı ayrıdır. Mesela; Bay Ülgen, at, koyun, tırnaklı hayvanlar ve yuva yapan kuşları yarattığı halde Erlik; inek, keçi ve haşerati... yaratmıştır.” (Dilek, 60-65). Doğu Türkistan’da uçan at efsaneleri yaygındır. Aynı zamanda bu bölge bir gök at türünün yetiştiği yer olarak da bilinir. Divanü Lügat’it Türk’ün Tukuz Maddesinde (Atalay, 218a: 365) at ile ay arasında bağlantı kurmuştur. Şaka yollu olarak atın alnındaki beyaz akıtmanın ay için olduğunu söyler.

“ay ötmey, atını maqtama.”

“Ay geçmeden, atını övme.” (kırm./Kırbaç, 2012: 42)

Gezegenler at ile ilişkilendirilir. Sarı at Güneş, kahverengi at Jüpiter, kara at Satürn, alaca at Merkür’ün atı olarak kabul edilir. Türkler, On İki Hayvanlı Takvimde bir yılın adını “At yılı” olarak adlandırmışlardır Takvimde at gökle ilgilidir. At yılı birbiri ardına gelen on bir ayın durağını gösteren işaret olarak kabul edilir. Gök ve yıldız Tanrılarının bineği olarak da görülmüştür (Durmuş, 2004: 15; Esin, 2004: 269; Turan 1941: 1). “Yund Yılı, fitne ile gelir, cenk ve savaş zuhur eder. Yazı hoş, hububat çok olur; dört ayaklılara hastalık ve helak erişir. Kış gayet yumuşak ve uzun olur; meyvalara afet erişir. İskit Türklerinin atı sevmesinin bir nedeni de hasadın at yılında çok olmasıdır.” (Durmuş, 2004: 15) Bu yılın başlarında doğanların bilgili, akıllı; ortasında doğanların doğru sözlü doğru işli ilim sahibi olacağı, sonunda doğanların kötü sözlü, kindar gamlı olacağı söylenir (Turan, 1941: 94).

Mitolojide yıldızlar Ülgen’in kazığı olan Kuzey Yıldızı’na bağlı otlayan atlar olarak görülmüştür. Çolpan yıldızı gök çayırlarında alaca atın üzerinde sürü otlatan bir at çobanı olarak kabul edilir. Kutup Yıldızı göğün direğine bağlı bir arabayı çeken iki aygır, iki

aygırı kovalayan yedi kurt, göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümesi, büyük ayı burcunda yedi haydut benzetmelerinin içerisinde de yer alır. Bu düşünceler Türklerin atlı kültürünün etkisi ile şekillenmiştir. Küçük ayı yedi yıldızdan oluşan bir kümedir. Kümesinin kuyruğundaki yıldız Kutup yıldızına çok yakındır. Bu iki yıldız Ak Bozat ve Gök Bozat isimli iki aygır, arkadaki dört yıldız da tekerlekli araba gibi düşünülmüştür. At kazığı da denilen Kutup yıldızı ruhların atlarını bağladığı direk olarak tasavvur edilmiştir. Türkler evlerinin önüne atlarının bağlanması için bir kazık dikerlermiş. İnançlarına göre Tanrıların da atları bulunuyordu ve onların da atlarını evlerinin önüne bağlaması için bir kazık daha dikiyorlardı. Yakutlar kutup yıldızına kutlu at kazığı ismini vermişler ve onun ikinci dereceden bir tanrı olduğuna inanmışlardır. Tanrıya at kazığının kutlu ruhu Toyon ismini vermişlerdir (Bayat, 2015a: 61; Ögel, 2014b: 215-216, 232). Bu bilgilerle ilişkili olarak Uygur ve Özbek Türklerine ait atasözlerini görmekteyiz. Atlı göçebe yaşam tarzına sahip olan Türkler bozkırda ve gökyüzünde ne ile karşılaşılırsa yaşamlarına ait unsurlar ile anlamlandırmaya çalışmışlardır. Gökyüzüne ait cisimler ata benzetilip at ile bir araya getirilerek bilinmezlik yok edilmeye çalışılmıştır.

“At bolsa, yultuzniñ kérigi nime?”

“At varsa, (yol bulmak için) yıldız ne gerek var?” (uygr./Öztopçu, 1992: 98)

“Oyga qarab adaşsañ, otiñni "oltin qoziq"qa boğla.”

“Aya bakarak yolu kaybedersen atını "altın kazığa" bağla.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 32)

Atın gökle ilgisini Emel Esin şu kaynaklarla ilişkilendirir. Airag-Nur'da bulunan güneş biçimli diskteki kabartmada dört at başının atın güneş tapımıyla ilgisini, Waley ve Petrucci'nin Tunhuang'daki çalışmaları atın, aya ait bir taşıyıcı olduğunu ve güneşin arabasını ise kazların çektiğini göstermiştir. Lübabü'l-lhtiyârât'ta, ayın gökyüzünde sabit olmamasından dolayı dengeyi bozduğu düşünülmüştür. Buna rağmen ayın atları tedirgin ve harekete hazır hale getireceğinden atlar için talih şeklinde yorumlanmıştır. İbn Fadlan, Volga Bulgar bölgesi Türk hakanının Kuzey ışıklarını cennetteki atlı ruhların mızrak dövüşüne benzediğini söyler. ElCâhiz bir Uygur resminde, Budist rahibi taşıyan iki kanatlı midilliler tasvir edilmiştir (Esin, 2004: 279-280). Kaşgarlı Mahmut ata binmeyi

kanatlanmak olarak ifade eder. Altay efsanelerinde, Oğuz destanlarında atı göksel bir figür olarak görebiliriz. İbn Bibi, Alaaddin Keykubad'ın atını Kartal takımyıldızına benzetir.

Görüldüğü gibi atın gökyüzü ile bağlantısının bulunduğu birçok örnek vardır. Atlar hızları nedeniyle uçuyor gibi tasavvur edilmiştir. Kanatları olduğu düşünülen atlara tulpar ismi verilmiştir. Atasözlerinde de atların kanatlı olarak ifade edilmesi sıkça geçmektedir. Tulpar olarak anılan adlar her zaman güçlü yönleri ile atasözlerinde yer almaktadır.

“At adamın (erdin) kanatı,

Aş adamın kubatı.”

“At insanın (yiğidin) kanadı,

Aş insanın kuvveti.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 29)

“At erdin kanatı.”

“At, erin kanadıdır.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 31)

“At adamın kanatı, aş adamın kubatı.”

“At adamın kanadı, yemek adamın kuvveti.” (krz./ Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 58)

“At erdin kanatı.”

“At yiğidin kanadıdır.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 61)

“Attın baarı tulpar bolboyt, kuştun baarı şumkar bolboyt.”

“Atın hepsi tulpar olmaz, kuşun hepsi sungur olmaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 72)

“Cüzdön külük, miñden tulpar.”

“Yüzden hızlı at, binden tulpar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 169)

“Küç berbege tulpardan, sütün bergen uy cakşı.”

“Gücünü vermeyen tulpardan, sütünü veren inek iyidir.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 255)

“Öödö tömön köp çapsa, tulpardın çeri cazılat.”

“Yokuş aşağı koşturduğunda, tulparın sıkıntısı (hamlığı) gider.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 282)

“Tulpar cügün oordoboyt, sultan söögün kordoboyt.”

“Tulpar yüküne ağır demez, sultan kemiğini har etmez.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 315)

“Tulpar-tuşunda, kuluk-künündö.”

“Tulpar yanında, külüğü gününde.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 315)

“At - adamnıñ qanatı, as - adamnıñ quwatı.”

“At; adamın kanadı, aş; adamın kuvvetidir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 52)

“Köterem dep tüyeden bezbe, saltanatıñ emes pe? ”

“Tebegen dep biyeden bezbe, qos qanatıñ emes pe? ”

“Kötürüm diye deveden bezme, saltanatın değil mi? ”

“Tepici diye kısraktan bezme, çift kanadın değil mi? ” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 295)

“Tulpar şaba jetiledi, suñgar uşa jetiledi.”

“Safkan at koşa koşa, şahin uça uça yetişir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 338)

“Tulpar üyirin tabadı, suñqar tuğırın tabadı.”

“Safkan at sürüsünü bulur, şahin yuvasını bulur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 338)

“At erkişini kanatı.”

“At erkeğin kanatıdır.” (krçy./Tavkul, 2001: 56)

“Cigitni atı kuşça uçar.”

“Yiğidin atı kuş gibi uçar.” (krçy./Tavkul, 2001: 109)

“Tulpar at callıdan kalmaz.”

“İyi cins at kurttan kalmaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 227)

“Tulpar tübin tabadı.”

“Tulpar aslını bulur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 366)

“Tulpardıñ öz tuyağı özine em bolar.”

“Tulpardın kendi tırnağı kendine em olur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1998: 366)

“Atı bariñ ganatı bar.”

“Atı olanın kanadı var.” (trkm./Doğan, 2014: 150)

“Atını bar - ganatım bar.”

“Atım var, kanadım var.” (trkm./Doğan, 2014: 151)

“Er qanoti - ot.”

“Erin kanadı attır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 79)

“Hotun qaniti er, er qaniti yer (~at).”

“Kadının kanadı erkek, erkeğin kanadı yer (at).” (uygr./Öztopçu, 1992: 202)

“Ot - yigitniñ qanoti.”

“At yiğidin kanadıdır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 28)

“Oti borniñ - qanoti bor.”

“Atı olanın kanadı vardır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 29)

“oğlan қанатlı at olsa, қız қанатlı қуştır.”

“Oğlan kanatlı at olsa, kız, kanatlı kuştur.” (kırm./Kırbaç, 2012: 79)

“At- irniñ hanadı.”

“At erin kanadıdır.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 69, 126)

“Oş - odamniñ quvvati, ot - odamniñ qanoti.”

“Aş insanın kuvvetidir, at insanın kanadıdır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 26)

“At uçdı” demişler , “turiydı ola” demişler. “Er galdı” demişler.” (ogzt./Alizade, 1992: 41)

“Kişinin atı başa beraberdir, hesmi-gövmi yanı-yancığıdır.” (ogzt./Alizade, 1992: 76)

“atsız er қанatsız қуш.”

“Atsız er, kanatsız kuş.” (kırm./Kırbaç, 2012: 41)

“At-er kişige қанат.”

“At yiğide kanattır.” (uygr./Öztopçu, 1992: 98)

“Otsiz er - qanotsiz quş.”

“Atsız er, kanatsız kuştur.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 31)

“atı barnıñ kanatı bar.”

“Atı olanın kanadı var.” (kırm./Kırbaç, 2012: 41)

“atsız er kanatsız kuş.”

“Atsız er kanatsız kuş.” (kırm./Kırbaç, 2012: 41)

“Nart sadağı cav çaçar, Nart corğası kuşuçar.”

“Nart'ın yayı düşman dağıtır, Nart'ın atı kuş gibi uçar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 76)

Bazı bilim adamları Türkçede isim manasında kullanılan ad ile hayvan ismi olan at kelimesi arasında bir ilgi olduğunu düşünürler. Bunlardan türkolog Sır Gerard Clauson, Etimolojik Sözlüğü'nde ‘at = ad’ sözcüğünü ‘name’ (1972: 32) olarak tanımlamıştır. İnan ise “Bana öyle geliyor ki, isim manasına gelen ad ile at menşe itibarıyla aynı kelimedir.” der (1998a: 206). İlave olarak Türklerde ailenin verdiği ad çocuğun kahramanlık göstermesinden sonra değiştiği, kahramanlık gösterildikten sonra çocuğa at verildiği ve atında çocukla birlikte ad aldığını söyler. Bu bilgi ile bağlantılı olarak bir Türkmen atasözü ile karşılaşmaktayız. Atasözü kahramanlık gösterilmesi sonucu verilen ata gönderme yaparak eğer at alınmamışsa ad da alınmamıştır demektir.

“Atı yoğun adı yok.”

“Atı olmayanın adı olmaz.” (trkm.Doğan, 2014: 151)

İnan atasözlerinde yer alan bu konuyu Dede Korkut Hikâyeleri’ni gösterir ve şu örnekleri verir. “Kongur atlı Kazan”, “Kazan beyin inağı boz aygırlı Beyrek”, hatta efsanevi Hızır’a bile “Boz atlı Hızır” denir. Derse han oğlu Bogaç azılı bir boğayı yendikten sonra Dede Korkut ona ad veriyor ve babasına “boynu uzun bedevi at vergil binit olsun” diyor. Ad veren Dede korkut kahramana atının da verilmesini sağlıyor (1998a: 206). Karaçay Malkar atasözünde benzer düşünce yer alıp isim verenin at da vereceği yer almaktadır.

“At atagan at beredi.”

“İsim veren at hediye eder.” (krçy./Tavkul, 2001: 55)

Dede Korkut Oğuz kahramanlarından Bamsı Böyreke ad verirken “bunun adı boz aygırlık Basmi Böyrek olsun” diyor. Benzer örnekler Titof’un işaret ettiği gibi Altay- Yenisey Yazıtları’nda da görmekteyiz. İnan ile aynı noktaya işaret ederek kahramanların atları ile birlikte anıldığını ifade eder. “Agoy atlığ Aybatır”, “Akpor atlığ Akmolot”, “Kök Kan Kök atlığ” bunlardan birkaçıdır (İnan, 1998a: 206). Gy Nemeth, aynı konuyla ilgili Peçeneklerde adlarını atlarından alan sekiz kabileden söz eder ve isimlerini şöyle sıralar:

“Yawdı Erdim: Parlak atları olan Erdem kabilesi, Kürekçi Çur: Mavi atları olan Çur’un kabilesi, Kabukşın Yula: Ağaç kabuğu renginde atları olan Yula’nın kabilesi, Suru Kül Bey: Boz atları olan Kül Bey’in kabilesi, Kara Bey: Kara atları olan Bay’ın kabilesi, Boru Tolmaç: Koyu renkli atları olan Dilmaç’ın kabilesi, Yazı Kapan: Kaban Kabilesi ve Bula Çoban: Alaca atları olan Çoban’ın kabilesidir.” (Caferoğlu, 1953).

Dilek, Altay Türk Destanlarında kahramanların adı ile atlarının atları arasında aliterasyonlu olanları tespit eder.

“Kahramanın ismi	Atının ismi
Oçı-Bala	Oçı-Ceren
Kan-Küler	Kara-Küreî
Er-Samır	Ak-Sarı
Katan-Mergen	Kara-Kaltar
Kara-Bökö	Kara-Corgo
Çotpo-Küreî	Çodoî-Çookır
Patpa-Küreî	Paspa-Çookır

Altın-Çabar

Altın-Bökö

Ak-Tayçı

Ak-boro” (Dilek, 1997)

Atlar kahramanla eş değerde olduğu gibi onlardan üstün tutulduğu örnekler de bulunur. Atın düşmanın atıyla kavga etmesi Kızıroğlu Mustafa Bey Hikâyesi’nde örülür. Bu hikâyede Kızıroğlu Mustafa Bey, Köroğlu ile kavga ederken atı da Köroğlu’nun atıyla kavga eder; kılıç kavgasında bir sonuç elde edemeyen Kızıroğlu Mustafa Bey ile Köroğlu bir pınarın kıyısında güreşe başlarlar. Aynı anda Mustafa Bey’in atı Ala Paça da Köroğlu’nun atıyla güreşir. Güreşin en kızgın zamanında Mustafa Bey kendi atının Köroğlu’nun atını alt ettiğini görür. Bu durumda Mustafa Bey “Ola benim atım Köroğlu’nun atını alt etti. Ben Köroğlu’nu alt etmezsem halim nice olur” der ve gayrete gelerek Köroğlu’nu yener. (Dilek, 1997) Atlar bir kahraman gibi savaşıp ün almasına bir Saha atasözünde de rastlamaktayız.

“At kurduk aattaax, soul kurduk suraxtaax”

“At gibi ünlü, yol gibi şöret.” (yakt./Kirişçioğlu, 1996: 64,72)

Türkler kahramanlık gösterip yoldaş olacakları ata sahip olduktan sonra atlarıyla bir bütün hainde yaşarlar. Özellikle verilen örneklerden de anladığımız üzere kahramanların isimlerinin atla birlikte yan yana anılması bu sıkı bağın en güzel timsalidir. Kahramanla anılan atlar ise secilmiş ve soyludur. Türkmen atasözünde var olan geleneğin bir örneği olarak atların da adı olduğundan söz etmektedir.

“At adı bilen, yiğit odı bilen.”

“At adı ile, yiğit ateşi ile.” (trkm./Doğan, 2014: 143)

Bu konuyu Caferoğlu “Bahadırlar, ancak sihrî kuvvete haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlılıkta, bir nevî tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, şan kazanmış atlara binerlerdi.” cümlesiyle anlatır (Caferoğlu, 1953). Kahraman ve atın birlikteliği Divanü Lügat’it Türk ‘te geçen er at sözcüğünde de görülmektedir. Bu tabirin anlamı üzerinde tartışmalar bulunmakla birlikte önemli olan tarafı er ile at kelimesinin birlikteliğidir. Buradaki er kişi, insan anlamındadır. İfade Türk’ün attan ayrılamayacağını

dilsel bir sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. “Tatar Türkleri günümüzde erkeklere ‘ir-at/ er-at’ demektedir.” (Çetin, 2009). “Er at” sözcüğü Türkçenin daha sonraki dönemlerinde “ordu/ asker” anlamı ile yeni bir anlam kazanmıştır (Öztekten, 1997).

Türkler atlarla bir bütün içinde yaşamışlardır. Bunun neticesinde dillerinde atla ilgili birçok kelime bulunur. Atların cinsinden rengine, kullandıkları objeden hastalıklarına kadar onlarla ilgili her şeyi isimlendirmişler. Teküz “alnında bir parça beyaz olan at” (Atalay, 2018a: 365) demektir. Buna benzer kaşga at, “yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at” (Atalay, 2018a: 426) ve ugar at, “alnında akı olan at” (Atalay, 2018a: 53) da vardır. Ahmet Cağferoğlu kaşka at için:

“At kelimesiyle beraber kaşka at daha XI. asırda yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at, peçeli at manasında olup, bir çok Türk şive ve ağızlarında daha fazla alnında beyaz lekesi olan hayvan, at anlamında kökleşip kalmıştır. Nitekim; vaktiyle alaca, bulaca atlara binen bir Türk uruğuna Ala yontlu denildiği gibi sırf alını beyaz lekeli atlara [kaşka] binen diğer bir Türk uruğuna da Kaşkaî denmiştir. Bugün İran'da yerleşmiş bulunan bu kabile adına ve kelimenin bizzat kendisine izafeten bazı toponimler de vücuda getirilmiş bulunmaktadır. Meselâ, Orta-Asya'da bir 'dere' adı olan Kaşka-darya, Kuban eyaletinde bir yer adı olan Kaşka ve nihayet Anadolu sahasında, kelimenin yerli ağızlarda bozulması ihtimalile Kaşaklı köyü ve Kaşaklı kaplıcası gibi. Kelime, 'alını lekeli at' manasında olmak üzere, çuvaşçada «huşka», XII asır mogollarında ise kalçak şekillerile kullanılmıştır.” demektedir (Caferoğlu, 1953)

Doğu Türkistan at yetiştiriciliğinde önemli bir bölgedir. Özellikle gök at türünün yetiştiği yer olarak bilinir. Kendisi de bu bölgeden olan Kaşgar tüküz maddesinde at ile ay arasında bağlantı kurmuştur. Şaka yolu ile atın alnındaki beyaz akıtmanın ay için olduğunu söyler. (Atalay, 2018a: 365) “Oğuz destanlarında alındaki beyaz leke kaşka veya tepel olarak adlandırılır. Büyük beyaz benekli midilliler uğursuz (sür) kabul edilirken, alını beyaz olanlar uğurlu görülür” (Esin, 2004: 275). Atasözlerinde de kaşka atlar olumlu özellikleri ile yer almış ve ay ile bağlantısını hatırlatacak şekilde yer verilmiştir.

“İri ut huşka, iri şın kukşa pulat.”

“İyi at akıtmalı, iyi insan dazlak olur, derler.” (çuvş./Ceylan, 1996: 110)

“At teküzligi ay bolmas:”

“At akıtması ay olmaz.” (Doğan, 2014:161)

3.4.2. Köpek

Köpek tarihin başlangıcından bu yana insanlarla iç içe olmuştur. En eski yazılı kaynaklardan itibaren “ıt”, “it”, “barak”, “köpek” adlarıyla anılmıştır. Divanü Lügat-it Türk'te barak çok tüylü köpek olarak geçer. “İnanca göre Kerkes kuşu yaşlandığında iki yumurta yumurtlamış ve üstüne oturmuş. Birinden köpeklerin en çok koşanı en iyi avlananı olan Barak çıkmıştır. Diğerinden de bir yavru çıkmış ve bu son yavrusu olmuş.” (Atalay, 2018a: 377-378). Yaratılış destanlarındaki insan şekline bekçi olma görevinden günümüze kadar statüsü ve köpeğe karşı duyulan algı zamanla değişmiştir. Köpek ilk olarak göçebe topluluk yapısı içinde avlanma, beslenme, korunma gibi birçok hayati mücadelede var olmuştur. Bu önem hayvancılıkla geçinen toplumlarda da devam etmiştir. Tarımla uğraşan topluluklara gelince inanların yerleşik hayata geçmesiyle köpeğe olan ihtiyaç devam etmekle birlikte azalmıştır. Köpek üzerindeki olumlu algılar yok olmaya başlamıştır. Zamanla köpek Türk kültüründe hem olumlu hem de olumsuz anlam barındırır hâle gelmiştir. Destanlarda kahramanın yoldaşı, akıl verenidir. Aynı zamanda alt dünyanın bir üyesi olarak kahramanı engelleyici role sahiptir. Kazak araştırmacı Serikbol köpeğin temel özelliklerini iki madde şeklinde değerlendirmiştir. Birinci maddede köpeğin uykusunun hafif ve sezgilerinin güçlü olmasını vurgular. Böylece yaratılış mitlerinde köpeğin üstlendiği bekçilik görevine değinmiş olur. İkinci maddede köpeğin takip etme, koku alma, kaybolanı bulma özelliklerini sıralar. Daha sonra “ilk töre giden yolu insanoğluna gösteren, geçiş sınavlarında akıl veren, yol gösterici, öncü, lider konumuna kavuşturmuştur.” (Türkeri Baltacı, 2015: 92) ifadesiyle köpeğin üstlendiği rollerden örnekler verir.

“Aç ittin artın, suk it calayt.”

“Aç köpeğin arkasını, kıskanç köpek yalar.” (krz./Çelik Şavk, 2002:3)

“İt arrıklığını gurda bildirmez, guyruk gabardar.”

“İt zayıflığını kurda bildirmez, kuyruk kabartır.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt doyan yerde garrar, är dogan yerinde galar.”

“İt doyduğu yerde yaşlanır, yiğit doğduğu yerinde kalır.”

“Tta. İt doyduğu, yiğit doğduğu yerde.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt yok oyda tilki gezer.”

“İt olmayan çöplükle tilki gezer.” (trkm./Doğan, 2014: 313)

“İt öz öyünde batır.”

“İt de kendi evinde cesur (yiğit).”

“Tta. Her horoz kendi çöplüğünde öter.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İt toyğon cerinde, kuş kongon cerinde,”

“At köngön cerinde, el tuulğan cerinde.”

“İt doyduğu yerde, kuş konduğu yerde,”

“At alıştığı yerde, halk doğduğu yerde.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 207)

“İt üyür bolso, colborsko ürot.”

“İt kudursa kaplana ürer.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 207)

“İt öloründö kayışıl bolot.”

“İt öleçeğine direnir.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 207)

“İyt ekeş te tuwğan jerin añsaydı.”

“İt de doğduğu yeri özler.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“İyt toyğan jerine, er tuwğan jerine.”

“İt doğduğu yere, er doğduğu yere.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“İyt qırıq jandı bolar.”

“İt kırk canlı olur (kolay ölmez).” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt qoriğan jerge öş.”

“İt korunan yeri sever.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt iyesi üşin aladı, qus tamağı üşin aladı.”

“İt sahibi için yakalar, kuş yemek için yakalar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt iyesine ürmes.”

“İt sahibine havlamaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 234)

“İyt awlaqta, doñız töbege şıǵadı.”

“İt uzaktayken domuz tepeye çıkar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 234)

“İyt jeti qazınanıñ biri.”

“İt yedi hâzineden biridir.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 234)

“İt arıklığını gurda bildirmez, guyruk gabardar.”

“İt zayıflığını kurda bildirmez, kuyruk kabartır.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt doyan yerde garrar, är dogan yerinde galar.”

“İt doyduğu yerde yaşlanır, yiğit doğduğu yerinde kalır.”

“Tta. İt doyduğu, yiğit doğduğu yerde.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt da kesi cerinde aslan kibikdi.”

“Köpek de kendi yerinde aslan gibidir.” (krçy./Tavkul, 2001: 141)

İt ıssisine ürmez. (ogzt./Alizade, 1992: 74)

Mitlerde köpek için oluşan olumsuz düşünceler bu vasıfları yerine getirememesi sebebiyledir. Köpeğe Tanrı tarafından verilen bu koruyuculuk vasfı, pek çok mitik unsurda da karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi Altay Türkleri ay tutulduğunda Ay'ı, kötü ruh olan Cilbegen'den kurtarmak için köpekleri havlatırlar. Temir Terek denilen kutsal hayat ağacının altında yeraltı güçlerinin yollarını gözetleyen zircirilenmiş Azar ile Kazar isminde iki köpek vardır (Dilek, 2014: 34, 175). Köpeklerin bekçilik görevi birçok atasözünde yer alır.

“Ar bir it, öz korosunda koco.”

“Her bir köpek, kendi avlusunda efendi.”

“Her horoz kendi çöplüğünde (küllüğünde) öter (eşinir).” (krgz./Çelik Şavk, 2002: 21)

“İyt adamnıñ qulağı.”

“İt insanın kulağıdır.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

İyti saq qorağa böri jolamas,

İyesi saq qorağa urı jolamas.”

“İti keskin olan ağıla kurt giremez,

Sahibi uyanık olan ağıla hırsız giremez.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 234)

“İtem öz öyünde batır.”

“İt de kendi evinde cesur (yiğit).”

“Tta. Her horoz kendi çöplüğünde öter.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“Oba köpaksiz olmaz.”

“Oba köpeksiz olmaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 280)

“İgi it iyesini közü.”

“İyi köpek sahibinin gözüdür.” (krçy./Tavkul, 2001: 137)

“İt kulagın şagat eter.”

“Köpek kulağını şahit yapar.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“İt arbazında kayır.”

“Köpek kendi avlusunda yırtıcı olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 141)

“Küpek saybisini tanar.” (balk./Hasan,1997: 66)

Genellikle köpek verilen bekçilik görevini yerine getiremez. Altay Türklerine ait Radloff tarafından derlenen yaratılış mitinde köpeğin bu yönünü görmekteyiz.

“Tanrı, dalsız budaksız ağacı beğenmez. Dokuz dalının bitmesini, dokuz dalın kökünde de dokuz kişinin türemesini, bu dokuz kişiden de dokuz boyun oluşmasını ister. Burada bulunan insanlar, bu dokuz dallı ağacın meyveleriyle beslenirler. Tanrı, yarattığı insanlara sadece ağacın doğu tarafında bulunan beş dalın meyvelerini yemelerine izin verir. Diğer taraftaki dört dala dokunmamalarını söyler. Tanrı ile rekabet içinde olan Erlik, insanlara dört daldan meyve yememelerinin sebebini sorar. Onlar da bunun Tanrı buyruğu olduğunu, yılan ile köpeğin de Tanrı tarafından yasak dalların altında nöbet tutmakla görevlendirildiğini söylerler. Erlik, bunları duyduktan sonra Törüngey denilen kişiyi bulur. Ona "Tanrı size yalan söylemiş. Siz bu dört dalın meyvesini de yiyiniz" der. Erlik, uyumakta olan bekçi yılanın ağzına girer ve "Bu ağaca çık" der. Yılan, ağaca çıkarak yasak meyveden yer. Oradan geçmekte olan Törüngey ve karısı Eje'ye yasak meyveden yemeleri için tekrar ısrar eder. Törüngey istemez; fakat karısı Eje'ye yasak meyveler çok tatlı gelir, kocasının da tatması için ağzına sürer. O anda ikisinin de tüyleri dökülür, utanırlar. Ağaçların altına saklanırlar. Tanrı, geldiğinde Törüngey ve Eje'ye seslenir. Fakat onlar utandıkları için gelemeyeceklerini söylerler. Yılan, köpek, Törüngey, Eje kabahati hep birbirlerine atarlar. Tanrı yılanı "Şimdi sen Körmös (Şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun öldürsün"; Eje'ye "Yasak meyveyi yedin. Körmös'ün sözüne uydun. Bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin." der." (İnan, 2015: 15-16).

Yine Altay ve Sibirya Türklerinden derlenen bir yaratılış mitinde köpek görevini yerine getirmez.

“Tanrı insanı çamurdan yapmış ve bu cansız şekillere ruh bulmak için göklere gitmişti. Şeytan’ın bunları kıskanıp da bir şey yapacağından korktuğu için de bu insan şekillerine sahip olsun diye, tüysüz köpeğini onların yanına bırakmıştı. Fakat Şeytan köpeğin zayıf tarafını biliyordu. Sana altından tüyler vereceğim diye köpeği kandırılmış ve insan şekline yaklaşmıştı. Şekilleri birer birer ele alan Şeytan, onlara tükürmüş ve hepsini pislik içinde boğmuştu. Tanrı geri dönünce bu halı görüp, çok üzülmüş ve insanların pislikle dolu dışlarını içlerine çevirerek onlara ruh vermiş ve canlandırmıştı. Köpeğin dışı, yani tüyleri, Şeytan’ın bir hediyesi olduğu için her zaman hor görülüyor ve iğreniliyordu.” (Ögel, 2010a: 481.)

Saha Türklerine ait yaratılış mitinde köpek insan yaratılırken bekçilik görevini yine yerine getiremez.

“Yuryung-ayı-toyon insanın heykelini yaparak, onu taştan yapılmış bir eve yerleştirir. Onun başına da bir muhafız diker. Muhafızın, zalim (kötü) ruhu insan heykelinin bulunduğu eve sokmaması gerekiyordu. Fakat zalim ruh “sıcak bir kaftan vereceğim” diyerek köpeği kandırıp içeriye girer ve insan heykeline pisler. Zalim ruhun ne yaptığını gören “Yuryung-ayı-toyon” muhafıza sinirlenir ve onu ite çevirir. Kirlenen heykelleri öne doğru çevirir. Yani içeri dışarıya doğru döndürür.” (Türkeri Baltacı, 2015: 94).

Benzer bir efsane Kazak Türklerinde de mevcuttur:

“Allah balçıktan adamı yaratır ve ona iti bekçi bırakıp, can (ruh) almaya gider. Sonra cin gelerek, balçıktan yapılan insan heykelini parçalamak ister. Fakat it buna müsaade etmez. Bu duruma inatlaşan cin bir anda her yeri soğuğa boğar. Tüysüz çıplak iti soğuktan titreterek insana yaklaşır ve onun üstüne birkaç kez tükürür. İnsanoğluna bela, musibet, hastalık, dert ve azap o tükürükle bulaşır. Allah döndükten sonra insanoğluna canı vererek, cine kızmışa benziyor. Adamın üzerine bulaşan bela, musibet, hastalık, dert ve azap yeryüzündeki yaşantısında insanoğluna gerekli diye onda bırakır. İte ise dürüst hizmetinden dolayı sıcacık tüylü bir deri hediye eder” (Türkeri Baltacı, 2015: 94).

Birçok yaratılış mitinde köpek artık şeytanın yanında yer almış ve şeytanın ülkesinin kapısında bekçi olarak görülmüştür. Köpeğin olumlu algısı zamanla olumsuz hale gelmiştir. Köpekle ilgili atasözlerinin büyük bir çoğunluğu bu doğrultuda olumsuz anlam taşımaktadır. Köpek aç gözlü, doyumsuz, itaatsiz, menfaatçi olarak yer almaktadır. Bunun sonucunda da köpek değer görmeyen bir hayvan olarak karşımıza çıkar.

“Ak it, kara it, baarı bir it.”

“Ak köpek, kara köpek, hepsi bir köpek.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 13)

“Ak it, kara it-baarı bir it.”

“Ak it, kara it, hepsi bir it.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 29)

“İt bile oynan, üyrmäni-de övrener.”

“İt ile oynayan, havlamayı da öğrenir.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt gargışı gurda yokmaz.”

“İt bedduası kurdu etkilemez.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt garrasa, gapıdan gitmez.”

“İt yaşlansa kapıdan gitmez.” (trkm./Doğan, 2014: 313)

“İt yalağını yalaman doymaz.”

“İt yalağını yalamadan doymaz.” (trkm./Doğan, 2014: 313)

“İtden arsız, eşekden gadırsız.”

“İtten arsız, eşekten değersiz.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İtden utanmasañ hem, eyesinden utan.”

“İtten utanmasan da sahibinden utan.”

Tta. Köpeğin hatrı yoksa sahibinin hatrı var.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İte yalı az berseñ, gapıdan garamaz.”

“İte yalı az versen kapıdan gitmez.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İti eyesiniň hakına sırlarlar.”

“Köpeği sahibinin hatrına sayarlar.”

“Tta. Köpeğin hatrı yoksa sahibinin hatrı var.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İtiň ızından bar, atıň önünden.”

“İtin ardından git, atın önünden.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“Uruş ite yağşı.”

“Kavga (dövüş) ite yakıştır.” (trkm./Doğan, 2014: 406)

“İt ayagın calamayınça alımsınbayt.”

“Köpek çanağını yalamadıkça tatmin olmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 128)

“İt caldagan suu keçpeyt.”

“Köpek kiralayan suyu geçemez.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 128)

“ İt menen dos bolsoň söök talaşasıň.”

“Köpekle dost olursan kemik için kavga edersin.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 129)

“İyt arabanı astında jürip süyredim deydi.”

“İt arabanın altında yürüyüp ben çektim der.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“İt, it ayagın calamayınça alımsınbayt.”

“İt, it ayağını yalamayınca doymaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 208)

“İtti sıylasaň kilemge çıçat.”

“İte hürmet göstersen halıya sıçar.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 208)

“İyt atasın tanımas.”

“İt babasını tanımaz.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“İyttiñ boq jemese başı awıradı.”

“İt bok yemezse başı ağrır.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 232)

“İyt iyt ayağın jalamay köñili köñşimes.”

“İt it yalağını yalamadan gönlü rahat etmez.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt iyttigin körsetpese, iyt atı qurısın.”

“İt itliğini etmezse, itin adı yok olsun.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt iyttigin qılmay qoymas.”

“İt itliğini yapmadan durmaz.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt qutırса iyesin qabar.”

“İt kudurursa sahibini kapar.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 233)

“İyt semirse, iyesin qabar.”

“İt semirirse sahibini ısırır.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 234)

“İyttiñ awzına túsken et, qan soqta bolmay şıqqas.”

“İtin ağzına düşen et kan olmadan çıkmaz.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 235)

“İyt qarğısı börige jetpeydi.”

“İtin bedduası kurda dokunmaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 235)

“Goç atasın tanar, it atasın tanamaz.”

“Koç atasını tanır, it atasını tanımaz.” (trkm./Doğan, 2014: 261)

“İt gargışı gurda yokmaz.”

“İt bedduası kurdu etkilemez.” (trkm./Doğan, 2014: 312)

“İt yalagını yalaman doymaz.”

“İt yalağını yalamadan doymaz.” (trkm./Doğan, 2014: 313)

“İtten utanmasaň hem, eyesinden utan.”

“İtten utanmasan da sahibinden utan.”

“Tta. Köpeğin hatrı yoksa sahibinin hatrı var.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İti eyesiniň hakına sırlarlar.”

“Köpeği sahibinin hatrına sayarlar.”

“Tta. Köpeğin hatrı yoksa sahibinin hatrı var.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İtiň ızından bar, atıň önünden.”

“İtin ardından git, atın önünden.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

Köpek ile qardas oğuşma (birbirini kardeş saymak), oğuşursan miçegün hazır eyle.

(ogzt./Alizade, 1992:77)

“İt kurduk ımsı”

“Köpek gibi açgözlü.” (yakt./ Kirişcioğlu, 1996: 69, 77)

“Ağ köpək, qara köpək, ikisi də köpəkdir.”

“Ak köpek, kara köpek, ikisi de köpektir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ala it çaqqalın dayısıdır.”

“Ala it çakalın dayısıdır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 37)

“İt quduranda yiyəsini də qapar.”

“İt kudurunca sahibini de ısırır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 238)

“İt yiyəsini tanımır.”

“İt sahibini tanımaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 239)

“İtä hörmət edärlär—yiyəsi xatirinä.”

“İte sahibinin hatırına hürmet ederler.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 239)

“İt itliğin eter.”

“Köpek köpeklüğünü yapar.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“İt iyesin tanımaz.”

“Köpek sahibini tanımaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“İt kutursa iyesin kabar.”

“Köpek kudursa sahibini ısırır.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“İt semirse iyesin kabar.”

“Köpek semirse sahibini ısırır.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“İt toysa iyesine çabar.”

“Köpek doysa sahibine saldırır.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

“Kuturgan it iyesin tanımaz.”

“Kuduran köpek sahibini tanımaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 178)

“İt itliğini qılmay qōymaydi.”

“İt itliğini yapmazlık etmez.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 112)

“İt qutursa, egasını qopar.”

“İt kudurursa sahibini ısıtır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 112)

“İt itliğini etmey qalmaz.”

“İt itliğini yapmadan durmaz.” (kırm./Kırbaç, 2012: 68)

“Aq it, qara it- beri bir it.”

“Ak it, kara it, hepsi it.” (uygr./Öztopçu, 1992: 91)

“İt bilen dost bolsañ, poq bilen mehman qılır.”

“Köpekle dost olursan, seni bokla ağırlar.” (uygr./Öztopçu, 1992: 210)

“İt bilen yoldaş bolsañ, koliñdin tayaq çüsmisun.”

“Köpekle yoldaş olsan, elinden sopa düşmesin.” (uygr./Öztopçu, 1992:210)

“Duvar aşırı köpeğe kemik atma, döner ısıtır seni.” (kıbr./Gökçeoğlu, 1997: 61)

“İte dolanacağına çalya dolan.” (kıbr./Gökçeoğlu, 1997: 61)

“Köpek yediği yerde ürür.” (kbrs./Gökçeoğlu, 1997: 89)

“Köpek gibi kasap dükanına dadanmış.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Köpek, köpeği yemez.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Köpeğe inan yok.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Köpekle çuvala girilmes.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Köpeksiz kööde deeneksız gezilir.” (balk./Hasan,1997: 66)

Yakutlarda köpeğin oluşumu ile ilgili rivayet şöyledir:

“Ölüm getiren abaası oğlu peşrev çekip sallanıp zıplamıştı. Karnına vura vura eğilip sallanıp sıçramıştı. Kabız adamın arkası gibi kalkık burun deliğine, tabakasını kabarık pantolonun cebinden çatırdatıp çekip tak tak takıldatıp tütününü derince içine çekti. Burnunu çekip hapşırıldığında yüzündeki kir çatlayıp düşünce, ayağa kalkıp köpek eniğine dönüşüp, kuzeye-güneye dağılmıştı. O yaratık, ölümcül kertenkele, sıcak ateşte kavrulurken çıkan koyu köpüğe benzer gök yapışkan dilini boynuna iki kez doladıktan sonra, üçüncü kez dolayıp yalanıp durmuştu. İşte öyle dururken, manasız konuşmalı, ileri-geri sözlü, küfürlü şarkılı, arsızca çığırıp bağırmaya başladı. Anlamsızca, çulluk gibi bağırıp dururmuş, meğer (...) Yiğit, kimdir bu kişi, söylenip kızıp duran diye soracak olursan, Buor Kudustay diye ünlü adlı, bilinen kişiyim. Ot bitki yiyen, sıcakta, bollukta büyüyen güneş çocuklarına on gün dahi karşı koydurmamış ulu yaratığım ben” deyip durmuştu...” (Türkeri Baltacı,2015: 97).

Bour Kudustay ölmek üzereyken burnundan düşen kir köpeği oluşturmuştur. Kıpçaklar köpek kültürü açısından zengin örneklere sahiptir. Serikbol bu konu hakkında şu bilgileri verir.

“Örneğin Toktamış Han döneminde (Altın Orda, 14.yy sonları) üzerinde köpek kabartması bulunan demir paralar dökülmüştür. Bu derece önemli devlet sembollerinde köpeğin resmedilmesi boşuna olmasa gerek. Kırgız şeceresinde bir boyun kızıl itten yayıldığı söylenir. Karakalpakların bir boyu, Bakdiyar adlı bir itten türemiştir. Cengiz Han’ın büyükannesi Alan Goa’nın, otağın tünlüğünden inen bir insandan hamile kaldığı söylenir. Bu insan, gelirken nur yüzlü, sarışın bir adam, giderken de bir köpek görünümündedir. Atilla hakkındaki destanların Macar nüshasında Macar hükümdarının kızının kulede bir köpekten hamile kaldığı anlatılır. Olcas Süleymanov, M.Ö. 7. yy.da Asur ve Med ülkesine hücum eden İskitlerin (İşguzlar ya da Aşkenazların) önderi “Spaka”nın adının Türklerdeki “iz bak” ifadesinden türemiş olabileceğini ifade ederek, Hind-İran dillerindeki “it” kelimesinin Türkçe olabileceğinin yanı sıra, İskitlerin de Türk dilli olabileceğini

söyler. O. Süleymanov, milat öncesinin ilk asırlarında Hind-Pakistan ve Afgan-Orta Asya bozkırlarındaki Kuşan Devleti'ni kuran hükümdar Kanişka'nın adını da Türkçe "kanış – kan iç, kancık" formasından çıkarmaktadır. Bu tezler, genel Türklerdeki "it" kültü ve totemi açısından mantıklı fikirlerdir. Orta asırdaki Türk boylarından Peçeneklerin bir adının "it peçene"dir. Kazakların "İt emen" ifadesinin derinliklerinde "itten doğmak" (totemizm), günümüzdeki "köpekten doğma" gibi mitik düşünce yatmaktadır." (Türkeri Baltacı, 2015: 103).

Ögel'in aktardığı bilgiler Türklerin köpeği aşağı bir hayvan olarak görmesine örnek oluşturur niteliktedir. Tibetlilerin soyunun köpeklerden geldiğine inanıldığı için Türkler tarafından sevilmezlerdi. Devletlerarası protokolde Tibetliler ile aynı seviyede görülmek istemezlerdi. Göktürk Devleti'nin Hükümdarı Çin'den kız istemiş fakat Çin bu isteği yerine getirmediği gibi kızını Tibetlilere vermiştir. Bunun üzerine Bilge Kağan ile Çin elçisi arasında geçen konuşma şu şekildedir:

"Tibetliler nihayet bir köpek neslinden gelirler. Buna rağmen Çin İmparatorluğu onlarla, kız vermek suretiyle bir anlaşma yapmış bulunuyor. Kitan ve Hsi gibi kavimler de bizim kölelerimizdirler. Siz onlara da birer Çin prensesini gelin olarak gönderdiniz. Biz Göktürkler ise, size yaptığımız kız isteme taleplerine henüz daha hiç bir cevap alamadık. Peki buna ne diyebileceksiniz?" (Ögel, 2010a: 561-564).

Köpeğin yaratılış mitlerindeki ilk insanı koruma görevi zamanla yerini alt dünyanın kapılarını beklemeye bırakmıştır. Türk masallarına göre Altın Dağ'da yer altı dünyasına giden Kaya Kapısı bulunur. Kapıda da Cedey-Han'ın yedi köpeği eşlik eder (Ögel, 2010a: 25). Köpeğin yer altı dünyası ile ilişkisi bazı atasözü ve deyimlerde hala yaşamaktadır. Serikbol bu konuda birkaç örnek verir.

İtin öldüğü yer: Bugünkü anlamı "çok uzaktaki, görünmeyen yer", mitlerdeki anlamı "öteki dünya, ölülerin mekânı". İt: Öteki dünyanın görüntüsü ölen adamın ruhani canı. Bunun için "İtin öldüğü yer" denildiğinde ölümler dünyası kastedilmiştir. **İti bağlasan durmayacak yer:** Bugün "insanın yaşaması için uygunsuz havası, tabiatı bozuk yer" manasına gelse de, bu ifadenin mitteki anlamı, "insanın barınamayacağı dünya, yani ölümler diyarı"dır. **İtten ötesi yerin dibi:** Bugünkü manası "çok uzağı, uçrayı, uç noktayı" anlatır. Bu da "ölümler âlemi, başka dünyayı kasteder" (Türkeri Baltacı, 2015: 98).

Çiçek hastalığını önlem amacıyla ritüellerde sarı köpek kullanılır. Sonunda köpek canlı canlı olarak gömülür. Köpeğin sarı renkte olması sonunda toprağa gömülmesi yer altı ile ilişkisini gösteren bir husustur (Dilek, 2014: 86-87).

Yakut Türklerinde arasında yer alan mitlere göre:

“Tanrı önce köpeği sonra ayıyı yaratmıştır. O, köpeği güçsüz ancak akıllı, ayıyı ise güçlü ancak az akıllı yaratmıştır. Ayı çok güçlü olmasına rağmen bir parmağı eksik olduğu için birçok şeye gücü yetmemiştir. Bu yüzden ayı Tanrı’ya giderek ondan kendisi için bir parmak istemiştir. O zaman köpek tanrıya şöyle demiş: “Eğer ayıya büyük bir parmak vereceksen bana da bir silah ver. ”Tanrı biraz düşündükten sonra şöyle cevap vermiş: ”Eğer ayının büyük parmağı olursa o bütün dünyayı yok edebilir; köpeğin elinde silahı olursa, o da bütün canlıları öldürebilir. Bu yüzden Tanrı, ayıya büyük parmak, köpeğe de silah vermemiştir.”... ”Aş (arpa) tanrının isteğiyle yaratılmıştır ve insan onu yemektedir. Fakat bir gün Tanrı, insanın aşla çocuğunun kığını temizlediğini görünce insana artık aş vermez olmuştur. Bunun üzerine köpek korkunç bir şekilde havlayarak Tanrı’dan aş istemiştir. Köpeğe merhamet eden Tanrı gökyüzünden aş bırakmış ve böylece yeryüzüne tekrar aş yetiştirmeğe başlamıştır.”... “İnsanın sebep olduğu bir felaketten dolayı Tanrı yeryüzüne inerek arpayı göğe çıkarır. Fakat köpek uluyarak Tanrı’ya kendisine arpa verilmesi için yalvarır. Tanrı’da köpeğe gökyüzünden biraz arpa düşürür. Böylece yeryüzünde arpa tekrar yetişmeye başlar.” (Dilek, 2014: 86,91).

Benzer bir anlatıda şöyledir: “...eski zamanlarda gökyüzü yere çok yakın durmuş. Ona uzanıp el ile dokunmak mümkünmüş. O zamanlarda bir kadın çocuğunun arkasını ot ile temizleyip kirlenen otu göğe kıştırıp koymuş. Mavi gökyüzü bu işe pek kızmış ve yerden ayrılıp yukarıya doğru çıkmaya başlamış. Göğün böyle yapmasından dolayı insanlar çok korkmuş ve göğe: Gitme gök, dur! diyerek yalvarmaya başlamış. Ancak gök onları dinlememiş ve yerden uzaklaşmaya devam etmiş. Göğün böyle uzaklaştığını gören köpek ile kedi de çok üzülmüş. Onlar da göğün yukarı çekilmemesi için yalvarmışlar. Gök, köpek ile kedinin yalvarışlarını işitip merakla durmuş. Ancak yeryüzüne ilk başlardaki yakınlığına geri dönmemiş. Bundan dolayı insanlar, köpek ile kediye kıymet verip onları evlerinde beslemeye başlamışlar.” (Yıldız, 2017: 72)

“İtin dogası kabul bolsadı, asmandan (~ gökden) sünk (~ guyruk) yagardı.”

“İtin duası kabul olsaydı, gökten (~kuyruk) yağardı”

“Tta. İtin duası kabul olsaydı gökten kemik yağardı.” (trkm./Doğan, 2014: 314)

“İtniñ duosi qabul bōlganda osmondan suyak yoğardi.”

“İtin duası kabul olsaydı gökten kemik yağardı.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 115)

“İyt tilewi jaqsı, mısıq tilewi jaman.”

“İtin dileği iyi, kedinin dileği kötü.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 235)

“Köpeğin duası geçseydi havadan sümük (gökten kemik) yağardı.” (kerk./Vasfi, 2001: 243)

“Köpeğin duası kabul olsaydı, gökten her gün pastırma yağardı.” (blgr./Süleymanova, 2007:116)

Altay Türkleri köpeği kutsal sayar. Köpeğe vurmaz, onu öldürmez. Öldürülmesi gerekiyorsa karnını doyurup sonra boğazı sıkılarak öldürülür. Bebeklerin koruyucusu olduğuna inanılır. Eve kötü ruh yaklaştırmaz. Sebepsiz bir eve giden köpek uğur sayılır. Sürekli uluması hayra yorulmaz (Dilek, 2014: 91-92). Bu inanışlar tüm Türk dünyasında benzer şekilde görülmektedir. Atasözlerinde köpeklerde ilgili var olan inaçlar da bunu kanıtlar niteliktedir. Köpeğin havlamasının iyi sayılmaması, oldukları yere iyi ruhların gelmemesi, depremi hissetmeleri atasözlerinde yer alan unsurlardandır.

“Aday ulza, çahsaa pola çağıl.”

“İt ulursa [bu] hayra alamet değildir.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 68, 125)

“Ay ışığına it hürär.”

“Ay ışığına it havlar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 67)

“ İt huvliğan yaman.”

“Köpek uluması kötüdür.” (uygr./Öztopçu, 1992:211)

“İt ürür cel eltir.”

“Köpek havlar rüzgâr götürür.” (krçy./Tavkul, 2001: 142)

Köpek döredügi(dolaşmak) evde ferişte girmez. (ogzt./Alizade, 1992: 77)

“Aday ürçe- çil hapça.”

“İt ürüyor, yer şiddetleniyor.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 68, 125)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde köpek ve kurda ayrı ayrı sesleniyor. Bizim için önemli olan kısmı seslenmesinin sonunda canını kurt için verebilecekken köpeğe sadece sağlığında iyilikler yapmayı vaat ediyor.

Kazan köpeğe şöyle seslenir:

Karanku ahşam olanda vaf vaf üren

Acı ayran tökilende çap çap içen

Gice gelen hırsuzları korkudan

Korkuduban şamatası-y-ile ürküden

Ordumun haberin bilür-misin digil bana

Kara başum sağlığında eyülikler idem köpek sana (Ergin, 2011a: 102)

Kazan'ın kurda seslenmesi ise şöyledir:

Kanlı kuyruk üzüp çap çap yudan

Avazı kaba köpeklere gavga salan

Çakmakluça çobanları dün- ile yügürden

Ordumun haberin bilür-misin digil mana

Kara başum kurban olsun kurdum sana (Ergin, 2011a: 101-102)

3.4.3. Kurt

Tarihin seyri içinde kurt Türk milletinin kutsalı sayılan hayvanlar arasında yer almıştır. Bunları simge yapıp damga olarak hayvanlarına, çadırlarına, yaşadıkları coğrafyalarda dağlardaki kayalara işlemişlerdir. Bozkurt, börü, kaskır, börtecine, gök börü, ak tungan, tutmak, azılı, yalınsak gibi isimler verilmiştir (Bayat, 2015a: 168,174; Ögel, 2014b: 146).

Kaşgarlı Mahmut'a göre sadece oğuzlar kurt diğer Türkler Çuvaş Türkleri hariç börü der. Çuvaş Türkleri kaşgar veya turmak derler. Kurdun ilk olarak börü kelimesiyle isimlendirildiği düşünülmektedir. Ancak Türkler börüye olan saygılarından dolayı bu isimin yerine başka isimler kullanmışlardır. Bu kadar çok isimlendirilmesinin sebebi bütün Türk boylarının kutsalı olmakla birlikte bu inanç nedeniyledir (İnan, 1998a: 69-75; Bayat, 2015a: 178). Kurdun Türk tarihinde türeyişi sağlama, kurtarıcı, kılavuz olma, atalarına yardımcı ruh işlevleri vardır. (Bayat, 2015a: 169; Çobanoğlu, 1997).

Bu özelliklerinin yanında Türkler kurtları sosyal olmaları, lider kabul ettikleri yaşlı kurda bağlılıkları, avlanış biçimleri, esir olmamaları ve daha birçok özellikleri sebebiyle kendilerine benzetip yakın hissetmişlerdir. Bu nedenle metinlerde kendilerini en çok kurda benzetirler. Kültigin Kitabesinde “Tengri küç birtük için kangım kağan süsi börü teg ermiş, yağısı kony teg ermiş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.” (Ergin, 2010: 12-13) cümlesinde askerler güç ve kahramanlık bakımından kurtla bir tutulmuştur. Oğuz Kağan'ın beli kurt gibi tasvir edilmiştir (Bang - Rahmeti, 2012 : 99). Hayatta kalmanın en önemli şartı güçlü olmak olduğu için en yaygın benzetme güçlü hayvanlara olmuştur. Bunlar arasından en mühimi de kurttur. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde çocuk doğduğu zaman “ tilkü mü togdı azu börü mu?” (Atalay, 2018a: 429) diye sorulduğunu öğreniyoruz. Burada börü erkek çocuğunu karşılamaktadır. Türkler her doğan çocuğa savaşçı gözü ile baktıkları için kurt oldu derlermiş (Bayat, 2015a: 176). Syanbilerin hanı Şabolio'nun eşi, hanı bir kurda benzetir. Onun için “Han kendi kendine bir kurttur.” der. Manas Destanı'nda Manas kurt gözlü, kır bıyıklı tarif edilirdi. Manas'ın oğullarına hitap ederken “Kök-Börü Sultanım!” derlerdi (Bayat, 2015a: 168; Ögel, 2010a: 49-50). Tabgaç hükümdarına Çince kurt anlamına gelen fülü ismi ile anılır. Avrupa Hunlarına Kuzey Kurtları denir (Kafesoğlu, 2007: 331). Kırgız destanlarında gök yeveli kurt anlamına gelen “ Kök cal” en büyük Kırgız bahadırın verilen isimdir. Bahadırlar için aynı anlamdaki “Kök cal kaskır” (Ögel, 2015a: 42) ifadesi kullanılmıştır. Bahadırlar da tıpkı kurtlar gibi kurnaz ve nerden ne zaman hareket edip üstünlük sağlayacakları bilinmeyen niteliktedirler. Kurtlar vahşi olarak tanımlanmasına rağmen çevresine zarar vermeyen hayvanlardır. Bahadırlarda savaşlarda kan döken ama yardım dileyene de hemen koşan özelliktedirler. Bir gün Cengiz Han'ın atalarından Bodoncar kurtlar tarafından kovalanarak bir kayaya sıkıştırılmış. Kurtlar onu öldürmemiş burada onunla avlarını paylaşmış birlikte bir sene geçirmişlerdir (Ögel, 2010a: 45). Kurt ehlileşmeyen hayvanlardan olmasına rağmen hikâyeye göre Bodoncar'a zarar

vermemiştir. Kurt hakkındaki bu düşünceler Anadolu’ da da vardır. Dede Korkut Hikâyeleri’nde Kazan kurt için kurdun yüzü mübarek, karabaşım kurban olsun kurdum sana ifadelerinde bulunur.

“...Kurt yüzi mubarekdür, kurdilen bir haberleşeyim didi. Görelim hanum ne haberleşdi:

Kazan aydur:

Karanku ahşam olanda günü toğan

Kar ile yağmur yağanda er gibi turan

Kara koç atlar gördüğünde kişneşdüren

Kızıl deve gördüğünde buzlaşduran

Ağça koyun gördüğünde kuyruk çarpup kamçıluyan

Arkasını urup berk ağılun ardını döken

Karma ögeç smüzün alup tutan

Kanlı kuyruk üzüp çap çap yudan

Avazı kaba köpeklere gavga salan

Çakmakluça çobanları dün- ile yügürden

Ordumun haberin bilür-misin digil mana

Kara başım kurban olsun kurdum sana ...” (Ergin, 2011: 101-102)

Kurdun yüzünün mübarek olması İslamiyet’i kabul eden Türklerin eski inanç yapısının etkisini taşır. Kurt bir zamanlar Türk’e yol gösteren Tanrı’nın sureti olduğu için yüzünün mübarek olması çok tabii doğaldır. Bu inançla Azerbaycan’da kurdun parçaladığı hayvana murdar gözü ile bakılmaz (Bayat, 2015a: 173).

Uçsuz bucaksız topraklar kurdu bozkırın efendisi yapmıştır. Türk milleti ise onun bu gücünden etkilenip kutsalı kabul etmiştir. Bu kutsallık Tanrı’nın kurt suretine girip Türklere yol göstermesi inancına kadar ilerlemiştir. Burada dikkat etmemiz gereken nokta kurt bir Tanrı olarak görülmemiştir. Tanrı yeryüzüne kurt olarak tecelli etmiştir. Bu düşüncede olan Türkler hiçbir zaman kurda tapılan bir varlık gözü ile bakmamışlardır. Bu düşünceyi onaylamayıp kurdu totem sayan uzmanlar bulunur. Bunlar arasında en bilinenler Roux, Strahlenberg, N.Shchukin, Chodzidle, Zelenin, Zolatarev, Potapov, Keppers, Haeckel, Gunda, Ziya Gökalp, M. Fuad Köprülü, Osman Turan, Nihat Sami Banarlı ve Mehmet Eröz gibi bilim adamlarıdır. Totem hayvan derisinden, keçeden, ağaç kabuklarından yapıp ölmüş atalar için evlerde saklanan birer figürdür. Türklere totem/tös, ongon atalar kültüyle alakalıdır. Ölümü yok olma saymayan Türkler ihtiyaç olduğunda atalarını çağırabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu çağırma genellikle bir Şaman eşliğinde gerçekleşirken Şaman olmadığı zamanlarda ata ruhlarının yanlarında olmalarını

sağlamak için töslar yaparak evlerinde saklamışlardır (Günay-Güngör, 1997: 92; İnan, 2015: 42, 47). Hun çağına ait kurganlarda kurt derisi soyulmuş ama içi doldurulmamış şekilde bulunmuştur. Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda genel görüş kurdun totem olduğu yönündedir. Bu anlayışın dışında Ögel kurdun tarihin ilk zamanlarında totem olduğunu Türklerin büyük devletler kurmaya başlamasıyla sembol haline geldiğini söyler. Göktürk Devleti'nin bayraklarının başına kurt heykeli koymalarında, kağanlık unvanı verileceği zaman kurt başlı bir bayrak ile davulun verilmesinde, Türklerin Anadolu'ya bir köpeğe benzer bir hayvanın peşinde gelmesi hikayesinde görebilir (2010a: 40, 46) İnan ise her boyun bir ongon ya da tözünün bulunduğunu oysa kurdun tüm Türk milletinin kutsalı sayıldığını savunur (2015: 47). Kafesoğlu Türklerin kurda tapmadıkları için totem kabul edilmesini doğru bulmadığını açıklar (2007: 285).

İnan ve Kafesoğlu'nun görüşlerine katılmakla birlikte kurda Tanrı telakkisinin mevcut olmasa bile büyük bir hayret ve sonrasında hayranlık duyulduğu kanaatindeyim. Türklerin bilinen birçok destanında soylarının kurttan türediğini düşünmelerini bu hissiyatlarına bağlamaktayım. Bayat' a göre Türklerin bozkurt mitinin kozmik doğumda önemli bir yeri vardır. Bu da türeyiş mitlerini eşsiz kılmıştır. Kurttan türemenin Türk tarihi açısından da önemi mevcuttur. Kurttan türeme sonrasında kağanlıklar, büyük devletler kurulmuştur (2015a: 165).

Bozkurt , Ergenekon , Uygur destanlarında ve Wu-sunların, Kao-Çilerin, Hunların komşuları olan Kırgız Türklerinin atalarının, Ti olarak adlandırılan Türk boylarının kurt soyundan türediği anlatılır (Bayat, 2015a: 165). Bu bazen kurt ata bazen de kurt ana şeklinde görülür. Ögel eski çağlarda kurt atanın yerini daha sonra kurt ananın aldığını, büyük devletler kuran Türklerin kurt ana üzerinde birleştiğini belirtir (2010a: 45). Oğuz Kağan destanında gök yeveli erkek bir kurt Oğuz Kağan'a yol gösterir. Destan'da kurdun yardımı şöyle anlatılmıştır:

“ ...Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, asker ile bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağana hitap etti ve: ‘ Ey Oğuz, sen urum üzerine yürümek istiyorsun: Ey Oğuz ben senin önünde yürümek istiyorum’ dedi. Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürttü ve gitti. Gördü ki , askerinin önünde gök tüylü ve gök yeveli büyük bir kurt yürümektedir. Ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir. Gök tüylü ve gök yeveli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu .Oğuz Kağan ‘da askeri ile durdu. İtil Müren’de yapılan savaş kazanıldıktan sonra é

Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yelesi kurdu gördü. O kurt Oğuz Kağan'a : 'şimdi Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür; ben önden sana yol gösteririm' dedi....“Bir kurt ki, erkek bir kurt! Gök tüylü, Gök yelesi! Bu kurt döndü Oğuz'a, bakmadan sağa sola, Dedi: Ey Oğuz şimdi, ordunu çıkar yola! Halkını, beğlerini, atlandır çıkar yola, Baş çekip göstereyim, doğru yol nere ola!”(Bang - Rahmeti, 2012 :99)

Göktürklerin Bozkurt destanında, düşmanları tarafından yok edilen Türklerden sadece bir çocuk kalmıştır. Dişi bir kurdun onu alıp beslemesi ve ondan yeni bir neslin çoğalması anlatılır. Kurdun dişi olduğu tek destan budur. Bu yeni neslin çocuklarından birinin adı da Asena (bozkurt) dır. Birinci rivayette kurdun ata olduğu şöyle anlatılır:

“Göktürkler (T'u-chüeh), eski Hunların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise, A-şi-na (A-shih-na) adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamaya başladılar. Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlûbiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından, soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi). (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk, bu şekilde büyüdüktan sonra da, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı. (Göktürkleri mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin) kralı, bu çocuğun hâlâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla (çocuğu) yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt (onları görünce) hemen kaçtı ve Kao-ch-'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda, derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştanbaşa ot ve çayırlarla kaplı idi. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı, çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu. Zamanla bu on çocuk büyüdü ve dışarıdan kızlar getirerek, onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi.” (İşte Göktürk devletinin kurucularının geldikleri), Aşina ailesi de (bu Onboy'dan) biridir.” (Ögel, 2010a: 20-21).

Birinci ve üçüncü rivayetlerde kurt ve çocuk çiftleşmesi destanın konusu iken; ikinci rivayette ise son kısımda Göktürklerin kurttan türediği söylenir. Göktürk Destanlarından olan Ergenekon ile ilgili olarak beş farklı rivayetten bahsedilmektedir. “ Birinci ve ikinci rivayetler Chou-Shu adlı Çin kaynağında, üçüncü rivayet Sui-Shu adlı Çin kaynağında, dördüncü rivayet Cami'üt-Tevarih'te, beşinci rivayet ise Şecere-i Türk'te yer almaktadır. Bunlardan ilk üç rivayette Türklerin atalarının kurt olduğunu gösteren bilgilere yer verilmiştir.” (Gömeç, 2009: 188).

Kunlarla aynı soydan olana Türkler Kun ülkesinin şimalindeki So ülkesinden çıkmışlardır. Başbuğları “Kapanpu’nun on altı kardeşi vardır ki bunlardan birisinin anası kurttu. Kurttan doğmuş olan “I-uhe-ni-şuay-tu” rüzgârlara ve yağmurlara hükmediyordu. Düşmanları kardeşlerini yok ettiler. Fakat o, bu harikuladelik sayesinde ölümden kurtuldu. İki zevcesi vardı. Biri Yaz Tanrı’sının, biri Kış Tanrı’sının kızı idi. Bunlardan ikişer oğlu olmuştu. Millet bu çocukların en büyüğü olan “No-tu-lu-şe” yi hükümdar yaptı. O zaman Türk adını aldı. Bunun on zevcesi vardı. Çocuklarından her biri analarının adını almıştı.” A-hien-şe” bu çocuklardan biri olup anasının adı olan “Kurt = A-se-na” adını almıştı. (Atsız, 2011: 67)

“Göktürk destanlarından Ergenekon destanında Türklerin Ergenekon’dan çıkmasını sağlayan hakan da Börte Çene (Bozkurt) adını taşır.

“Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmağa başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar, onlara çok dar geliyordu. Yaşamak da, artık çok güçleşmişti. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka Lir yol bulamayınca, bu demir kapıyı eritip, oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar. Bu körükleri yapmak için de, yetmiş baş at ve öküz kestiler. Bunların derilerini soyup sepilediler. Topladıkları dağ gibi odun ve kömürleri geçidin önüne yığdılar. Körükleri öyle dizdiler ki, ateş yanıp da körükler liflenmeğe başlayınca, dağ hemen eriyip, delinecekti. En sonunda, ateşler yandı, körükler işledi ve geçit de eriyip parçalandı. Bu sırada, pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yerde yerleştiler.” (Ögel, 2010a, 62-63).

Burada bulunan erkek kurt aynı zamanda hükümdar ve demircidir. Oğuz destanında kılavuzluk edip, yol gösteren kutsal kurtta hep gök tüylü, gök yeleli ifadelerinin geçmesi, ona gök sıfatının verilmesi, gökten ışığın içinde inmesi Tanrı ile ilgisinin göstergesidir (Bayat, 2015a: 173; Ögel, 2010a: 134). Milletine yol göstermesi için Tanrı’nın Türklerin üzerine uzattığı elidir. İlahi bir yönü bulunmaktadır. Türk düşüncesinde hükümdarın Tanrı’nın kutu ile Tanrı’yı temsil ettiğini çeşitli örneklerde görmekteyiz. “ Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş.” (Ergin, 2010: 8-9) ifadelerinden hükümdarın Tanrı’yı temsil ettiğini anlıyoruz. “Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum. Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum.”(Ergin, 2010:3). Buradaki tengri teg “Tanrı tarafından görevlendirildim, Tanrı’nın buyruğu ile kut sahibi oldum, Tanrı’dan geldim.”(Roux, 2012:

129) anlamlarına sahiptir. Türk kağanı kendini Tanrı gibi görmemiş, ne yaptıysa Tanrı'nın inayetiyle yaptığını belirtmiştir. Tıpkı destanda olduğu gibi kurt bir Tanrı değil Tanrı'nın Türk'e gönderdiği bir yol göstericidir. Yakut Türkleri bu inançla kurda Tanrıoğlu anlamında "Tangara uola" ," ayı yola" adlandırmalarını yapmışlardır Koroğlu Destanı'nda "kurt oğluyam, adım kurt oldu, kurt oldu" (Bayat, 2015a: 172-175) ifadesi benzer düşünceyi içermektedir. Türklerin yeniden akınlar yaptığı güçlü bir cihan devleti olmasının önünü açması, önderlik etmesi yönü ile hükümdarı, dağdaki demiri eritmedeki rolü ile demirciyi temsil eder. Türklerde hükümdarın Şaman ve demirci olma vasfını bu destanda kurt üzerinden görmekteyiz. Kurdun yol gösteren kurtarıcı rolünü Tatar ve Başkurt Türkleri arasında da görmekteyiz. Ormanda düşman tarafında kuşatılan Tatar Türkleri sadece akkurta malum olan yoldan kurtarılır. (Bayat, 2015a: 172-175). Bir gün boy beyi ava giderken önüne bir kurt belirmiş, onu orman ve nehirleri olan bir dağa getirmiş. Sonra aniden kaybolmuş. Bey bunun Tanrı'nın gönderdiği bir kurt olduğunu anlamış ve boyunu da alıp Ural Dağları'na getirmiş. Başkurtların da ismi buradan gelmiş (İnan, 2015: 74).

Uygurların Türeyiş destanında da erkek kurt motifi yer alır. Türklerin erkek bir kurttan türediği anlatılır.

"Eski Kun yabgularının o kadar güzel iki kızı vardı ki Tanrı'nın bunları insanlarla evlendirmek için yaratmış olduğuna bir türlü inanamıyordu. Bunların kocası ancak bir Tanrı olabilir sanıyordu. Bu düşünce ile kızlarını Tanrı'ya vermek için ülkesinin şimal tarafında yüksek bir kule yaptırdı. İki güzel hanım buraya kapatıldı. Yabgu, gelip kızlarla birleşmesi için Tanrı'ya yalvarıp yakardı. İhtiyar bir kurt kulenin çevresinde gece gündüz dolaşiyor, korkunç uluyarak kuleyi gözetliyordu. En sonra kulenin dibinde kendisine bir in yaptı. Küçük kız uzun zamandan beri kuleyi gözetleyen bu kurtun, abalarının kendilerini verdiği Tanrı'dan başka bir şey olmayacağını söyleyerek birlikte aşağıya inmeye ablasını kandırdı. Bu evlenmeden doğan Dokuz Oğuzların sesi kurt sesine benzerdi. Şarkı söyledikleri zaman kurtların haykırışlarını taklit ederlerdi."(Atsız, 2011: 72)

Kurttan türeme motifinin yer aldığı bir diğer efsane Wu-sunlar'a aittir.

"Wu-sunların Kırılına Kun- mo derler. İşittiğimize göre, bu kırılın babasının, Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükümdarı, bu Wu-sun Kırılına taaruz etmişve Kun-mo'nun babası olan bu kırılı öldürmüştü. Kun-mo da, o sırada çok küçükmüş. Hun Hükûmdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümü ile kalımının, kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken, üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti, ona yavaşça yaklaşarak vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında, bu efa dişi bir kurt dolaşmaya başlamış.

Kurt da çocuğa yaklaşarak memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyler, Hun Hükûmdarı da uzaktan seyredermiş. Bunları görünce, çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımla büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun Hükûmdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun Hükûmdarı, babasının eski evletini ona vererek, onu Wu-sun Kırallığı yapmış.” (Ögel, 2010a: 14).

Bilinen bu efsanelerin dışında Ti boylarının alaca renkte kurt şeklinde bir Tanrı'nın hükümdar kızı ile bir araya gelmesinden türediğini, Kao-Ch' elerin erkek bir kurttan türediğini, Başkurtlar'ın bir avcı ile bir dişi kurttan türediğini görmekteyiz. (Ögel, 2010a: 20)

Türkler arasında kurt genel anlamda olumlu özellikleri ile ön plana çıkmasına rağmen olumsuz yönleri ile de yer alır. Türk mitolojisinde hırsız ve kötü kurtlar da bulunur. Kurdun kötü özellikleri dile getirildiği zaman genellikle karışkır, kaskır kelimeleri kullanılır. Yiğitlik ve bahadırılık sembolü olarak kullanıldığı zaman börü sözü ile adlandırılmıştır. Orta Asya edebiyatında kurt ile kötü bir ruh olarak karşılaşılar. Kaskır-alp dişi bir devenin oğludur. Calmaus adındaki karısı da bir devin kızıdır. Er Töştük adlı yiğitin karısı olağanüstü özellikleri olan bir erkek çocuk dünyaya getirir. Kaskır- alp Er Töştük ile karısının arasını açıyor. Kadını yakmak istiyor. Kadın Calmaus ile birleşiyor ve Kaskır- Alp'e karşı koyuyor. Bir başka hikâyede doğar doğmaz konuşan bir kız vardır. Bu kıza uzun süre ad koyamazlar. En sonunda bir kurt kızın adını koyar. Kız kurt ile evlenir. Yanında çeyiz olarak bir deve ve cariyeye götürür. Kurt dayanamaz cariyeye ve deveyi yer (Ögel, 2014b: 146- 147, 149).

Anadolu'da bozkurtla ilgili inançlar devam etmektedir. Kurtların aşık kemiğinin nazara karşı çocukların omzuna takılması veya beşiğine asılması; bu kemiğin bulunduğu kesede bereketin eksik olmayacağı kanaatinin taşınması örnekler arasındadır. Kurt izi kutsal sayılır, kurt izine basmak uğur sayılır. “Kurt motifinin koruma, uğur, bereket ve tedaviye çağırışım yaptığı bilinmektedir. Kurdun dişini cebinde taşıyan kimseye nazar değmez. Kurdun aşık kemiğini para çantasında taşıyan zengin olur. Bu kemik aynı zamanında çocuklar için nazarlık olarak kullanılır. Kurdun dişi gümüş kaplanır ve gelinin saçına takılır ise gelin nazar almaz. Kurt dişi, çocuk beşiklerinde kötü göze karşı koruyucudur.” (Kalafat, 2006).

Kurt, Tanrı'nın kurt suretiyle dünyaya gelmesi, kutsal ata sayılması, Türk'e yol gösteren

lider olması, destan kahramanlarına dönüşmesi, çeşitli inançlarla yaşamasıyla Türklerin hayatında hep var olmuştur. Onlar tarafından değer verilip saygı duyulmuştur. Bütün bu anlattıklarımızdan yola çıkarsak kurt Türklerde gücün, cesaretin, asilliğin sembolüdür. Bunu Türk dünyasına ait atasözleri kanıtlar niteliktedir. Kurt ile ilgili atasözlerinin sayıca fazla olması ve birçoğunun olumlu anlamda kullanılması bu durumu gösterir.

“Aç karışkır, iyinge catpayt.”

“Aç kurt, inde yatmaz.” (krz./ Çelik Şavk, 2002: 3)

“Börü açıkpay, cortuulga çıkpayt,

Toygon börü, uuga çıkpayt.”

“Kurt acıkmadan yağmaya çıkmaz,

Doymuş kurt ava çıkmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 76)

“Börü balası, it bolboyt.”

“Kurt yavrusu, köpek olmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 76)

“Börü cardı, kuzgun toydu.”

“Kurt parçaladı, kuzgun doydı.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 76)

“Börü cırgaganga maş, moldo alganga maş.”

“Kurt dadanmakta usta, molla almakta usta.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 76)

“Börü etekden, coo cakadan alganda.”

“Kurt eteğe, düşman yakaya sarıldığında.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 76)

“Börü kargışı koygo cetpeyt.”

“Kurdun ilenci koyuna ulaşmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 77)

“Borünün kulağı uuda,

Balanın kulağı çuuda.”

“Kurdun kulağı avda,

Çocuğun kulağı gürültüde.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 78)

“Aç karışkır tok küsöyt, tok karışkır kan küsöyt.”

“Aç kurt tokluğu arzular, tok kurt kan arzular.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 14)

“Böltürüktü it dep bakpağın, ittey bolboyt kıyalı,

Duşmanğa öydö karaba, tiybey koyboyt zıyanı!”

“Kurdu köpek diyerek besleme, köpek gibi olmaz.

Düşmanına yüksekten bakma, zararı dokunmaz sanma.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 118)

“Körü açıkpay, cortuulğa çıkpayt, toyğon borü, uğa çıkpayt.”

“Kurt aç kalmadan talana çıkmaz, tok kurt ava çıkmaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Borü azığı coldon.”

“Kurdu bacakları besler. (Kurdun rızkı yoldan).” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Borü balası it bolboyt.”

“Kurt eniği it olmaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Börü balası it bolboyt.”

“Kurt yavrusu köpek olmaz.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Börü cırğağanğa maş, moldo alğanğa maş.”

“Kurt eğlenceye alışkın, hoca almaya alışkın.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Börü kargışı koygo cetpeyt.”

“Kurdun kargaması koyuna yetmez.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 119)

“Börü-cardı, kuzgun-toydu.”

“Kurt yardı, kuzgun doydu.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 120)

“Börünün oozu cese da kanduu, cebese de kanduu.”

“Kurt yese de ağzı kanlı, yemese de ağzı kanlı.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 120)

“Caman ittin atı ‘Börübasar’, caman kişinin atı ‘Kudaynazar’.”

“Yaman itin adı ‘Börübasar’, kötü kişinin adı ‘Kudaynazar’.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 140)

“Jandıda böri meşkey, jansızda teri meşkey.”

“Canlılar içinde kurt doymaz, cansızlar içinde deri doymaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 106)

“Mıqtı qasqır tay - qunanğa şabadı,

Mıqır qasqır qozı - laqtı qağadı.”

“Cesur kurt tay—kunanı yer,

Korkak kurt kuzu—oğlağı yer.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 106)

“Qasqırğa qan baldan tätti, bayğa mal ardan tätti.”

“Kurda kan baldan tatlıdır, zengine mal ardan daha tatlıdır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 300)

“Böri awzı jese de qan, jemese de qan.”

“Kurdun ağızı yese de kan, yemese de.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 300)

“Qasqırdıñ tüsine kirse de, tisine kirmes.”

“Kurdun düşüne girse de dişine girmez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 300)

“Qasqırdıñ jürgen jeri quzğinsız bolmas.”

“Kurdun gezdiği yer kuzgunsuz olmaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 300)

“Qasqırdan qayrat ketse, eşkini apa der.”

“Kurdun gücü giderse keçiyeye ana der.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 300)

“Qasqır bar jerde malña tınıştıq joq,**Qasın bar jerde, janiña tınıştıq joq.”**

“Kurdun olduğu yerde malının huzuru olmaz,

Düşmanının olduğu yerde canının huzuru olmaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 301)

“Qasqırdıñ ańsağanı qan, qarnı aştıñ ańsağanı nan.”

“Kurdun özlemi kan, karnı acın özlemi ekmektir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:301)

“Qasqırdıñ balasın asırasañ kökke qarap ulıydı”.

“Kurdun yavrusunu beslersen göge bakıp ulur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:301)

Qasqırdıñ küşigin qaşa asırasañ da, toğayğa qarap ulığanın qoymaydı.

Kurdun yavrusunu ne kadar beslesen de, ormana bakarak ulumadan durmaz. (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:301)

“Qasqırdıñ zalımdığın bilseñ, malıñdı qorğa,

Jawıñnıñ zalımdığın bilseñ, eliñdi qorğa.”

“Kurdun zalimliğini bilersen malını kuru,

Düşmanın zalimliğini bilersen halkını kuru.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 301)

“Qasqır da joldasına qas qılmas.”

“Kurt da yoldaşına kastetmez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 302)

“Qasqır toyğanına emes, qırğanına mäs.”

“Kurt doyduğuna değıl kırdığına (yediğine) sevinir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 302)

“Böri kömedi, tülki aşadı.”

“Kurt gömer, tilki açar.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 302)

“Qasqırdıñ süyek kemirmese tisi qışıydı.”

“Kurt kemik kemirmezse dişi kaşınır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 302)

“Böri qartaysa, iytkе külki bolar.”

“Kurt yaşlanırsa, ite alay olur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 303)

“Böri balasın asırağanmen iyt bolmas,

Qarğa balasın asırğanmen bürkit bolmas.”

“Kurt yavrusunu beslemekle it olmaz,

Karga yavrusunu beslemekle kartal olmaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 303)

“Böri jegenin qaytarmas, soğıp almasañ,

Urı alğanın qaytarmas, ustap almasañ.”

“Kurt yediğini geri vermez, vurup almazsan,

Hırsız çaldığını geri vermez, yakalayıp almazsan.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 303)

“Böri arığın iytke bildirmes.”

“Kurt zayıflığını ite bildirmez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:303)

“Ölgen börini iyt attamas.”

“Ölmüş kurt üzerinden it geçmez.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 328)

“Böri bar yerde, gan bar.”

“Kurt olan yerde kan olur.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Böri garrasa, itiñ gülesi geler.”

“Kurt kocasa itin gülesi gelir.”

“Tta. Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Böri goňşusını iymez.”

“Kurt komşusunu yemez.”

“Tta. Kurt komşusunu yemez.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Böri tapsa - deň ortak.”

“Kurt bulsa (kazansa) eşit dağdır.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Böri tyyüni taşlaşa da, kesbini taşlamaz.”

“Kurt tyyünü deňişirse de, mesleğini (huyunu) deňiştirmez.”

“Tta. Kurt tyyünü deňiştirir, huyunu deňiştirmez.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Böriniň balası böri bolar.”

“Kurt yavrusu kurt olur.”

“Tta. Kurt yavrusu kurt olur.” (trkm./Doğan, 2014: 181)

“Gurda mihman bolsaň, köpüniň yanında bolsun.”

“Kurda misafir olacaksan kefenin yanında olsun.” (trkm./Doğan, 2014: 275)

“Gurda rehim etmek, goyna zulüm etmek.”

“Kurda acımak, koyuna zulüm etmektir.” (trkm./Doğan, 2014: 275)

“Gurdun agzı iyse de gan, iymese de gan.”

“Kurdun ağızı yese de kan, yemese de kan.”

“Tta. Kurdun ağızı yese de kan, yemese de kandır.” (trkm./Doğan, 2014: 275)

“Gurduň ölümi şagala toy.”

“Kurdun ölümü çakala düğündür.” (trkm./Doğan, 2014: 276)

“Gurt agzasaň, gurt geler.”

“Kurttan söz edersen (kurdu ansan), kurt gelir.”

“Tta. İti an çomağı hazırla.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt arkasından guş doyar, är arkasından- aç.”

“Kurt arkasından kuş doyar, er (yiğidin) arkasından aç doyar.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt bilen goyun guda bolmaz, guda bolsa-da, goyun gülmez.”

“Kurt ile koyun dünür olmaz, dünür olsa da koyun gülmez.”

“Tta. Kurtla koyun dost olmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt bilen guda bolma, tilki bilen - dost.”

“Kurt ile dünür, tilki ile dost olma.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt bilen iyer, goyun bilen ağlaşar.”

“Kurt ile yer, koyun ile ağlaşır.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt çagasından ekdi bolmaz.”

“Kurt yavrusundan evcil olmaz.”

“Tta. Kurdun oğlu kuzu olmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt çagasını gundasaň-da durmaz.”

“Kurt yavrusunu kundaklasan da durmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 277)

Gurt degmân, goyun kaçmaz.

Kurt dokunmadan koyun kaçmaz. (trkm./Doğan, 2014: 277)

“Gurt garrasa, avı kaçır.”

“Kurt yaşlanınca, avı kaçır.”

“Tta. Kurt kocayınca köpeğın maskarası olur.” (trkm./Doğan, 2014: 278)

“Gurt garrasa, ite külki.”

“Kurt yaşlanınca ite maskara.”

“Tta. Kurt kocayınca ite maskara olur.” (trkm./Doğan, 2014: 278)

“Gurt sayasında arslan yatmaz.”

“Kurt gölgesinde arslan yatmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 278)

“Gurt ümürli güne guvanar.”

“Kurt dumanlı güne guvenir.”

“Tta. Kurt dumanlı havayı sever.” (trkm./Doğan, 2014: 278)

“Gurtdan gorkan derä girmez.”

“Kurttan korkan dereye girmez.” (trkm./Doğan, 2014:278)

“Gurtdan gorkan köpek saklar.”

“Kurttan korkan köpek saklar.”

“Tta. Kurtla görüşürsen köpeğini yanından ayırma.” (trkm./Doğan, 2014:278)

“Gurd anarsan gurd gelir.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd boynuna çeker: assın dönüb nesne umma.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd bulduğı guş ile , guş bulduğı ağaç turusunda.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd enigi yine gurd olur.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd gonsusun yemez.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd goyundan tama'ın kesmez.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd ile goyunun ne oyunu var?!” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd ile guzı yeyüb, goyun ila şiven urma.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd toyduğı yeri gırg kerre dolanur.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurd yanında guş da doyar.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurda ‘boynun neçün yogundur?’ demişler, ‘işüm kimseye inanmazum’ demiş.”
(ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurda inanma.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Gurdun adı yavuz, arada dülkü var, baş keserler.” (ogzt./Alizade, 1992: 67)

“Azrail’in danasını kurt yemez.”

“Äzrailin danasını qurd yemöz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 74)

“Qurd dumanlı gün axtarar.”

“Kurt dumanlı gün arar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 268)

“Qurd keçiyä däymäsä keçi Mäkkäyä gedär.”

“Kurt keçiyə deǵmese keçi Mekke’ye gider.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 268)

“Qurd qocalanda toplana mäsxärä olar.”

“Kurt kocayınca itlere maskara olur.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 268)

“Qurd balası qurd olar—eşşäk balası-qoduq.”

“Kurt yavrusu kurt olur, eşek yavrusu sıpa.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 268)

“Qurd acgöz olar.”

“Kurt, aç göz olur.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 268)

“Sahibsiz qoyunu qurt yeyär.”

“Sahipsiz koyunu kurt yer.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 295)

“Sürüdün ayrılan qoyunu qurd yeyär.”

“Sürüden ayrılan koyunu kurt yer.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 304)

“Sürüyä qurd gäländä köpäyi yuxu tutar.”

“Sürüyə kurt geldiǵinde köpeǵi uyku tutar.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 304)

“Tanrı qoruyanı qurd yemär.”

“Tanrının koruduǵunu kurt yemez.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 309)

“Haqq kömək eylesä quid çoban olar.”

“Hak yardım ederse, kurt çoban olur.” (azr./Musaoǵlu ve Gümüş, 1995: 208)

“Heç k s qurdunan qiyam t  qalmaz.”

“Hiç kimse kurtla kıyamete kalmaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 220)

“Ayrılgannı ay  aşar,

B l ngenni börü aşar.”

“Ayrılanı ayı yer,

B l neni kurt yer.” (krçy./Tavkul, 2001: 65)

“Avul iti birge  r r,

Börü k rse baŐha  r r.”

“Köyün köpeği beraber havlar,

Kurt görse başka (ayrı) havlar.” (krçy./Tavkul, 2001: 63)

“AŐda börü, iŐde  l .”

“Yemekte kurt, işte  l .” (krçy./Tavkul, 2001: 52)

“Bir kabıb börü da toymaz.”

“Bir kere ısrırmakla kurt da doymaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 81)

“Biy börü, biyçe t lk .”

“Prens kurt, prenses tilki.” (krçy./Tavkul, 2001: 85)

“Börü aŐlay barsa da toyub baradı dcydile.”

“Kurt aş olarak gitse de doyup gidiyor derler.” (krçy./Tavkul, 2001: 88)

“Börü amanatha çabar.”

“Kurt emanete saldırır.” (krçy./Tavkul, 2001: 88)

“Börü arıklığın bildirmez üçün,

itge tügün çüyre aylandıra edi.”

“Kurt zayıflığını belli etmemek için

köpeğe karşı tüylerini kabartıyordu.” (krçy./Tavkul, 2001: 88)

“Börü “Boynum bükülse, duniyani savlay aşarem”,- değendi”

“Kurt “Boynum bükülse, bütün dünyayı yerdim”,- demiş.” (krçy./Tavkul, 2001: 88)

“Börü bir közü bla cuklar.”

“Kurt bir gözüyle uyur.” (krçy./Tavkul, 2001: 88)

“Börü da açaşhan malını aşar.”

“Kurt da kaybolan koyunu yer.” (krçy./Tavkul, 2001: 89)

“Börü da honşu koşuna çabmaydı.”

“Kurt bile komşu ağıla saldırılmaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 89)

“Börü kart bolsa cubrançı bolur.”

“Kurt yaşlansa tarla faresi avcısı olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 89)

“Börü katında ösgen it koy keser.”

“Kurdun yanında büyüyen köpek koyun parçalar.” (krçy./Tavkul, 2001: 89)

“Börü kesini azığın kesi tabar.”

“Kurt kendi azığını kendi bulur.” (krçy./Tavkul, 2001: 89)

“Borünü balası karnında ulur.”

“Kurdun yavrusu karnında ulur.” (krçy./Tavkul, 2001: 90)

“Borünü balasın boran tıymaz.”

“Kurdun yuvrusunu fırtına engelleyemez.” (krçy./Tavkul, 2001: 90)

“Börünü terisin sıdırsang da börüley kalır.”

“Kurdun derisini yüzsen de kurt olarak kalır.” (krçy./Tavkul, 2001: 90)

“Caşnı erkesi börü bolur,

Kızın erkesi teli bolur.”

“Delikanlının şımarığı kurt olur,

Kızın şımarığı deli(çılgın) olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 101)

“İtni kargışı börüğe cetmez.”

“Köpeğin bedduası kurda dokunmaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 143)

“Kart börü colga usta bolur.”

“Yaşlı kurt yolu iyi tanır.” (krçy./Tavkul, 2001: 150)

“Böre bar yerde kan bar.”

“Kurt olan yerde kan var.” (uygr./Öztopçu, 1992: 143)

“Kurt dumanli avayi arar.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Kurt komşisini yemes.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Kurt kurti yemes.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Krut kocalanince küpegin maskarasi olur.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Kurt kurttan korkmas.” (balk./Hasan,1997: 66)

“Kurt tüvünü değiştirir, huyuni değiştirmes.” (balk./Hasan,1997: 67)

“Krut tüyünden, insan uyundan vazgeçmez.” (balk./Hasan,1997: 67)

“Krut yattı yerde zarar yapmas.” (balk./Hasan,1997: 67)

“Kurdun dişleri düşti mi köpeklere maskara olur.” (balk./Hasan,1997: 67)

“ Kurttan çoban olmaz.” (balk./Hasan,1997: 67)

“Börü bala karında ulur.”

“Kurt yavrusu ana karnında ulumaya başlar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 40)

“Börü bala tiş bla oynar.”

“Kurt yavrusu dişiyle oynar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 40)

“Börü balası it küçük bolmaz.”

“Kurt yavrusu köpek yavrusu olmaz.” (hkrçy./Semenova, 2006: 40)

“Börü bla öşgen it koy buvar.”

“Kurtla büyüyen köpek koyun parçalar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 40)

“Börüden borü tuvar.”

“Kurttan kurt doğar.” (hkrçy./Semenova, 2006: 41)

“Börüden korksan malğa karama.”

“Kurttan korkuyorsan hayvan besleme.” (hkrçy./Semenova, 2006: 41)

“Borünü bir künü aç, bir künü tok.”

“Kurdun bir günü aç, bir günü tok olur.” (hkrçy./Semenova, 2006: 41)

Aşasa aşamasa da borünü avzı kan.

Yese de yemese de kurdun ağzı kanlı olur. (hkrçy./Semenova, 2006: 27)

3.4.4. Kaz/Ördek

Kuşlar ruh sembolü varlıklar olarak görülmüştür. Cenneti temsil ederler. Şamanlar kendilerini kuşlara benzetmeye çalışırlar. Böylece şekline büründüğü kuşun koruyuculuğunu kazanmış olduklarını düşünürler. Ördek mutluluk ve refahın, kaz ise erkeklik, evlilik ve başarının sembolü olmuştur. Kaz ve kuğu gibi kuşlar Türklerde ayrıca kut ve beyliği temsil etmiştir. 710 yılında bir Türk mezarında sikkelerle birlikte bulunan bronz levhadaki çift başlı ejderde görülen kaz ve kuğu başları Türklerin bu kuşlara atfettiği uğurlu ve hükümdarlara has özelliği yansıtmaktadır. Kazlar, Şamanların yanlarındaki yardımcı ruhlar yoruldukları zaman çağırdıkları kuşlardır. Şaman, kaz sesini taklit ederek konuşur onunla gökyüzünde dolaşır. Bu seyahat için de ot doldurulmuş bir nesne kullanır (Çoruhlu, 2010: 174–178; Esin, 2004: 163; Radloff, 1994: 241).

Yaratılış mitlerinde kaz ve ördek görev almaktadır. Bu mitlerinden birinde Dünya yaratılmamış ve her yer su ile kaplıymış. Tanrı ve insan siyah bir kaz şeklinde suyun üzerinde uçarlarmış. Bir gün insan suya düşmüş, Tanrı'ya kendini kurtarması için yalvarmış. Tanrı onu kurtarmak için kayaları yaratmış. İnsandan suya dalıp toprak getirmesini istemiş. Dünya bu topraktan yaratılmış. Türklerin yaradılışla ilgili efsanelerinden birinde daha henüz dünya yokken, her yer sularla kaplıyken Tanrı ve

insanın siyah bir kaz biçiminde uçtukları anlatılır. İnsan suya düşer ve Tanrı'ya kendisini kurtarması için yalvarır. Tanrı onun kurtulması için kayaları yaratır, sonra suya dalıp toprak getirmesini söyler. İnsanın getirdiği topraktan Dünya'yı yaratır (İnan, 2015: 14-15; Ögel, 2010a: 432-435). Yakut Türklerinin yaradılış mitlerinden birinde Tanrı balıkçıl ile yaban ördeğini çağırır. Onlardan denizden toprak çıkarmalarını ister. Yaban ördeği çamur getirir, balıkçık getirmez. Tanrı onu denizde bırakır, dünyaya gelmesini yasaklar. Yaban ördeğinin getirdiği çamurdan Dünya yaratılır. Her yer su ile kaplıken var olan bu iki kuşun Dünya yaratıldıktan sonra göllerin hâkimi olması, ayrılmaz unsurları haline gelmesi tabii olarak görülmelidir. Bazı Türk boyları ördek ya da kazı ataları olarak kabul etmişlerdir. Yakutlar kaz ve kuşuyu kutsal kabul edip yememişlerdir (Ögel, 2010a: 33, 449).

Kaz ve ördek önemli göl kuşlarından ikisi olarak birçok edebi metinde bir arada rekabet içinde sergilenirler. Kaz ördekten genellikle güçlü bir hayvan olarak gösterilir. Buna rağmen hangisinin ağır bastığı tartışılır. Türkler geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için nerede hangi kuş yoğunlukta ise onun ismi daha çok anılmıştır. Dede Korkut'ta kaza ve ördeğe yapılan renklendirmeden kuşlar hakkındaki duyguları anlayabiliyoruz. Ördek kutlu bir renk ala ile kaz kara ile nitelendirilmiştir. Gölün gerçek sahibinin ördek olduğu anlaşılıyor.

Kazan Bey şöyle diyordu:

“Ağ sunkur kuşu erkeğinde bir köküm var!

Ala ördek, kara kazın uçurmaya!..”

“Yiğitleri, Kan Turalı 'yı şöyle övüyordu: (Ergin, 2011a: 192). Yaradılış mitlerinde görülen kaz, ördek ve su birlikteliği atasözlerinde de görülmektedir.

“Adam eli menen,

Kaz ördök kölü menen.”

“İnsan ülkesi ile,

Kaz, ördek gölü ile.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 9)

“Biröönün ördögün ceseñ kaz bayla.”

“Birinden ördek yersen kaz besle (hazırla).” (krz./Çelik Şavk, 2002: 73)

“Suvda gezen sonalar köl gadırını nâbilsin,

Arli gezen bikeler âr gadırını nâbilsin.”

“Suda gezen ördekler göl kıymetini ne bilsin,

Kocasıyla gezen gelinler er kıymetini ne bilsin.” (trkm./Doğan, 2014: 383)

“Kaz ördögü çok bolso,

Balır kaptap köl karıp.

Kalk kadırım bilbese,

Kayrattu tuulgan er karıp.”

“Kazı ördeği yok ise,

Yosun kaplamış göl garip.

Halk kadrini bilmezse,

Gayretli doğmuş yiğit garip.” (krz./Çelik Şavk, 2002:140)

“Kölünön bezgen kaz oñbos,

Elinen bezgen er oñbos.”

“Gölünden bezen kaz onmaz,

Halkından bezen yiğit onmaz.” (krgz./Çelik Şavk, 2002:150)

“Adam eli menen kaz, ördök kölü menen.”

“Adam halkıyla; kaz, ördek gölüyle.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 23)

“El akılsız bolboyt, köl kazsız bolboyt.”

“Halk bilgesiz olmaz, göl kazsız olmaz.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 181)

“Kazı ördöğü çok bolso, balır kaptat köl karıp.

Kalk kadırın bilbese, kayraktuu tuulğan êr kaptap.”

“Kaz, ördek hiç olmazsa, göl yosunlu bataklık olur,

Halk kıymetini bilmezse, cesaretli er adamın gereği yok.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 227)

“Kölünön bezgen kaz oñbos, elinen bezgen êr oñbos.”

“Gölünden kaçan kaz iyi olmaz, halkından bezen er iyi olmaz”. (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998:248)

“Ördök çokto-çulduk biy.”

“Ördeğin olmadığı yerde çulluk hüküm sürer.” (krgz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998:282)

“Dünyâni sil alsa, ördeğe ne gam.”

“Dünyayı sil alsa ördeğe ne gam.”

“Tta. Dünyayı su bassa, ördeğe ne gam.”(trkm./Doğan, 2014:213)

“Ala karga suya düşse de kaz olamaz.”

“Ala qarğa suya düşsə də qaz ola bilməz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 37)

“Qarga döşünü çəkməklə qaz olmaz.”

“Karga döşünü çəkməklə qaz olmaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 249)

“Qarğa qazı təqlid etdi, qarılısını da itirdi.”

“Karga qazı təqlit etmiş, qaklamasını da yitirmiş” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 249)

“Ördək gəlib qaz olmaz, gəlin gəlib qız olmaz.”

“Ördək gelip qaz olmaz, gelin gelip qız olmaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 287)

“Babuş uçar da qaz kalır.”

“Ördək uçar da qaz kalır.” (krçy./Tavkul, 2001: 69)

“Babuş suda batmaz.”

“Ördək suda batmaz.” (krçy./Tavkul, 2001: 69)

“er kim iline, papiy gölüne.”

“Herkes yerine, ördek gölüne.” (kırn./Kırbaç, 2012: 61)

Bar dünyanı suy bassa, papiyən qazğa ne?

Dünyayı su bassa, ördekle kaza ne. (kırn./Kırbaç, 2012: 46)

3.5. Renkler

3.5.1. Ak

Türkler beyaz renk için ak kelimesini kullanırlar. Beyaz İslamiyet ile birlikte dilimize girmiştir. Daha eski kaynaklarda ise ürüng kelimesi ak yerine geçmektedir. Kaşgarlı

Mahmut'a göre ise Oğuzlar sadece beyaz olan her şeye ak diyorlardı. Diğer Türk boyları beyaz dışında farklı renklere de ak demişlerdir. Alacalı olan atlara ak at denmesi bu duruma gösterilen örneklerden biridir. Oğuzların ak kelimesi zamanla birçok Türk boyuna ürüng kelimesini unutturmuş ve ak yaygınlık kazanmıştır. Ak gök, ak kızıl gibi ağın başka renklerin önüne gelerek açık tonları ifade etmesi görülen farklı bir kullanım şeklidir (Arıkoğlu, 2003: 3; Kalafat, 2012: 71; Ögel, 1984: 378-379).

Beyaz, Türkler için temizlik, arılık, ululuk, yaşlılık, tecrübe, büyüklük, kutsallık, adalet, güç demektir (Ögel, 1984: 377). Ak; iyiliği, doğruluğu, cenneti, ilahi düşünceleri temsil eder. Kalafat'ın tabiri ile "Ak sözü daha çok manevidir bir ruh bir duygu şalına bürünmüştür." (2012: 71). Türkler içinde akın olumsuz anlama gelebilecek bir kullanımı bulunmamaktadır.

Ak rengi ululuk, kutluluk ve yücelik anlamlarında bayraklarda, yaşlılıkta, yönetimde, kurbanda kullanılır. Türkler yaşça büyük insanların bilgeliğini ifade etmek için sıklıkla ak rengini kullanmışlardır. Bu anlayışın ilk örnekleri mit ve efsanelerde ilk yaratılan insanların ak sıfatını taşımasında görülmektedir. Yaratılış metinde Ak-Ana, Yakut Efsanesindeki Ürüng Ayıhıt, Er Sogotoh Destanı'daki Ak Oğlan ilk yaratılan canlılar arasındadır. Altay yaratılış mitinde insanlığın ilk atası Ak Ata olarak bilinir. Türkistan'da Ulu Ata olarak tanınmaktadır. Türkler buldukları yere gelişlerini, birbirleri ile akrabalıklarını Ulu Ata'dan itibaren saymaktadır. Yine aynı anlayış ile ak sakallı kelimesi Türk dünyasında saygınlık ve ululuğun simgesidir. Ad koyma genellikle ak sakallı, akboz atlı kişi tarafından yapılır. Ak sakallı atalar kadar bilge ve yol gösterici özellikleri ile ön plana çıkan ak pürçekli analar da vardır. Aile içinde de anne ve babalarımız ak sıfatı ile nitelendirilir. Günümüzde yüzü ak, alını ak tabirleri bu düşüncenin devamı niteliğini taşımaktadır. (Kalafat, 2012: 35, 71; Ögel, 1984: 394). Bu tabirlerin kullanıldığı yerlerden biri de atasözleridir. Kötülüğe karışmamış, kimseye zarar vermemiş insanlar için yüzü ak ifadesi kullanılır. Ak rengi doğruluk, dürüstlük anlamlarını içermiştir.

“Hasabı pāk bolanıñ yüzi ak bolar.”

“Hesabı temiz olanın yüzü ak olur.”

“Tta. Hesabı temiz olanın yüzü ak olur.” (trkm./Doğan, 2014: 286)

“Dost yolunda azaba düşenin el içindä üzü ağ olar.”

“Dost yolunda azaba düşenin el içinde yüzü ak olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 154)

“Hesabı tāmiz olanın üzü ağ olar.”

“Hesabı temiz olanın yüzü ak olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 218)

“Hisabi rast kilgannın yüzi aq”

“Hesabı temiz olanın yüzü ak olur.” (uygr./Öztopçu, 1992: 196)

Yine verilen değer ve kutsallık nedeniyle her süt beyaz olmasına rağmen annelerin sütüne özellikle ak süt denir. Cennet ak rengi ile temsil edilir. Şaman şapkalarının ucu beyaz kuzu derisindedir. Ülgen’in adı Ak Ayas yani Parlak Hakan olarak da geçer. Bayrakla birlikte anılan ak, renkten ziyade ululuk ve yücelik bildirir. Dede Korkut Hikâyeleri’nde ak alemlü ifadesi geçer. Burada kast edilen bayrağın rengi değil bayrağa verilen değer ifadesidir (Ögel, 1984: 377; 2010a: 571; Kalafat, 2012: 94).

Türkler kurban günleri beyaz giyinirlerdi. Kurbanı beyaz, boz renklerde, alnında beyaz akıtması olan kısraktan seçerlerdi. Beyaz rütbe ve gücü temsilen orduda kullanılır. Savaşlarda devlet büyükleri ve komutanlar beyaz renkte giyinirlerdi. Çengiz Han’ın kıyafetleri, atı, bayrağı, tuğu beyaz renktedir. Çinli komutanlar savaşlarda beyaz giyinen askerleri öldürdüklerinde Hunları dağıtmış olacaklarını düşünürlerdi (Genç, 1999: 11; Ögel, 1984: 377).

Türklerin yönetiminde ak han ve kara hanlar bulunurdu. Ak han halkın isteğiyle devletin başına geçmiş hükümdarlar için kullanılırdı. Kara han ise kural, kanun tanımaz bir şekilde devletin başına geçen hanlar için kullanılırdı. İlk olarak Şecere-i Terakkime’de geçen ve daha sonra atasözü gibi dilden dile dolaşan “ **Her evde bir Karahan türedi**” (Kalafat, 2012: 76) sözü ile devletin zayıflamasıyla herkesin kendini bey yapması anlatılır.

Türkler toplum içinde sınıf ayrımı yapmamışlar sadece yöneten ve yönetilen olarak ikiye ayrılmışlardır. Halk genellikle kara sıfatı ile nitelendirilmiştir. Göktürk Yazıtları’nda

bunun ilk örneğini görmekteyiz. Halk için kara bodun ve kara kamag bodun ifadeleri geçmektedir. Halk ve yöneten ayırımına ak süyek, kara süyek; ak kemik, kara kemik; gök bodun, kara bodun gibi isimlendirmeler de mevcuttur (Genç, 1999: 12; Ögel, 1984: 435). Hanedan soyundan gelenler ak ve ala renk giyerler. Türklerde ak çadır yöneten kısmın yaşadığı kara çadır da halkın yaşadığı yerlerdir (Bayat, 1993: 157; Bozkurt, 1993: 161). Dede Korkut Hikâyeleri'nde "Dirse Han Oğlu Boğaç Han" anlatmasında çadır renklerinin hangi durumda ne manaya geldiğini görmekteyiz. Burada ağ otağ bir üstünlük ifadesidir. Ama bu üstünlükte kız erkek ayırımı yoktur. Sadece erkek evdeki ocağı yakılı tutacak kişi olacağından önemlidir. Kız evlat evlendiğinde evden ayrılacaktır.

Bayındır Han Oğuz beylerini misafir ettiği bir ziyafet verir.

"Kalkubanı Han Bayındır yitinden turmuş, bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikedürmüş, oğulluyı ağ otağa kızluyı kızıl otağa oğlı kızı olmayanı kara otağa kondurun, kara kiçe altına döşen, kara koyun yahnısından önüne getirün..."... "Çocuğu olmayanı Allah'ın cezalandırdığını bu nedenle siyah otağa oturtmak istediğini söyler. Ben varıçak gelübeni karşıladılar kara otağa kondurdılar, kara kiçe altuma döşediler, kara koyun yahnısından önüme getürdiler, oğlı kızı olmayanı Tanrı Ta'ala kargayupdur biz dahı kargaruz bellü bilgil didiler."(Ergin, 2011a: 79-80)

Gelenekte de görüldüğü gibi ak çadır hanedan soyunu veya toplumca istenilen özelliklerden biri olan çocuk sahibi olanları temsil ettiği için olumlu bir anlama sahiptir. Kazak Türklerine ait bir atasözünde ak otağ görkemiyle dile getiriliyor.

"Aq üydiñ aybarı bar, qara üydiñ qarın - qarın mayları bar."

"Ak otağın görkemi olur, kara otağın karın karın yağları olur." (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 24)

Saflık, temizlik anlamında gençler için kullanılır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde bekâr gençler ak kaftan giyerler. "Beyrek Han dahı ohın atdı, dibine gerdeğın dikdi. Adaklusından ergenlik bir kırmızı kaftan geldi, Beyrek geydi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldılar. Beyrek aydur: Niye saht oldunuz didi. Ayıttılar: Niçe saht olmayalum, sen kızıl kaftan geyersin biz ağ kaftan geyerüz didiler." (Ergin, 2011a: 129) diyerek sırası gelenin evlenip güvey olacağını ve kızıl kaftanı giyeceğini ifade etmiştir.

Eski Türklerde Hunlardan itibaren yönlerle belli bir renk, simge, maden ve hayvan atfetmişlerdir. Rengi kara olan kuzeyin simgesi göktür ve su ile temsil edilir. Rengi kızıl olan güneyin simgesi yer altıdır ve ateş ile temsil edilir. Bu renk sıcaktır. Rengi ak olan batının simgesi ağaçtır. Rengi yeşil (gök) olan doğunun simgesi ise madendir. Sarı ortadadır. Doğuyu mavi-koyun, batıyı beyaz-köpek, güneyi kırmızı-çaylak, kuzeyi ise siyah-yaban domuzu temsil etmektedir. Günümüzde bu anlayışa göre ad alan bazı yerler Akdeniz, Karadeniz; Ak İdil, Kara İdil; Ak Çay, Kara Çay vb. olarak gösterilebilir. Erzurum Horasan'da Ağ Baba yatırını adı yer aldığı tepeye vermiştir ve batıdadır. Kara Baba yatırını yine adını bulunduğu tepeye vermiştir ve kuzeydedir. Altun Orda Hanlığı'nın batı kanadı Ak-Orda, doğu kanadı Gök-Orda olarak isimlendirilmiştir (Ekrem, 1996: 89; Kafalı, 1996: 50; Kalafat, 2012: 67-68; Ögel, 1984: 431). Ordu teşkilatlanmasında yönlerle göre farklı renkte atlar seçilmiştir. Beyaz atlar batıya, mavi(kır) atlar doğuya, siyah kırmızı (doru) atları güneyde yer almıştır. Bu dört yönün dört hükümdar tarafından yönetildiğini de Orhun Yazıtları'ndan öğrenmekteyiz. Gök Han doğuda, Kızıl Han güneyde, Ak Han batıda ve Kara Han da kuzeyde hüküm sürmekteydiler (Ögel, 1984: 177; Arseven, 1987: 15).

Türkler yas için kara, ak ve gök renklerini kullanmışlardır. Yas rengi genellikle karadır. Bunun dışında belli örneklerde gök ve ak renklerinin de kullanıldığı görülür. Beyaz renk şehitler için kullanılır. Şehadet ve zulümle öldürülen kimeler için özellikle ak renk giyilir (Kafalı, 1996: 49-53). Abdülkadir İnan, Türkistan Uludağ'da Ruslar tarafından öldürülen Abdülbek'in yas çadırının üzerinde beyaz bir bayrak gördüğünü ve yas alameti olarak kullanıldığını söyler (2015: 196). Kırgızlar ve Kazaklar savaşırken ak bayrak asmaktadırlar Dukalı hanımlar yas rengi için beyaz başörtüsü kullanırlar (Kalafat, 2012: 42; Seyidov, 1998: 36).

Küçük'ün Yakut Türklerine ait verdiği bilgilerden yola çıkarak ak rengin kullanım alanlarını ve değerini görebiliriz. Türkler genellikle mâneviyatı olan, kutsal kabul ettikleri durum, olay ve kavramlara bu rengi yakıştırmışlardır.

“Ürüng-Ayığ-Toyon denilen Yakutların en büyük Tanrısının adı Beyaz-Yaratıcı-Tanrı veya Beyaz-Yaratıcı'dır. Bu efsanede geçen Ak-Ene veya Ak-Ana ya da Ürüng-Ayğsıt ise Beyaz Kadın Yaratıcı'dır. Altay Türkçesinde ak “cennet” Manasına geliyordu. Cennette oturan tanrılara Aktu yani Aklılar; “rengi ve ruhu bembeyaz olan” deniyordu. Bunlar Süt-Ak Göl'ün yani süt renginde olan göllerin bulunduğu göğün üçüncü katında oturuyorlardı. İyilik tanrısı ve Yakutların güzellik tanrıçası Ayzıt gökten gümüş tüylü beyaz kısrak suretinde yere iner, bir çocuk

doğacağı zaman tarla, çiçek ve yemiş perileriyle birlikte lohusanın yanına gider, Ak Göl'den (Ak Deniz, Süt Denizi, Süt-Ak göl) aldığı bir damla sütü çocuğun ağzına damlatır ve böylece ruh bedene girmiş olurdu. Başında ak bir kalpak, omuzlarında ak bir atkı ve ayaklarında siyah bir çizme olduğuna inanılan Ayzıt adına düzenlenen Ayzıt Bayramı'nda yazın yapılan törenleri beyaz elbise giyinmiş Ülgen'e bağlı Ak Şamanlar idare eder ve ormanda yapılan bu törene kadınlar katılmazdı. Kadınların da katıldığı kışın yapılan törenleri ise siyah elbise giyinmiş Erlik'e bağlı Kara Şamanlar idare ederdi." (Küçük, 2010).

Bazı renkler birlikte zıtlık oluşturmuştur. Bunlardan en bilineni ak ve karadır. Kara Han, Ak Han; ak süyek, kara süyek; ak kemik, kara kemik, ak yılan, kara yılan, ak kurt, kara kurt, akbüyü, kara büyü...(Ögel, 1984: 397). Bu zıtlık ile Türk kültüründe bazı uygulama ve sözlerde sık karşılaşılır. Azerbaycan'da ikinci çocuğu isteyen anne ağ taş kara taş buna kardaş demektedir. Kars'ta çayda yıkanan çocuklar ağ taş kara taş ağırlığımı uğruluğumu al kaç derler. Ak büyü kötü durum ve olayları insanlardan uzaklaştıran, kara büyü de insanların kötülüğü için yapılan büyü demektir. Ak koyunlu kılıyla göğün yedi kat üstüne çıkılır, kara koyunlu kılı ile yedi kat altına inilir. Ağ, ağı açık aydınlık parlak anlamlarına gelir. Kara, karalı koyu kapalı karanlık anlamlarına gelir. Şamanlar ak ve kara olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ak şamanlar gökten gelmişlerdir ve gelirken demiri de yanlarında getirmişlerdir. Türkler demiri ve demirciliği onlardan öğrenmiştir. Kara şamanlar ise kötü şamanlardır. Eski Türklerde iyeler ak ve kara olmak üzere ikiye ayrılır. Ak iyeler iyiliği, kara iyeler kötülüğü temsil eder. Bay Ülgen'in emri ile ak iyeler süt ak gölden aldıkları hayatı yeni doğanla dünyaya çıkarırlar. Erlik ise doğuma engel olmak için kara iyeler gönderir. Nazardan korunmak için çocuğun alınına ateş isi veya kurban kanı sürülür. Ak ve kara renklerinden oluşan nazar boncuğu takılır. Türkmenistan'da araba direksiyonlarına, genç kızların bellerine ve bileklerine ak ve kara iplikten örülmüş kordon bağlanır. Bu nazara karşı korur. Zaman kara ve ak olarak belirtilir. Kara Gün, Kara Çarşamba, Kara Bayram bunlardandır. (Kalafat, 2012: 22, 27-28, 47, 64, 71; Radloff, 1976: 226). Bu zıt anlamlı kullanım atasözlerinde de çok yaygın olarak kullanılır. Kara rengi ak ile beraber kullanıldığında genellikle olumsuz anlam içermiştir.

“Ak gün - agardar, gara gün - garaldar.”

“Ak gün ağardır, kara gün karartır.”

“Tta. Ak gün ağartır, kara gün karartır.” (trkm./Doğan, 2014: 132)

“Ađın tapsaň alasıň, karanı tapsaň kalasıň.”

“Beyazını bulursan alırsın, karayı bulursan kalırsın.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 27)

“Bakkan êesi caraşsa, küypül küçük sak bolot.”

“Alğan êri caraşsa, kara katın ak bolot.”

“Sahibi bakmasını bilirse zayıf enik (yavuz) uyanık olur.”

“Evlendiği eri yakışsa, kara kadın ak olur.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 92)

“Algan eri caraşsa, kara katın ak bolat”

“Evlenen yiğit yakışsa, siyah kadın ak olur.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 35)

“Ağun adı var, qaranın dadı var.” (ogzt./Alizade, 1992: 39)

“Ak it, kara it-baarı bir it.”

“Ak it, kara it, hepsi bir it.” (krz./Çevik Şavk, 2002: 13)

“Aq iyt, qara iyt, bări bir iyt.”

“Ak it, kara it, hepsi bir it.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 23)

“Ak söz ak colđo çıçat, kara söz batkakka açat.”

“Ak söz ak yola çıkar, kara söz bataklığa akar.” (krz./Güngör ve Güngör Cailova, 1998: 29)

“Aq degeni - alđıs, qara değeni - qarđıs.”

“Ak dediği; alkış, kara dediği; kargış.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 23)

“Aq kiyim tez kirleydi, aq köñil tez keşiredi.”

“Ak giyim tez kirlenir, ak gönül (temiz kalp) tez affeder.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 23)

“Ak öyi görüp, gara öyi yıkmazlar.”

“Ak evi görüp kara evi yıkmazlar.” (trkm./Doğan, 2014: 132)

“Ak pulı saklarlar gara gün için.”

“Ak parayı saklarlar kara gün için.”

“Tta. Ak akçe kara gün içindir.” (trkm./Doğan, 2014: 132)

“Hura—şurī kurman śin purnīś tıtma pilmest”

“Karayı—beyazı (üzüntüyü—sevinci) görmemiş insan yaşamayı bilmez.” (çuvş./Ceylan, 1996: 98)

“Vıssan şıkır ta kulaç”

“Acıkınca kara ekmek de beyaz ekmek (gibir).” (çuvş./Ceylan, 1996: 16)

“Agiñ - adı (~bar), garamiñ - dadı (~bar).”

“Akın adı, karanın tadı.”

“Tta. Akın adı var, karanın tadı (var).” (trkm./Doğan, 2014: 127)

“Gara keçe ak bolmaz, köne düşman dost (~bolmaz).”

“Kara keçe ak olmaz, eski düşman dost olmaz.”

“Tta. Kara koyun derisi sabunla yıkayınca ağarmaz”

“Tta. Eski düşman dost, eski dost düşman olmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 238)

“Qara tas juvvğanmen ağarmas,

Aqtas sırlağanmen qaraymas.”

“Kara taş yıkayarak ağartılmaz,

Ak taş boyayarak karartılmaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 253)

“Kara kızdın agınan emes-bagınan.”

“Esmer kızın ak olması değil, bahtlı olması önemli.” (krz./ Güngör ve Cailova Güngör, 1998:

215)

“Kańça kırup cuusań da, kara kiyiz ağarbayt”

“Ne kadar yıkasan da, kara keçe ağarmaz.”(krz./ Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 213)

“Kıtalık kınatın töbötüger kurpax tağar dılı.”

“Ak turnanın bile kanadının ucunda karası vardır.” (yakt./Kirişçioğlı, 1996: 74)

“Tebien sağa xara sanaatağar tüön sağa ürüñ sağa ürüñ sanaa orduk”

“Deve kadar kara fikirden ben kadar ak fikir iyidir.” (yakt./Kirişçioğlı, 1996: 76)

“Ağ axça (ağ pul) qara gün üçündür.”

“Ak akçe kara gün içindir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ ayrıanı itä tökärilər, qara kişmiş çibä.”

“Ak ayrıanı ite dökerler, kara üzümü cebe.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ divara hansı rəngi yaxsan, tutar.”

“Ak duvara hangi rengi boyasan, tutar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ evi görüb qara evi yandırmazlar.”

“Ak evi görüb qara evi yakmazlar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ gün (adamı) ağardar, qara kün qaraldar.”

“Ak gün ağartır, qara gün karartır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ gün qara günü yaddan çıxardar.”

“Ak gün qara günü hatırdan çıxartır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ göyərçin qara qarğaya qismət olub.”

“Ak güvercin qara kargaya kismet olmuş.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ itin pambıq satana zərəri var.”

“Ak itin pamuk satana zararı var.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ köpək, qara köpək, ikisi də köpəkdir.”

“Ak köpek, qara köpek, ikisi de köpektir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ ottan-balta sapı, biri sındı—birini tax.”

“Ak ottan balta sapı, biri kırıldı, birini tak.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ şəkər qara şəkər, bir damarı suya çəkər.”

“Ak şeker, qara şeker, bir damarı suya çeker.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ üzüm qara üzüm, başım dibindän üzüm.”

“Ak üzüm, kara üzüm, başını dibinden koparayım.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağ üzdü qara xal zinätidir, qara üzdä ağ xal—neybät.”

“Ak yüzde kara hal (ben) ziynettir, kara yüzde ak hal pisliktir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağa ağ deyiblär, qaraya qara.”

“Aka ak derler, karaya kara.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağı gördün, qararı unuttun?!”

“Akı görünce, karayı unuttun mu?” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağı qaradan seçändä gäl.”

“Akı karadan seçtiğinde gel.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Qara qızın baxtı olsaydı, anadan ağ doğulardı.”

“Kara kızın bahtı olsaydı, anasından ak doğardı.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 249)

“Oq tanga - qora kunga.”

“Ak akçe, kara gün içindir.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 16)

“Oq badan, qora badan - suvga tuşganda ma'lum.”

“Ak beden, kara beden; suya düştüğünde belli olur.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 16)

“Oq iştonniñ baloği qora iştonga yaraşmaz.”

“Ak şalvarın paçası, kara şalvara yakışmaz.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 17)

“Qora tovuq ham oq tuxum qiladi.”

“Kara tavuk da ak yumurta yumurtlar.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 119)

“aқ dost қара kún için.”

“İyi dost kötü gün için” (kırm./Kırbaç, 2012: 33)

“aққа қара tez tiyer.”

“Aka kara tez değer.” (kırm./Kırbaç, 2012: 35)

“Hesabı temiz olğannıg yüzü aқ olur.”

“Hesabı temiz olanın yüzü ak olur.” (kırm./Kırbaç, 2012: 63)

“қара ómürden aқ ólüm yahşi.”

“Kara ömürden ak ölüm iyidir.” (kırm./Kırbaç, 2012: 70)

“sözú aқıñ işi aқ.”

“Sözü akın, işi ak.” (kırm./Kırbaç, 2012: 86)

“yılannıñ aқı da, қарası da yılan.”

“Yılanın akı da karası da yılan” (kırm./Kırbaç, 2012: 102)

“Ak böknı élip taşlap, kök böknı kiygen bilen öz- germeydu.”

“Ak börtü alıp atar (da), mavi börtü giyenle değış tokuş etmez.” (uygr./Öztopçu, 1992: 91)

“Aқ it, қара it- beri bir it.”

“Ak it, kara it, hepsi it.” (uygr./Öztopçu, 1992: 91)

“Ağ divara hansı rəngi yaxsan, tutar.”

“Ak duvara hangi rengi boyasan, tutar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ evi görüb qara evi yandırmazlar.”

“Ak evi görüb qara evi yakmazlar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ göyərçin qara qargaya qismət olub.”

“Ak güvercin kara qargaya kismet olmuş.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ köpək, qara köpək, ikisi də köpəkdir.”

“Ak köpek, kara köpek, ikisi de köpektir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ şəkər qara şəkər, bir damarı suya çəkər.”

“Ak şeker, kara şeker, bir damarı suya çeker.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ üzüm qara üzüm, başım dibindən üzüm.”

“Ak üzüm, kara üzüm, başını dibinden koparayım.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağ üzdə qara xal zinətdir, qara üzdə ağ xal—neybət.”

“Ak yüzde kara hal (ben) ziynettir, kara yüzde ak hal pisliktir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağa ağ deyiblər, qaraya qara.”

“Aka ak derler, karaya kara.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağı gördün, qaranı unuttun?!”

“Akı görünce, karayı unuttun mu?” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Ağın adı var, qaranın dadı.”

“Akın adı var, karanın tadı.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 34)

“Ağı qaradan seçändä gäl.”

“Akı karadan seçtiğinde gel.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 30)

“Oq badan, qora badan - suvga tuşganda ma'lum.”

“Ak beden, kara beden; suya düştüğünde belli olur.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 16)

“Kara ómürden aq ölüm yahşi.”

“Kara ömürden ak ölüm iyidir.” (kırm./Kırbaç, 2012: 70)

“Ak it, kara it- beri bir it.”

“Ak it, kara it, hepsi it.” (uygr./Öztopçu, 1992: 91)

“Könül sevän ağanın nä ağı, nä qarasi?”

“Gönlün sevdiği ağanın ne akı, ne karası olur?” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 200)

“Ak körüngenniñ hemmisi aq emes.”

“Ak görünenin hepsi ak değildir.” (uygr./Öztopçu, 1992: 91)

“Ak bät agartırır, kara bät karartırır.” (balk./Hasan,1997: 27)

“Kara beyaz olmaz.” (balk./Hasan,1997: 61)

“Ak akça kara gün içindi (..dir).” (kerk./Vasfi, 2001: 219)

“Ak gün ağartır, kara gün karartır.” (blgr./Süleymanova, 2007: 112)

“Ak akça kara gün içindir.” (blgr./Süleymanova, 2007: 112)

“Ak ile kara dere kenarında belli olur.” (blgr./Süleymanova, 2007: 113)

“Ak koyunun kara kuzusu da olur”. (blgr./Süleymanova, 2007: 113)

“Das deg ak

Dag deg karanı bazar.”

“Taş kadar ak

Dağ gibi karayı basar.”(Aça, 2011)

3.5.2. Kara

Kara çeşitli anlamlar ifade etmesi bakımından diğer renklerden ayrılır. Hem zahirî hem de batınî anlamları vardır (Kalafat, 2012: 27). Dilaçar bu renk için Kara ise tartışmalı bir renktir, bir taraftan karanlık güçler, suç ve kötülük olarak değerlendirilirken, bir taraftan da sadakat, sebat, dayanıklılık, ihtiyat, bilgelik ve güvenilirliğin simgesi olarak görülmüştür. (Küçük: 2010) demektedir. Kara olumsuz ve olumlu anlamlarda kullanılabilir. Hastalık, yas, fakirlik, talihsizlik, kıtlık, utanmazlık anlamlarında ve kötü ruhlar ile birlikte olumsuz; yön, coğrafi isimler, devlet teşkilatlanmaları, güç, büyüklük, yücelik anlatırken olumlu anlamlarda kullanılır.

Dünya yer üstü, yeryüzü ve yer altı olarak üç kısma ayrılmaktadır. Her katta belirli ruhlar vardır. Kalıg denilen kısımdan sonra gökyüzünde sadece iyi ruhlar ve Tanrı bulunur. Yeryüzünde iyi ve kötü ruhlar bir aradadır. Yer altında ise sadece kötü ruhlar bulunur. Yer altı, başında Erlik'in bulunduğu karanlıklar âlemidir. (Lvova ve diğerleri, 2013b: 44; Bayat, 2015b: 57; Ögel, 2014b: 194). Buradaki ruhlara Kara iyeler denir. Erlik Han, Kara Han olarak bilinir. Kalafat' a göre Erlik yağız yer ile ilişkilidir. Yağız yer tabiri yer altı için kullanılır. Kara toprak, kara sular yer altındadır. Yirilig/irilig/erlik yer altında olan oraya ait olan demektir. Tanrı cezalandırdığı için yer altına gönderilmiştir. İnsanlara kötülük yapar,

hastalıklar gönderir, kurbanlar ister. Verilmediği takdirde ölüm ve felaket ruhlarını gönderir. Gözleri ve kaşları kömür karasıdır. Yaşadığı yer karanlıklar âlemi, sarayı çamurdan duvarları demirdendir. Dokuz ya da yedi oğlu, dokuz kızı olduğu bilinir. Oğullarına demir başlı kara oğlanlar denir. Kızları kara yüzlü, kara saçlı olarak tasvir edilir. Kara bazı kötü ruhların isminde kullanılır. Bunlardan bazıları kara neme, kara tös, karabasan, karakura (alkarısı), karakoncolosdur. Alkarısı yeni doğum yapmış kadınlara ve bebeklere musallat olur. Doğu Anadolu'daki ismi karakuradır. Karabasan uyku esnasında insanın üzerine ağırlık çökmesi ve boğazının sıkılıyor hissi uyandıran bir varlık olarak düşünülür (Anohin, 2006, 5-6; Kalafat, 2012: 15-16, 94; İnan, 1998a: 406-412). Karakoncolos kışın insana zarar veren bir mitik varlıktır. Ocağın ilk on iki günü sokakta gezer ve gördüğü insanlara adını, nereden gelip nereye gittiğini sorar. Cevap olarak adım Kara Hasan, Kara Köy'den geliyorum, Karasu'ya gidiyorum yanıtı verilmezse elindeki tarağı karşısındaki kişiye vurup onu öldürmüştü (Yıldırım, 2015). Burada bizim için önemli olan sorulan sorulara cevabın kara rengini taşımasıdır. Artvin yöresinde anlatılan bir efsanede kahramanın bir siyah bir de kara koçu varmış. Kara koçun kılını ak koçun kılına sürünce yerin yedi kat altına iner tekrar sürünce çıkarmış. (Kalafat, 2012: 20). Türklerin inanışına göre yer yedi katlıdır. Kara yerin dibine girmenin, ak yerin üstüne çıkmanın karşılığı olarak gösterilmiş olmalıdır.

Kara, ölüm esnasında kara iye ile olan buluşmadır. Sonrasında ise kalanların kara iyenin tekrar uğramaması ve matemlerini göstermek için yaptıkları birçok uygulama bulunur. Türkler yas rengi için siyah, beyaz ve gök rengini kullanmışlardır. Bunlar arasından en yaygın olanı ise kara rengidir. Yas zamanı özellikle kadınlar kara renkte kıyafetler giymektedirler. (Kalafat, 2012: 23, 40).

“Yence gelin geldim

Arlanıyom ağlamaya

Bana kara yakışır mı

Utanıyom bağlamaya” (Kalafat, 2012: 29). Halk arasında geçen bu sözlerde kadının ölüm karşısında tavrı görülmektedir. Kırgız, Kazak, Azerbaycan Türkleri yas için kara bayrak asalar. Hâlen Kırgızistan'da kadınlar yas için kara ve mavi giyinirler. Buradaki ayırım

kocası ölen kadın kara giyinirken akrabalarının mavi giyinmesidir. İran Avşarlarında cenaze evinin halası ve amcasının üstüne kara örtü atarlar. Ölen kişi önemli biri ise atının üzerine kara atılır. Kara giyinene karaluu, gök giyinene kökü bar denir. (Kalafat, 2012: 23, 40, 42-43, 97).

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen "kara eşek başına uyan ursan katır olmaz, karavaşa ton geyürsen kadın olmaz." (Ergin, 2011a: 156) ifadesinden de kadınların her zaman siyah renkte giyisiler giymediğini anlayabiliyoruz. Bamsı Beyrek'in ölüm haberi geldiğinde beyaz renkte giyisiler çıkarılıp siyah renkte olanlar giyildiği görülür. "Kızı gelini kas kas gülmez oldu, kızıl kına ağ eline yakışmaz oldu. Yidi kız kardeşi ağ çıkardılar kara tonlar geydiler." "Babasına anasına haber oldu, ap alaca ordusına şiven girdi, ağ çıkardılar kara geydiler." (Ergin, 2011a: 130). "Dede Korkut 'ta Beyrek'in ölümü üzerine "Anam menüm için gök geyüp kara sarınsun Kalın Oğuz ilinde yasum tutsun." (Ergin, 2011a: 170) ifadesinde ölüm haberi alan anneye yas alameti sayılan gök ve kara elbiselerini giydirildiği görülür. "Karalu göklü otağı sorar olsam şölen kimün. Bakdı gördi kız kardaşları karalu göklü otururlar." (Ergin, 2011a: 139-140). Kırgız ve Kazak Türkleri savaş sırasında beyaz bayrak, ölüm haberi gelen çadırlara ise kara bayrak asarlar. Kara bayrak ölüm alameti sayılır. Kara bayrakların mezarlara da asıldığı görülür (Ögel, 1987: 227). Yine Dede Korkut'ta ölümün kendisi de yası da kara rengiyle nitelendirilmiştir. Dede Korkut'un sonunda:

"Anlar dahı bu dünyaya geldi kiçdi

Karvan kibi kondı köçdi

Anları dai ecel aldı yir gizledi

Fani dünya yine kaldı

Gelimlü gidimlü dünya

Son uçı ölümlü dünya. " (Ergin, 2011a: 94) ifadeleri geçmektedir.

Hikâyelerde yasın kendisi de kara olarak nitelendirilir. "Tanrı aldı neyleyeyim, gelübeni kara şiven senün ile bile eyleyeyin didi." (Ergin, 2011a: 167). Yasın bir alameti de siyah

keçeye oturmaktır. Karay Türklerinde ayak içmek denilen bir tabir vardır. Karaylar yakın birisi ölünce toplanır. Günün doğuş yönünden batış yönüne doğru dizilirler. Kara koç veya kara keçeye otururlar. (Kalafat, 2012: 44).

Türkler çok çeşitli araçlar kullanarak fal bakmışlardır. Bunlardan biri ateşle fal bakmaktır. Ateşle de çok çeşitli yollardan fal bakılabilir. Ateşe kuyruk yağı atılır. Ateşten çıkan renge göre yorum yapılır. “Al savaş, sarı hastalık, kara ölüm ve uzun süren hastalık” (Kalafat, 2012: 130-131) demektir. Yas tutmak için kullanılan bu renkler hayatı etkileyecek büyüklükte iseler başka olumsuz durumlarda da giyilebilir. Kırgız Türklerine ait atasözünde bu bilgiyi görüyoruz.

“Biyikten kulağan katuu tiyet, biylikten kulağan kara kiyet.”

“Yüksekten düşen sert düşer, iktidardan giden kara giyer.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 116)

Zaman kara ve ak olarak belirtilir. Kara Gün, Kara Çarşamba, Kara Bayram bunlardandır. Kara Bayram yas bayramı demektir. Bayram ziyaretlerinde böyle evlere öncelik verilir. Kadınlar buraya giderken süslenmez genellikle kara giyinilir. Kargışlarda bayramın kara gelsin denir.

“Men aşık ara gelsin

Tellerin tara gelsin

Sensiz bayram eylesem

Bayramım kara gelsin.” (Kalafat, 2012: 87).

“Hurah yalanah hura şirle tapinat”

“Haydut her zaman kara gecede saldırır.” (çuvş./Ceylan, 1996: 98)

“Çın dost gara günde belli.”

“Gerçek dost kara günde belli olur.”

“Tta. Dost kara günde belli olur.” (trkm./Doğan, 2014: 192)

“Ağ axça (ağ pul) qara gün üçündür.”

“Ak akçe kara gün içindir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ gün (adamı) ağardar, qara kün qaraldar.”

“Ak gün ağartır, kara gün karartır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Ağ gün qara günü yaddan çıxardar.”

“Ak gün kara günü hatırdan çıkartır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 29)

“Dost-düşmən qara gündə mə'lum olar.”

“Dost düşman, kara günde bilinir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 153)

“Dünya beş gündür, beşi də qara.”

“Dünya beş günlüktür, beşi de kara.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 160)

“Har ağ gün, qara gün ömürdän gedir.”

“Her akgün, kara gün ömürden gider.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 217)

“El ilä qara gün bayramdır.”

“İl ile kara gün, bayramdır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 229)

“Karangımı künü kara.”

“Cahilin günü karanlık.” (krçy./Tavkul, 2001: 148)

“Oq tanga - qora kunga.”

“Ak akçe, kara gün içindir.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 16)

“ağ dost qara kún için.”

“İyi dost kötü gün için.” (kırm./Kırbaç, 2012: 33)

“dost qara kúnde bellí olur.”

“Dost kara günde belli olur.” (kırm./Kırbaç, 2012: 57)

“Dostniñ dostluğı béşiñğa kún çüşkende blliner.”

“Dostun dostluğu kara günde belli olur.” (uygr./Öztopçu, 1992:161)

“Ey dost kara günde belli olur.” (balk./Hasan,1997: 50)

Dede Korkut Hikâyeleri’nde de kara çadır ve keçeye oturma görülür. Nedeni yas için olmasa da menfî bir anlam söz konusudur. Toplum evli çiftlerden çocuk sahibi olmalarını bekler. Bu isteğin altında insan neslinin devamlılığını sağlama düşüncesi vardır. Beklenti karşılık bulmadığında ise kişilerin Tanrı tarafından cezalandırıldıklarına, ayıplandıklarına inanılır. Tanrı’nın sevmediklerine karşı toplum tepki geliştirir. Bu kişiler yüzünden toplumun zarar göreceği düşünülür. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikâyesi’nde çocuğu olmayan beye kara çadır geçirilip, kara keçeye oturtulup, kara koyun yahnisi vermişlerdir. Bayındır Han Oğuz beylerini misafir ettiği bir ziyafet verir. “Kalkubanı Han Bayındı yitinden turmuş, bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağbir yire kara otağ dikedürmiş, oğulluyı ağ otağa kızluyı kızıl otağa oğlı kızı olmayanı kara otağa kondurun, kara kiçe altına döşen, kara koyun yahnısından önine getürün...” Ben varıçak gelübeni karşıladılar kara otağa kondurdılar, kara kiçe altuma döşediler, kara koyun yahnısından önüme getürdiler, oğlı kızı olmayanı Tanrı Ta’ala kargayupdur biz dahı kargaruz bellü bilgil didiler.(Ergin, 2011a: 79-80) Çocuğu olmayanı Allah’ın cezalandırdığını bu nedenle siyah otağa oturtulmak istendiği görülür.

Erlık ilk insandır. Bir toprak parçası suda yüzmektedir ve Ülgen Erlık'ı bu topraktan yaratmıştır. Radloff'un derlediği yaratılış mitinde Tanrı Erlık ile birlikte gökte uçmaktadır. Tanrı birgün taşı yaratmak ister ve yaratır. Sonra yeryüzünü yaratmak için Erlık'e suyun altına dalıp toprak çıkarmasını ister. Yeryüzü yaratılır. Tanrı bir daha toprak ister. Bu defa Erlık'te kendi payı için ağzında toprak saklar. Tanrı bunu anlayınca ağzındaki toprağı tükürmesini ister. Yeryüzünün engebeli yapısını oluşturan dağ ve tepeler bu yüzden oluşmuştur. Erlık'in bu tek ihaneti değildir. İnsanları kandırması sonucu sonsuza kadar yer altında yaşamak zorunda kalacaktır (Ögel, 2010a, 432-435, 451-458). Tanrı, dalsız budaksız ağacı beğenmez. Dokuz dalının bitmesini, dokuz dalın kökünde de dokuz kişinin türemesini, bu dokuz kişiden de dokuz boyun oluşmasını ister. Burada bulunan insanlar, bu dokuz dallı ağacın meyveleriyle beslenirler. Tanrı, yarattığı insanlara sadece ağacın doğu tarafında bulunan beş dalın meyvelerini yemelerine izin verir. Diğer taraftaki dört dala dokunmalarını söyler. Tanrı ile rekabet içinde olan Erlık, insanlara dört daldan meyve yememelerinin sebebini sorar. Onlar da bunun Tanrı buyruğu olduğunu, yılan ile köpeğin de Tanrı tarafından yasak dalların altında nöbet tutmakla görevlendirildiğini söylerler. Erlık, bunları duyduktan sonra Törüngey denilen kişiyi bulur ve ona şöyle der:

“Tanrı size yalan söylemiş. Siz bu dört dalın meyvesini de yiyiniz” der. Erlık, uyumakta olan bekçi yılanın ağzına girer ve “Bu ağaca çık” der. Yılan, ağaca çıkarak yasak meyveden yer. Oradan geçmekte olan Törüngey ve karısı Eje'ye yasak meyveden yemeleri için tekrar ısrar eder. Törüngey istemez; fakat karısı Eje'ye yasak meyveler çok tatlı gelir, kocasının da tatması için ağzına sürer. O anda ikisinin de tüyleri dökülür, utanırlar. Ağaçların altına saklanırlar. Tanrı, geldiğinde Törüngey ve Eje'ye seslenir. Fakat onlar utandıkları için gelemeyeceklerini söylerler. Yılan, köpek, Törüngey, Eje kabahati hep birbirlerine atarlar. Tanrı yılanı “Şimdi sen Körmös (Şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun öldürsün”; Eje'ye “Yasak meyveyi yedin. Körmös'ün sözüne uydun. Bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin.” der. (İnan, 2015: 15-16).

Erlık'in ikinci ihaneti ile tamamen yeryüzüne mahkûm olur. Yer altı dünyasında hâkimiyetini sürdürmek için ölenleri yanına almak ister. Tanrı bu isteğini kabul etmez ona insan yaratma kutu verir. Ölümünden sonra bütün ruhların gökyüzüne veya iyilerin gökyüzüne kötülerin yer altına gönderildiği inanışları vardır (Ögel, 2010a: 462). Anohin ölenlerin ruhunun Erlık tarafından yakalanıp alt dünyaya çekildikleri bilgisini verir (2006, 1-2). Erlık ilk demirci olarak kabul edilir. Yeraltında bulunan her nesneyi ve halkını demirden yapmıştır. Bu nedenle siyahtır. Altayların yaratılış mitinde Erlık Han çekici, örsü, körüğü eline alıp her vuruşta bir hayvanın ve kötü ruhlar sayılan albıs ve ulmusun

çıkmasını sağlamaktaydı. Erlik Han çekiç, örs, körük yani demir ve ateş ile yaratma gücüne sahipti. Tanrı Erlik Han'dan yaratma gücünü almak için elindeki çekiç, körük ve örsü alır, ateşe atar. Körük kadın, çekiç de erkek olur (Bayat, 2006: 70). Bu nedenle alt dünyaya ait olan her şey karadır. Burada Ay ve Güneş de yoktur hep karanlıktır. Erlik'in kendisinin toprak parçasından yaratılması, yeryüzünün Erlik'in getirdiği toprakla oluşturulması onun kara ile ilişkisini göstermektedir. Tanrı'ya yaptığı ihanetler sonucu yer altı dünyasında yaşaması bir ceza niteliğindedir. Gönderildiği yer de karanlıklar âlemidir. Göğün ak rengi ile karanın kara rengi ile bağlantısı vardır. Işıklı aydınlık olan beyaz renklidir, karanlıkta olan ise kara renklidir. Türk düşüncesinde toprağa rengi itibariyle kara denmesinin yanında Erlik'in dünyası olması ve ölümü çağrıştırmaları bakımından da bu renkle adlandırılmıştır. Kars'ta Kara Dağ mezarlığın bulunduğu dağdır. Ölmüş biri için Kara Dağ'da olduğu söylenir. Bu kara yer gibi bir adlandırmadır. Kara yere giresin, seni kara yer yesin de bu anlayışla ilgilidir. Yine aynı düşünce ile Kaşgarlı zamanında Kara Orun "mezarlık, viran yer" anlamlarında kullanılıyordu. (Kalafat, 2012: 24, 89-90). Atasözlerinde de benzer anlayış söz konusudur.

“Hura tıpra ırlıhi, hura halih purlıhi”

“Kara toprağın bereketi, bütün halkın serveti.” (Ceylan, 1996: 98)

“Kara cerge kar caasa,

Kardı körgön bir murat.

Kara çerden kar ketse,

Çerdi körgön bir murat.”

“Kara yere kar yağsa,

Karı görmek bir murat.

Kara yerden kar gitse,

Yeri görmek bir murat.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 133)

“Karılık karşı kelse, kazgan kördöy,

Azamattan bak taysa, kara cerdey. “

“Yaşlılık karşına çıksa, kazılmış mezar gibi,

Babayığitten baht azalınca, kara yer gibi.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 137)

“Karisañ mendey bol,

Ölsön kara cerdey bol.”

“Yaşlanırsan benim gibi ol,

Öürsen kara yer gibi ol.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 137)

“Acal cetip kün bütsö, kimdi sorboyt kara cer”

“Ecel gelip gün bitse, kimi almaz kara toprak.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 11)

“Uyalgandan kara cer kak carılat.”

“Utandığınan kara toprak yarılr.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 322)

“Kaçkanga kara cer kuurulat.”

“Kaçana kara yer dar gelir.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 211)

“Karılar karşı kelse, kazgan kördöy.

Azamattan bak taysa-kara cerdey.”

“Yaşlılar karşı çıksa, kazılan mezar gibi,

Babayığitten şans giderse kara toprak gibi.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 220)

“Karisañ mendey bol, ölsüñ kara cerdey bol.”

“Yaşlansan benim gibi ol, ölürsen kara toprak gibi ol.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 221)

“Qara jerge qar jawar, qardı körgen bir murat,

Qara jerden qar ketse, jerdi körgen bir murat.”

“Kara toprağa kar yağar, karı görmek bir murat,

Kara topraktan kar giderse, toprağı görmek bir murat.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:253)

“Gara yeriñ garnı giñ.”

“Kara yerin karnı geniştir.” (trkm./Doğan, 2014: 235)

“Qara jerdiñ qadırın eginşi biler,

Qara joldıñ qadırın kireşi biler.”

“Kara toprağın kadrini ekinci (çiftçi) bilir,

Uzak yolun kadrini yürüyen bilir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 254)

“Hemimizniñ kétke cayı qara tupraq”

“Hepimizin gideceği yer kara toprak.” (uygr./Öztopçu, 1992: 191)

“Er böl, bölmasañ qaro yer böl.”

“Er ol, er olmazsan kara yer ol.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 78)

“Qara yerniñ qarını keñ.”

“Kara yerin karnı geniş.” (kırm./Kırbaç, 2012: 70)

Qara yerze yamanlama, kaytıp şunda barğırhın;

İl-yortohdo yamanlama, kargışına qalırhın.

Kara toprağı kötöleme, tekrar ona dönersin;

İlini-yurdunu kötöleme, kargışına kalırsın. (başk./Näzerşina, 2007: 216)

Türkler yas zamanları dışında siyah renk giyisi giymezlerdi. Siyah elbiseyi Hristiyan ve Ermeni din adamları kullanılırdı. Kara donlu olarak tabir edilirdi. Ögel kara sıfatının kullanılmasının giydikleri kıyafetten daha çok din ve duygu ayrılığından kaynaklandığını belirtir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un İslamiyet'i kabul etmeyip karşı gelen babasının ismi Kara-Han'dır. Bu insanlara Dede Korkut'ta kara arpa ekmekli, kara domuz damlı, kara tonguz damı, kara tuğlu kâfir gibi kara ile ilgili başka nitelemeler de yapılmıştır. (Ögel, 1984: 433-441) Utanması olmayan insanlar için kullanılır.

“Tilewşiniñ bir beti qara, bermewşiniñ eki beti qara.”

“İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 231)

“İstäyänin bir üzü qara, vermäyänin iki üzü.”

İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki. (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 235)

“Äli boş, üzü qara.”

“Eli boş, yüzü kara.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 172)

“Äsassız söz sahibinä üzüqaralıq gätirär.”

“Gereksiz söz sahibine yüz karalığı getirir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 198)

“Bir qoraga - bir qora, bermaganniñ beti qora.”

“Bir mala, bir mal vermeyenin yüzü kara.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 47)

Eski Türkler kötü işe, kötü yaradılışlı insanlara, kara yakıştırmaları yapılırdı.

“Köñli qara sırlasınan ayrılardı.”

“Gönlü kara sırdaşından ayrılır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:192)

“Yüz koyun tükener, yüzügaralık tükenmez.”

“Yüz koyun tükendir, yüz karalığı tükenmez.” (trkm./Doğan, 2014: 445)

“Ir ut şınna taptamast, ır şın şınna varalamast”

“İyi at insanı tepmez, iyi insan insanı karalamaz” (Ceylan, 1996: 110)

“Yüzü garada haya bolmaz, kakmaç etde - maza.”

“Yüzü karada ulanma olmaz, kakmaç ette lezzet olmaz.” (Doğan, 2014: 447)

“Qara bet jazılmaydı, jara bet jazılardı.”

“Kara yüz iyileşmez, yara yüz iyileşir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 253)

“Gahar gelir - yüz saralar, gahar gider - yüz garalar.”

“Öfke gelir, yüz sararır; öfke gider yüz kararır.” (trkm./Doğan, 2014: 235)

“Gazan garası gider, namıs garası gitmez.”

“Kazan karası gider, namus karası gitmez.” (trkm./Doğan, 2014: 246)

Kara rengi diğer renklere göre kendilerini zavallı gören kişileri ve fakirliği de ifade eder.

“Dünyönü sel alsın, kara başım soo kalsın.”

“Dünyayı sel alsın, kara başım sağ kalsın.” (Çelik Şavk, 2002: 116)

“Kara canğa küç kelse,

Debegendi dep koyot,

Cebegendi cep koyot. “

“Kara cana güç gelse,

Demeyeceğini deyiverir,

Yemeyeceğini yiyiverir.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 133)

“Kara canğa küç kelse, debegendi dep koyot, cebegendi cep koyot.”

“Kara canına is düşerse demediğini deyiverir, yemediğini yiyiverir.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 215)

“Söraganniñ bir beti qora, bermaganniñ ikki beti qora.”

“İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 109)

“İsteyenin yüzü bir kara, vermeyenin iki.” (kıbr./Gökçeoğlu, 1997: 61)

“gönlü karanıñ özü kara.”

“Gönlü karanın özü kara.” (kırm./Kırbaç, 2012: 64)

“İstegenniñ yüzü bir qara, bermegenniñ eki.”

“İsteyenin yüzü bir kara, vermeyenin iki.” (kırm./Kırbaç, 2012: 67)

“Su er şeyni ağartır, yüzü qaranı ağartmaz.”

“Su her şeyi ağartır, yüzü kara olanı ağartmaz.” (kırm./Kırbaç, 2012: 87)

“Su er şii ikar, yüz karasını ikaamaz.” (balk./Hasan,1997: 78)

“Suyle sabun er şeyi ikar, yüz karasını ikaamaz.” (balk./Hasan,1997: 78)

Karanın kıtlık anlamında kullanıldığı da görülür. Antalya ‘da Hıdırellez günü iki soğan yaprağı alınır. Birine beyaz birine kara iplik bağlanır. Bir gün sonra soğan yapraklarından hangisinin boyu uzamışsa ona göre inanç geliştirilmiştir. Kara büyümüşse o yıl kıtlık beyaz büyümüşse bolluk olacaktır (Kalafat, 2012: 97). Kara ordu kalabalığı, kara dağ gücü, kara orman bilinmezliği ifade eder (Ögel, 1984: 443). Atasözlerinde de bu kullanımı görmekteyiz.

“Şın iş—çikki, hura vırman”

“İnsanın içi kara orman.” (Ceylan, 1996: 67)

“Hura hurliha viri kuşsul'pe şusa yaraymın”

“Kara sıkıntıyı, sıcak gözyaşıyla yıkayıp yok edemezsin” (Ceylan, 1996: 98)

“Hura hurliha hura kuşsul'pe şusa yaraymın”

“Kara sıkıntıyı kara gözyaşlarıyla yıkayıp gönderemezsin” (Ceylan, 1996: 98)

“Tilde süygen, içden tüyüm.”

“Diliyle sevenin gönlü kara düğüm.” (hkrçy./Semenova, 2006: 89)

Kara olumlu anlamda mutlu, büyük, ulu, yüksek, kalabalık anlamlarını taşır. Bu anlamla bağlantılı olarak Türk hükümdarlarının güçlü, sert, yiğit, cesur olduğunu belirtmek için isminden önce veya sonra kara kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca devlet isimlerinde bu kullanım mevcuttur. Özellikle bir devletten ayrılıp bağımsızlığını kazanıp yeni bir devlet olarak varlığını sürdürenler kara sıfatını kullanılır. Genç, Divanü Lügat’it Türk’te Yağmaların kara sıfatıyla nitelendirildiğini bunun Uygurlardan ayrılarak yeni bir devlet oluşturmalarıyla ilgili olduğu düşüncesindedir (1997: 37). Gücü ifade etmek için hayvanların başına da kara sıfatı eklenir. Kara at, kara deva, kara koçkara aslan bunlardan başlıcalarıdır. (Ögel: 1984: 443,445-446)

“Garanın gaharı gelyänçä, sarının canı çıkar.”

“Karanın öfkesi gelince, sarının canı çıkar.” (trkm./Doğan, 2014:238)

“Qaradan qan şıqqanşa, sarıdan jan şığadı.”

“Karadan kan çıkana kadar, sarıdan can çıkar.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:254)

Kara amansız, göz açtırmayan, taviz vermeyen, kararından dönmeyen anlamları içerir. Kara Yiğit, Kara Maraş, Kara Samsun... Kara insan isimlerine geldiğinde rengin siyahlığını değil aralarından büyük veya iri olanı belirtmektedir. Karapapah Türklerinde de büyük anlamına geliyordu. Kara büyük anlamlarına gelir. Kara zurna sesi gür büyük zurna anlamına gelir. Dizili dağlar arasında renk farkı olmadan birine kara deniliyorsa o diğerlerinden daha büyüktür. (Kalafat, 2012: 26, 77, 89).

Türkler toplum içinde sınıf ayrımı yapmamışlar. Sadece yöneten ve yönetilen olarak ikiye ayrılmışlardır. Halk genellikle kara sıfatı ile nitelendirilmiştir. Göktürk Yazıtları’nda bunun ilk örneğini görmekteyiz. Halk için kara bodun ve kara kamag bodun ifadeleri geçmektedir. Halk ve yöneten ayrımına verilen bazıları ak süyek, kara süyek; ak kemik, kara kemik; gök bodun, kara bodun gibi isimlendirmeler de mevcuttur. Halka kara denilmesi çeşitli görüşlerin oluşmasına yol açmıştır. Kara kişi ve halk kelimelerini nitelendirdiğinde sırdan, basit, düşük, avam anlamlarında kullanıldığını düşünenler olduğu gibi bunun tamamen yanlış olduğunu savunanlar da vardır. Diğer taraftan kara budunun sıradan insanlar yerine kullanılması için zıttı asil insanların olması gerektiği ama böyle bir sınıfın olmadığı savunanlar da olmuştur (Ögel, 1984: 435; Kafalı, 2005a: 252). Bu nedenle buradaki kara kelimesinin asıl büyük kalabalık anlamına geldiğini söylenir. Yine gücü temsilen hükümdarlar tahta çıkma törenlerinde üzerinde oturacakları halıları siyah renkte seçmişlerdir. Bu renk 11 ve 13. yy.larda hükümdarlığı temsil için kullanılmıştır (Genç, 1997: 37; Taşağıl, 1992: 102). Eski Türkler dörtlü tasnif kullanırlar. Kara rengi yön olarak kuzeyi, eski Türkçe ve Türk lehçelerindeki karşılığıyla kuzu ifade eder. Kuz Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde “Kuz-kuz tag güneş görmeyen dağ, oraya güneş ancak öğleden sonra vurur, güneşin solunda kalır. Kar ve soğuk çok olur. Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümez yani kuzeyde kar, koyunda yağ eksik olmaz.” (Atalay, 2018a: 325-326) olarak ifade edilmektedir. Kuzey Türklerin tarihte yaşadıkları coğrafyalar içinde sıcaklığı daha

düşük yön olmuştur. Kuzeyin soğuk olması kara rengini çağrıştırmıştır. Kuzeyden esen rüzgârlar soğuktur. Bunlara karayel denmektedir. Bazen batı ve güneyden esen rüzgârlara ak yel dendiği de görülmektedir (Ögel, 1984: 431). Divanü Lugat'it Türk'te geçen “Karabela gelmedikçe bu sarp yeri geçme, çünkü sarptır, her zaman karlıdır” anlamındaki **“Kara munğ kelmeginçe kara yalga keçme.”** (Atalay, 2018c: 33) atasözü bu bilgiye güzel bir örnektir.

“Ağaç körpä olanda qara yeldän qoruyarlar.”

“Ağaç körpeyken karayelden korurlar.” (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 23)

Türkistan'da kuzeyde yer alan şehirlerin birçoğu kara sıfatıyla anılmıştır. Kara Kum, Kara Hoço, Kara Kurum, Kara Balgasun, Kuz ordu, Kuz balık ... Osmanlı Devleti'nde Bağdat'ın kuzeyine Kara Boğdan denilmiştir. Kuzeyde oturan İt-Barak kavminin de derileri siyahtır (Kafalı, 1996: 49; Ögel, 1984: 431).

Mete Han Çin İmparatorluğu'nu bir dağda kuşattığında dağın kuzeyine siyah ve yağız atlar göndermiştir. Ordu teşkilatlanmasında yönler göre farklı renkli atlar seçmiştir. Beyaz atlar batıya, mavi(kır) atlar doğuya, siyah kırmızı (doru) atları güneyde yer almıştır (Ögel, 1984: 177, 431). Dört yönün doğu, batı, kuzey, güney olmak üzere rengi, simgesi, sembolik hayvanı ve ait olduğu hükümdar vardır. Rengi kara olan kuzeyin simgesi göktür ve su ile temsil edilir. Renk kırmızı olan güneyin simgesi yer altıdır ve ateş ile temsil edilir. Rengi ak olan batının simgesi ağaçtır. Rengi yeşil (gök) olan doğunun simgesi ise madendir. Doğuyu mavi-koyun, batıyı beyaz-köpek, güneyi kırmızı-çaylak, kuzeyi ise siyah-yaban domuzu temsil etmektedir. Bu dört yönün dört hükümdar tarafından yönetildiğini de Orhun Yazıtları'ndan öğrenmekteyiz. Gök Han doğuda, Kırmızı Han güneyde, Ak Han batıda ve Kara Han da kuzeyde hüküm sürmekteydiler. Kuzey dört ana yön içinden en önemlisidir. Ülkenin yönetimi bu yönden sağlanır (Ekrem, 1992: 89; Arseven, 1987: 15; Esin, 2004: 3-5).

3.5.3. Ala/ Alaca

Günümüzde ala ve alaca kelimeleri birkaç rengin karışmış tonları olarak algılanmaktadır. Ala kelimesi için sözlükler “renk renk, benekli, alacalı, lekeli” karşılıkları verilmektedir

(Radloff, 1990a: 351). Codex Cumanicus, Kitâb Gülistân Bit-Türkî, İrşâdül-Mülûk Ves-Selâtin gibi Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerde geçen ala kelimesi “benekli, alaca” (Toparlı, 2003) gibi mânâlara gelmektedir. Bu anlamla ilgili alaca kelimesi vardır. Tende görülen nokta nokta morluk ve beneklere verilen isimdir. Uygur tıp kitabında “suyunu alıp, ala etine sürtsün, alası gider” (Ögel, 1984: 455) denilmektedir. Kırgızlar bu benekli durum için kök ala tabirini kullanırlar. Görüldüğü gibi ala bir renkten ziyade bir rengin üzerindeki nokta veya benekleri gösteren şeklin ismidir. Türkçede kullanılan ak ala benekleri beyaz olan demektir. Ala gök, kara ala, kızıl ala yine aynı düşünce ile oluşturulan kelimelerdir (Ögel, 1984: 456-457).

Genellikle hayvanları tanımlarken renklerinden dolayı ala ve alacalı kelimeleri kullanılmıştır. Ala geyik, alayunt, alakula, alakuş, ala toğan, ala öküz, ala karga, alatula...(Kalafat, 2012: 88). Atasözlerinde ala ile isimlendirilen hayvanlar sıkça görülmektedir. Bu hayvanların birçoğunun zeki, güçlü, kurnaz gibi hayatta kalması için gerekli olan özelliklere sahip olması dikkat çekicidir.

“Dünya bala dönsä dä, ala qarğa öz yemäyin bilär.”

“Dünya bala dönse de, ala karga kendi yiyeceğini bilir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 160)

“Ala it çaqqalın dayısıdır.”

“Ala it çakalın dayısıdır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 37)

“Ala qarğa suya düşsä dä qaz ola bilmäz.”

“Ala karga suya düşse de kaz olamaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 37)

“Alämi plov tutsa, ala qarğa xöräyini bilär.”

“Aleme pilav verseler de ala karga kendi yiyeceğini bilir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 39)

“Ala jılqı joğalmaydı.”

“Ala yıllık kaybolmaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 34)

“Ala qoydı böle qırqqan, jünge jarımaydı.”

“Ala koyunu ayırıp kırkan, yün toplayamaz.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 34)

“İyt ala bolsa, bõriniñ bağı.”

“İt ala olursa kurttan bahtlıdır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 232)

“Ala kargada alasañ bolsun.”

“Ala kargada alacağın olsun.”

“Ala kargadan alacağın olsun (alamazsam gözümü oysun)” (krz./Çelik Şavk, 2002: 16)

“Ala karganı altı cılı baylasa da, tezek çokuganın koyboyt.”

“Ala karga altı yıl bağı kalsa da, tezek gagalamayı bırakmaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 16)

“Sarı ala took saman çaçat,

Öz ayıbın özü açat.”

“Sarı alacalı tavuk saman saçar,

Kendi ayıbını kendisi açar.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 171)

“Ala kargada alasañ bolsun.”

“Ala kargadan alacağın olsun.”(krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 38)

“Ala karganı atınan çakırat.”

“Ala kargayı adıyla çağır.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 39)

“Ala karganı altı baylasa da, bir çalımı tezek tatıyt.”

“Ala kargayı altı kat bağlarsan da, bir çalımı tezek kokar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998:39)

“Sarı ala took saman çaçat, öz ayıbın özü açat.”

“Tavuk samanı dağıtır, öz aybını kendi açar.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 292)

“Hurlıh kurakan hurçka pulnı, tuhman sın tımana pulnı”

“Sıkıntı çeken aladoğan olmuş, (evden) çıkmayan baykuş olmuş.” (çuvş./Ceylan, 1996: 98)

“Ala gargada ahrtun otsun. annmazsam. ölümüm otsun.” (ogzt./Alizade, 1992: 39)

“Yoksul ala ata binse, selam almaz.”(tt./Aksoy, 2018: 478)

“Ala bakan iki bakar.” (tt./Aksoy,2018: 133)

“Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz.” (tt./Aksoy, 2018: 134)

“Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır.”(tt./Aksoy, 2018: 134)

“İyt ala bolsa, böriniñ bağı.”

“İt ala olursa kurttan bahtlıdır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 232)

Kırgız Türklerinin alacalı bir kartal yavrusuna kara ala ismini verdikleri görülür. Ala Kuş Tegin, Öngüt Türklerinin ünlü bir hükümdarıdır. Ala atlı kişi donlu Kayı İnal Bey’de benzer örnek teşkil eder. Göktürk Türkçesi ile yazılan bir Uygur metninde Ala atlıg Yol Tengrisi tamlaması geçer. Uygur satış metinlerinde ala-ud’dan (ala öküz) söz edilir. Kaşgarlı’nın Divanü Lügat’it Türk’ü, Zengi’nin 12. yüzyıla ait binicilik üzerine risalesi, Timur’un Umdetü'l-Mülük’u gibi ortaçağ kaynakları, alaca at cinsleri hakkında çok çeşit açıklamalar verirler. Benekli (alaca) atlar uğurlu veya uğursuz bazı özellikler taşırlar.

Zengi'nin 12. yy. daki at üzerine araştırmasında beyaz benekli atlar iyi atlardır. Önleri beyaz benekli ve beyaz topuklu olduklarında hükümdara yakışır özelliindedir. Siyah benekli atlar bazen çok uğurlu ve zayıf olmayanlardır. Beyaz benekler, beyaz yeleler ve mavi gözler atlarda zayıflık kabul edilir. Alaca atlar anlaşıldığı gibi siyah ve beyaz renge sahiptir. Gece ve gündüzün birbirini takip etmesi ile siyah ve beyaz arasında benzerlik kurulmuştur. Bu nedenle alaca at zamanın sembolüdür (Esin, 1995: 125). Kaşgarlı Mahmut parlak renkli alaca atların zayıf toynakları olduğunu söyler ve gösterişli alacaları iki yüzlü insanlarla karşılaştırarak **“Kişi alası içtin, Yılkı alası taştın”**, İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışındadır.” (Atalay, 2018a: 91) der.

“Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar.”

“Karganın yaşlısını kim bilir?

İnsanın içindekini kim anlar, kim sezer?” (Atalay, 2018a: 425)

“Adam alası içinde,

Mal alası tışında.”

“İnsan alası içinde,

Hayvan alası dışında.” (elik şavk, 2002:8)

“Adam alası içinde, mal alası tışında.”

“Adamın namuzsuzluğu içinde, hayvanın huyu dışında.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 18)

“Adam alası içinde, mal alası sırtında.”

“Adam kurnazlığu içinde, mal alası sırtındadır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 14)

“Adamnıñ da alası men qulası, asılı men jasığu bar.”

“İnsanın da alası ile sarısı, asil ile kıymetsizi vardır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 229)

“Adam alası içinde, hayvan alası dışında.”

“Adamın alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 6)

“Heyvan alası tasından, adam alası içinden.” (ogzt./Alizade, 1992: 71)

“Inax eriene tahıgar, kihi eriene ihiger.”

“İneğin alası dışında, kişinin alası içindedir.” (yakt./Kirişçioğlu, 2007: 267)

“İkki ataxtaax erine ihiger kötör erine tahıgar.”

“İki ayaklıda (yani insanda) alacalık içinde, kuşta ise dışındadır.” (yakt./Kirişçioğlu, 2007: 267)

Bu atasözleri bizi Altay ve Sibirya bölgesinden derlenmiş bir yaratılış mitine götürür. Tanrı insanı çamurdan yaratmış ve insana ruh bulmak için göğe yükselmiş. Şeytanın yarattığı insan şekillerine zarar vermemesi için de başına tüysüz köpeğini bırakmış. Şeytan köpeği altından tüyler vereceğim diye kandırıp insan şekillerine yaklaşmayı başarmış. Şekillerin hepsine tükürüp pislik içinde bırakmış. Tanrı döndüğünde duruma üzülmüş ve insanların pislikle dolu dışlarını içlerine çevirmiş daha sonra ruh vermiş. Ögel, atasözünün Türkler arasında çok meşhur olduğunu, bu atasözünün Erzurum’da, **‘Her şeyin alacası dışarıda, insanınki içerde,’** şeklinde söylendiğini, Antepililerin ise iyi bir insan için, ‘Alası karası olmamak’, deyimini” kullandıklarını belirtmektedir.” (Ögel, 2010a: 481)

3.5.4. Kızıl/Kırmızı

Türkler kırmızı kelimesinin yerine daha çok kızıl ismini kullanmıştır. Kırmızının dilimiz içindeki tarihi kızıla göre yenidir. Türk eserlerinde 11. yüzyıla kadar görülmez. Dede Korkut Hikâyeleri’nde de bu kelime yoktur. Eserlerde kırmızı yerine en çok kızıl kelimesi kullanılmıştır. Tonyukuk Yazıtı’nda “kızıl kanın tökti”(Ergin, 2010: 55) cümlesi geçer.

“Kök kirsin, qızil çiqsin.”

“Yeşil girsin, kızıl (kan) çüksün.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 182)

Dede Korkut Hikâyeleri’nde kırmızı yanak, kar üzerine kan damlamış yanaklım denir. Kutadgu Bilig’de kızıl ağzı kan teg (kızıl ağzı kan gibi) ifadesi geçer. Anadolu’da açık kırmızı için burun kanı denir. Ögel’ e göre kırmızı Soğdcanın etkisiyle dilimize girmiştir. Bu dilde kırmızı renginin karşılığı krm’yr kelimesi ile ifade edilir. Kırgız Türklerinde ipekli bir kumaşın ismini söylerken ya da kızılın açık tonunu ifade ederken kırmızı-kızıl olarak tabir edilmiştir. Bağırca, bağırza, yağal, yanal gibi kelimelerde kırmızının tonları belirtilir (1984: 417). Türkler bazı renkleri daha çok kullanmışlar ve bu renkleri dünyaya tanıtmışlardır. Bunlar arasından en bilinenleri mavinin bir tonu olan turkuaz ve kırmızıdır. Bu renge Türk kırmızısı ismi verilmiştir. Atayolu “Türk kırmızısı nebatî elyaf üzerine kökboyasıyla boyanan tatbiki çok güç, parlak ve has bir kırmızıdır.” (Atayolu, 1943) şeklinde tanımlar.

Kızıl renk olumlu ve olumsuz anlamlara gelmektedir. Mutluluğu, muradı, zaferi ifadelerinde olumlu; hile, hastalık, kötülük ifadeleriyle olumsuz anlamlarda kullanılmıştır. Kuzey Asya’daki bir Türk masalında “Sen tilki gibi kızıl yüzlü bir kulsun”, Kutadgu Bilig’de Kızıl tilki gibi hileci olsa anlamındaki “Alçı bolsa kızıl tilkü teg” ifadelerinde hile ve kızıl renk bir arada geçmektedir. Kızıl dil Kutadgu Bilig’deki şu örneklerde “Kızıl dil, kara başın kötü düşmanı, yağısıdır” , “ kızıl dil, seni kısa yaşlı, kılar!” kötü anlamda kullanılmıştır. Kırgız Türkleri sarhoş kimseler için kızımatal derler. Albastı, alkarası gibi kelimelerde olumsuz anlamlarda kullanılmıştır (Ögel, 1984: 423).

Dede Korkut Hikâyeleri’nden Dirse Han Oğlu Buğaç Han boyunda kızıl rengini görmekteyiz. Bayındır Han Oğuz beylerini misafir ettiği bir ziyafet verir. “Kalkubanı Han Bayındı yitinden turmuş, bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikedürmüş, oğulluyı ağ otağa kızluyı kızıl otağa oğlı kızı olmayanı kara otağa kondurun, kara kiçe altına döşen, kara koyun yahnısından önüne getirün...”.(Ergin, 2011a: 79) Çocuğu olmayanı Allah’ın cezalandırdığını bu nedenle siyah otağa oturtmak istediğini söyler. Ben varıçak gelübeni karşıladılar kara otağa kondurdılar, kara kiçe altuma döşediler, kara koyun yahnısından önüne getürdiler, oğlı kızı olmayanı Tanrı Ta’ala kargayupdur biz dahı kargaruz bellü bilgil didiler. (Ergin, 2011a: 80) Burada ağ otağ bir üstünlük ifadesidir.

Ama bu üstünlükte cinsiyet ayrımı yoktur. Erkek evdeki ocağı yakılı tutacak kişi olacağından önemlidir. Kız evlat evlendiğinde evden ayrılacaktır. Bebek doğumundan sonra gelinin ailesine erkek tarafında Beşik alayı yapılır. Kız bebeğe al, erkek bebeğe mavi beşik getirilir. (Kalafat, 2012: 120). Türk kültüründe kıza kırmızı renginin yakıştırıldığı başka örneklerde bulabiliriz. Kız ile kızıl arasında etimolojik bir bağlantı olabileceği de düşünülmelidir.

“Hızıl kiik korınze, atıp alarğa,

Hıs pala urunza, hudaliğa.”

“Kızıl geyik görünse vurup almak,

Kız çocuğu rast gelse, hudalirge gerek.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 45, 103)

“Hızıl tülğü ahçaç turcaç,

Hıs kızıl hılığa turcaç.”

“Kızıl tilki akçe eder,

Kız kişi halığ eder.” (Okutan ve Devletov, 2018: 45, 103)

“Hıs kızılınış istı hızıl çırçe

“Kız kişinin içi kızıl fındandır.” (Okutan ve Devletov, 2018: 104, 194)

Azerbaycan’da kırmızı toy, bayram, mutluluğu temsil eder. Yeni evlilere mutluluk dilemek amacıyla kıyafetleri kırmızı renkte yapılır (Kalafat, 2012: 125; Bayat, 2015a: 301). Özellikle genç kızlar arasında mutluluğu ifade eden bir renktir. Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek adlı boyda Beyrek kaybolduktan sonra nişanlısı için “Kızı gelini kas kas gülmez oldu, kızıl kına ağ eline yakmaz oldu. (Ergin, 2011a: 130) denir.

Dede Korkut Hikâyeleri’nden Kam Püre’nin Oğlu Bamsı Beyrek’de, Banı Çiçek kırmızı bir otağda oturur. Yalançioğlu Yaltacuk ile düğününde kırmızı kaftandan gelinlik giyer.

Aynı hikâyede Beyrek'in giydiği güveylik kaftanı da kırmızıdır.

“Beyrek Han dahı ohın atdı, dibine gerdeğın dikdi. Adaklusından ergenlik bir kırmızı kaftan geldi, Beyrek geydi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldılar. Beyrek aydur: Niye saht oldunuz didi. Ayıttılar: Niçe saht olmayalum, sen kızıl kaftan geyersin biz ağ kaftan geyerüz didiler. Beyrek aydur: Bu kadar nesneden ötüri niye saht olırsız, bugün ben geydüm yarın nayibüm geysün, kırk güne değın sıra vardı geyünüz, andan sonra bir dervişe virelüm dedi.” (Ergin, 2011a: 129)

Bu gelenek Kazak, Kırgız, Başkurt Türklerinde de damatların kızıl kaftan giymesiyle Anadolu'nun birçok yerinde gelinlerin başına kırmızı örtü örtülmesiyle devam eder. Gelinin gelinliği gibi duvağı, kına örtüsü ve kına eldiveni de kırmızı olur. Balıkesir Zeytinli' de gelin arabası al veya ak kurdelelerle süslenir. Toroslarda gelinlik ve gelinin başlığı aldır. Duganlarda damat ve gelin evinin kapısına kırmızı renkli renkli kumaş bağlanır. Ağdaş Bölgesi Karakeçelilerinde düğün evinin kapısına kırmızı bez bağlanır. Kızlar gökkuşağını gördüklerinde alı benim olsun gelin olayım yeşili senin olsun güvey ol derler (Kalafat, 2012: 101, 123, 125). Gagavuz Türklerinde gelinlere evlenmeden kırk şimdilerde ise iki örgü örülür. Buna belek örme denir. Örgülerin arasına çeşitli anlamlar içeren renkler koyulur. Al renk bahtı kısmeti, sarı ayrılığı, yeşil hüznü, kara kahrı, ak ve mavi rahatlığı ifade eder (İnan, 1998a: 189; Kalafat, 2012: 41, 101, 123, 124).Yüzün gülmesi kızıl mengiz sözü ile ifade edilir. Kutadgu Bilig'de “ Kızıl benzini sen sarı kılma” denilmektedir. Aynı zamanda yine bu eserde yüzün pembeliği, kızarması ile ifade edilmiştir (Ögel, 1984: 423).

Türkler kırmızıyı otağlarında kullanışlardır. Hakanların otağı kırmızı renktedir. Dede Korkut'ta “ Sultanum gördi gök çayırun üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş.” (Ergin, 2011a: 121-122) sözleri bunu kanıtlar niteliktedir. Türklerde al kaftan giymek hükümdarlık sembolü sayılırdı. Karahanlı, Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri (çetr), otağları ve giydikleri çizmeler hep kırmızıdır (Ögel, 1984: 401). Kırmızı ve sarı renkli parçalar Güneş'in rengi kabul edilir. İnanışa göre Güneş sonsuzluğun simgesi olarak Göktürk ve Uygur Kağanlarının giyisilerinde, otağlarında kırmızı ve altın kızılı ifadesiyle görülür. Bu renklerin özellikle kullanılmasının bir sebebi de kötü ruhları kovma inancıyla ilgilidir (Bayat, 2015a: 301).

Kaşgarlı Mahmut'a göre bir kimse “**Kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse yaşıl keher.**”, “ Kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer.” (Atalay, 2018a:

394) demektir. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bilgilere göre Türk kızlarının ya al ya yeşil elbise giydikleri görülür (Ögel, 1984: 406).

“Kız közü kızılga karar.”

“Kızın gözü kırmızıya bakar.”(krçy./Tavkul, 2001: 161)

“Kızıl kırkını karatır.”

“Kırmızı renk kırk kişinin dikkatini çeker.” (krçy./Tavkul, 2001: 163)

“Qızdın közi kızıl da.”

“Kızın gözü kızıldadır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:277)

“Kızdın gönülü kızıl da.”

“Kızın gönlü kızıl da.” (krgz./Çelik Şavk, 2002:146)

“Kızdın közü kızıl da.”

“Kız çocuğunun gözü kızıl da.” (Güngör ve Cailova Güngör, 1998:238)

Türkler genellikle güzelliği kırmızı, siyah, beyaz renkleriyle ifade etmişlerdir. Güzelleri tarif ederken ak alın, ak boyun; al dudak, al yanak; kara kaş, kara saç gibi unsurlar kullanmışlardır. Türk kıyafetlerinde başta kırmızı olmak üzere sarı, yeşil renklerini tercih etmişler. Altay-Sayan Dağları civarında yapılan kazılarda 7 ve 8. yüzyıla ait soylu bir erkeğin giyisi bulunmuştur. Üç kat şeklinde olan elbise kullanılan renkler bakımından önemlidir. Sırasıyla koyu kırmızı, yeşilimsi, altın sarısı ipek kumaş kullanılmıştır. Türklerin sosyal hayatlarında da çadırlarda, halılarda, kıyafetlerde en çok kullanılan renklerden biri olmuştur (Koca, 2002: 55; İnan, 1998a: 499).

Avşar Türkleri kırmızı al renk için göz kaytarar demektirler Al renginin kötü güçlerden koruyacağı inancı vardır. Nazardan korumak için çocukların alınına ocak ismi veya kurban kanı sürülür. Alın kötülüklerden koruduğu inancı ile Duganlar anne ve bebeğin odasının

kapısına al bayrak asarlar. Nahçıvanda al, kırmızı renginin nazar kestiğine inanılır. Axır Çarşamba günü hayvanların boynuzuna kırmızı şerit bağlanır. Meyvesi olmayan ağaca kırmızı bağlanır. Gelinin başına atılan saçılar kırmızı renklidir. Bu kırmızı elma olabileceği gibi bu renkte yapılan tatlılar da olabilir. (Kalafat, 2012: 27-28, 44-45, 56). Gelinin beline al kuşak bağlanır, otağındaki her şeye kırmızı bağlar bağlanır.

Kırmızının maneviyatı hissettiren bir anlamı bulunur. Dini yönü bulunan kimselerin sıfatları ala, ak ve beyazdır. “Aktaş Ziyareti, Kara Şeyh Hazretleri Türbesi, Kara Bayraktar Türbesi, Alacagöz Türbesi...”(Kalafat, 2012: 46).

Türkler hastalığın vücutta gösterdiği renkle bağlantılı tedavi geliştirirler. Kırmızıyı şifa için hastalıklarda kullanılır. Kızamık çıkaran çocuğa kırmızı giydirilir, kırmızı kurdele bağlanır. Bu renk kanı durdurur. Türkler hastalıkları kötü ruhların yaptığını düşünür. Al Kızı Al Avradı, Albıs, Al karısı örneklerinde görüldüğü gibi bu ruhlarda da al rengine sıklıkla karşılaşılır. Güney Azerbaycan’ın Salman Bölgesi’nde İslamiyet’in etkisiyle Al nenesi olarak bilinir. Korunmak için al boncuk takılır. Al Karısından korunmak için al renk kullanılır (Kalafat, 2012: 55, 107, 125).

3.5.5. Mavi

Türklerde gök rengi yeşil ve mavi arasındaki bütün renkler için kullanılır. Türk tarihi içinde somut anlamı dışında derin anlamlar içeren bir kelime olmuştur. Ululuk, kutluluk, yücelik, bolluk, refah, yas anlamlarını ifade eder. Türkler Tanrı’nın gökte olduğuna inandıkları için gök kelimesi içinde kutsallık barındırmışlardır. Azerbaycan’da mavi Türklük’ün rengi olarak tanımlanır. Türkler uzun müddet gök kelimesini Tanrı kelimesi yerine kullanmışlardır. Göktanrı kelimesinde de gök ulu yüce anlamlarına gelmektedir (Kalafat, 2012: 125; Tanyu, 1973: 9-11).

Türklerde gök hava olaylarının gerçekleştiği, kuşların uçtuğu kısımdan ibaret değildir. Genel olarak dokuz kat gök güneş ay ve yıldızların olduğu Tanrı’nın bulunduğu sonsuzluğa bu ismi vermişlerdir (Ögel, 2014b: 206). Köl Tigin Abidesi’nin güney yüzünde “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı” diye hitap edilmektedir (Ergin, 2010: 3). Tanrı göktedir ve gök rengi ile adlandırılır. “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde

tutup yukarı kaldırmış olacak. Babam kağan onyeddi erle dışarı çıkmış” (Ergin, 2010: 13). “Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge kağanı, bu zamanda oturdum” (Ergin, 2010: 57). Bilge Kağan Yazıtı’nın kuzey yüzü bu cümlelerle başlamaktadır. Buradan Tanrının gökte olduğunu Türk Bilge Kağan’ın da Tanrı gibi gökte var olduğuna inanıldığını belirtmektedir. Mavinin mistik anlamı Gök Tengri İnancının bir sonucudur. Gök medrese Gök Mescit adlandırmaları da buradan gelmektedir. (Kalafat, 2012: 40).

Oğuz Kağan Destanı’nda kılavuzluk edip yol gösteren kutsal kurt gök tüylü, gök yeleli olarak ifade edilir. Kurda gök sıfatının verilmesi Tanrı ile ilgisinin göstergesidir (Ögel, 2010a: 134). Oğuzname’nin Uygurca nüshasında Oğuzlara yardım etmek için gökten ışıktan içinde gök kurt inmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda kurdun yardımı şöyle anlatılmıştır: “Bir erkek kurt göründü, ışıktan soluyarak! Bir kurt ki gök yeleli! Bir kurt ki gömgök tüylü!” (Ögel, 2010a: 120). Ögel’ e göre “ gökbörü Tanrı’nın rengine bürünmüş, bir alamet, bir işaret bir belge veya belgü idi.” (1984: 460) Her kurt gök kurt değildir. Tüylüleri kırılmış, gökleşmiş, yaşlı, tecrübeli kurt gökbörüdür. Hayvanlara verilen gök sıfatı kurtlarla sınırlı değildir. Geyiklerin önderliğini yapan ulu geyiklere gök teke, sürüleri güden teke ve koçlara gök serke, Kuzey destanlarında görülen Tanrı’nın habercisi, sihri güçleri olan gök şahin, yine kuzey Türk destanlarında geçen aklı-göklü güvercin, kök şungkar gök ile nitelendirilen hayvanlardandır (Ögel, 1984: 460, 464-465). Dede Korkut’ta Gök bidevi atla vardır. Bunlar muhtemelen diğer atlara önderlik yapan yaşlı ve tecrübeli atlardır.

Bu rengin mübarek anlamında kullanıldığı başka bir örnek kökçin sakal değişindedir. Kökçin yerine gökçe, gökşin, gövşen, gökçen kelimeleri de kullanılır. Gök sakallı ihtiyatlar kayın ağacında veya su kaynaklarında görülür. Birdenbire Tanrı tarafından bir çocuğa ad vermek üzere gönderilen ve sonra aniden kaybolan ihtiyatlar Gök sakallıdır. Gök sakallı vezirler hakana danışmanlık görevini yerine getirmişlerdir İlerleyen zamanlarda gök ihtiyatlık ve tecrübenin karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mesela, Kırgız masallarında Hızır, çoğu zaman gök sakallı sıfatı ile vasıflandırılırdı. Birdenbire Tanrı tarafından bir çocuğa ad vermek üzere gönderilen ve sonra da aniden kaybolan ihtiyatlar da Gök sakallı idiler (Ögel, 1984: 460; 2010: 134).

Yine Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz-Han’ın ağaç kovuğundan çıkan ikinci karısı için “gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı” (Ögel: 2010a: 117) ifadeleri geçer. Gözlerin

bu renkte olması kızın kutsallığıyla ilgiliydi. Tanrı kızı olarak devamının gelmesi bu görüşü desteklemektedir. Oğuzlar doğan bebeğe kutsallık atfetmek için yüzünün gök renkli olduğunu söylerler. “Yine günlerden bir gün aydın oldu gözleri, renklendi, ışık doldu, Ay Kağan’ın o gündü, bir erkek oğlu oldu. Gömgök, gök mavisiydi, bu oğlanın yüz rengi...” (Ögel, 2010a: 115).

Türkler gök ile silahlarını da nitelendirmişlerdir. Gök polad yani gök çelik kendi silahlarına verilen isimdir. Kılıcın rengine de gök demişlerdir (Ögel,1984: 468). Türkler demiri kutsal saydıkları için gök rengi ile nitelemiştir. Buna örnek olarak Kaşgarlı Mahmud’un gök demir boş durmaz, dokunduğu her şeyi yaralar anlamındaki **“Kök temür kerü turmas”**, “Gök demir geri durmaz.” (Atalay, 2018a: 362) atasözü verebilir.

Gök refah ve bolluk rengi olarak görülmüştür. Bu anlam daha çok yeşil anlamında kullanılan gök rengi içindir. “Sultanum gördi gök çayırun üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş.” (Ergin, 2011a: 121-122) “Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağulu gökçe çemen güze kalmaz.” (Ergin, 2011a: 74) “Gök ala görklü çemene çadır dikti.” (Ergin, 2011a: 198) yeşil anlamında kullanıldığı yerlerdendir.

Yas ve ölümden gök rengi kullanılır. Manas Destanı’nda Manas-Han’ın mezarına Gök-saray adı verilir. (Ögel, 2010a: 420) Semerkant’ta Türkler yas kıyafeti olarak mavi rengi tercih etmişlerdir. Kalafat’a göre mavi “...yas rengi olduğu kaçınılmaz son, hayatı verene hayatı teslim etme anlamında belki başka bir ifade ile vuslat karşılığında” (2012: 26,40) algılanır. Dede Korkut ‘ta Beyrek’in ölümü üzerine “Karalu göklü otağı sorar olsam şölen kimün (Ergin, 2011a: 139).Bakdı gördi kız kardaşları karalu göklü otururlar. (Ergin, 2011a: 140). “Anam menüm için gök geyüp kara sarınsun/ Kalın Oğuz ilinde yasum tutsun (Ergin, 2011a: 170) gibi yas ifadeleri görülmektedir. Güney Azerbaycan Türkleri arasında yer alan Ayrımlılarda yas rengi mavidir. Göktürklerin de yas için mavi giydileri renkler arasındadır. Özbekler yakınları öldüklerinde mavi kuşak bağlarlar. Kalafat’a göre yas rengi olarak kara ve mavi arasında bazı anlamsal farklılıklar bulunur. Karada bitkinlik, üzünlük, isyan ön plandayken mavi ölüm karşısında bir tevekkül halidir. Sürekli kara giyinmek isyana götüren bir yas tutma şeklidir. Matemli yıllar devam etsin, gelecek nesilden ölümler olsun anlamına gelir. (Kalafat, 2012: 132-133, 136-137). Bu yüzden kara rengi çıkarıp bir süre sonra koyu mavi renkte kıyafetler giymek gereklidir. Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki kara giyilip mavi sarılmak bu anlayışı destekler niteliktedir.

Mavi kut rengi ya da kut verenin rengi kabul edilir. Havale geçiren bebeğin yükseğe hoplatılması, genç kızların Hıdırellez günü kısmet için salıncakta yukarıya kadar sallanması, kısmet dileyen kızların günümüzde minare, baca geçmişte kavak ağaçlarının tepesi gibi yüksek yerlere çıkması, başarılı olan komutanın askerleri tarafından havaya kaldırılması, Türkistan medreselerinde eğitim yılı başlamadan molların öğrencileri tarafından üç veya dokuz kez havaya atılması, tabutun üç defa yukarıya kaldırılması Türklerin gökte olduğunu düşündükleri yaratan nedeniyledir. Bu nedenle gök kutsaldır ve göğün rengi olan gök rengi de kutsaldır. Mescit ve minarelerin isimlerine gök sıfatının yerleştirilmesi, din büyüklerinin dağların tepesine gömülmesi, dağlara, akarsulara, göllere mavi isminin eklenmesi, mavi gözlünün nazar değdireceğine inanılması, nazar boncuğunun mavi olması bu inanç ile ilgilidir (Kalafat, 2012: 117-126).

3. 5. 6. Yeşil

Yeşil gençliğe, umuda, yeniden doğuşa, cennete; koyu olduğu zaman ölüme işaret eder. Ögel Eski Türkçede yeşil kelimesinin yaşıl olduğunu ve yaş kökünden geldiğini belirtir. Eski Türkçede yış ise orman demektir. Eski Türklerdeki yaş kelimesinin anlamı üzerinde duran L. Bazen, bu kelimenin aynı zamanda nem ve gözyaşı, genç ağaçların tazeliği ve yeşillik anlamına geldiğini belirtmiştir. Türkler yeşil kelimesini çok kullanmamışlar bu kelimenin yerine daha çok güvez, göklen, göklem, gövem, göksemek, yeşillenme anlamında göğerme kelimeleri kullanılmıştır. Göy-gövermek yeşermek anlamına gelir. Mavi ile yeşil arasında renk tonunu ifade eder. Türk dünyası atasözlerinde benzer durum bulunmaktadır. Kök kelimesi yeşil anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında bazı taze sebzelerin ismi göy, göyertidir. Göktürk Yazıtları'nda sadece ırmağı nitelerken, Divanı Lügat'it Türk'te tek başına geçmemekle birlikte çok az yer almıştır Dede Korkut'ta sadece iki yerde yeşillenme anlamında kullanılmıştır. (Ögel, 1984: 471-472; Lvova ve diğerleri, 2013c:107; Kalafat: 2012:184,193)

“Kök kirsin, qızil çıqsın.”

“Yeşil girsin, kızıl (kan) çıksın.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 182)

“Kök attıñ pazı pügılbes,

Könektig suğ tögilbes.”

“Kök (gök, yeşil) otun başı bükülmez,

Kova içindeki su dökülmez.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 20, 78)

“Dalaniñ kökiga işonma, odamniñ pökiga.”

“Tarlanın yeşilliğine, insanın çürüğüne inanma.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 166)

“Kök bedani körsa, qari ot ham öynoqlaydi.”

“Yeşil yoncaıyı görünce yaşlı at da oynadır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 182)

“Oq desa, oq, "kök" desa kök.”

“Ak" derse ak, "Yeşil" derse yeşil.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 17)

“Baxilniñ bođi kökarmas.”

“Hasetçinin bağı göğermes (yeşermes).” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 97)

“Tağ atsa, küñ sığadır;

Kök tapsaza, kök ot özedir.”

“Tan attığında güneş doğar.”

“Guguk öttüğünde kök (gök, yeşil) ot biter.” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 45, 103)

“Bostan gök iken pazar(-lık) yapılmaz.”(tt./Aksoy, 2018: 204)

“Gög çayır vaktinde eşek..... yağın varma.” (ogzt./Alizade, 1992: 65)

“Kögünü tutan çörköytön mappıt.”

“Yeşil baş ördeği yakalamaktayken bağırtlaktan oldu (bağırtlak ördeğini kaçırdı).

“(yakt./Kirişcioğlu, 2007: 268)

Türkler yağmurla birlikte yeryüzünün yeşillendiğini fark ederler bu sebeple yaş, nemlilik, ıslaklık anlamlarının yanında bitkisel yeşilliğin ismi olmuştur. “Dolayısıyla, yaşarmak (ıslak olmak, ıslanmak) ile yeşermek, yeşillenmek aynı fiil ile ve yaşarmak olarak ifade ediliyordu. Yaşıl da yeşil renk demek oluyordu. “Günümüzde yaş sözcüğü insan ömrü için de kullanılmakta, birçok Türk topluluğunda yaş yiğit (caş cigit veya cas cigit) = delikanlı anlamına gelmektedir “. (Genç, 1999: 12). Geçim kaynağı hayvancılık olan Türklerin yaylaklarda ve kışlaklarda süren yaşamları vardır. Hayvanlarını otlağa çıkarmak için otların yeşermesi Türkler için beklenen bir zaman dilimidir. Türkler yılbaşını “otların yeşermesi” ve “gök gürlmeleri ile yıldırımların başlaması” (Ögel, 2010a: 270) tabiat olaylarının görülmesiyle başlatmıştır. Bugün Türkler arasında baharın gelişi olarak nitelendirdiğimiz, Kasgarlı Mahmut tarafından yazılan Divânü Lügât’it-Türk’te yeni gün adıyla geçen nevrüz pek çok Türk boyunun eski devirlerden beri kutladığı, başlangıçta ritüel nitelikli olmakla beraber zamanla bu özellikleri kaybolan bahara erişme, yılbaşı, Ergenekon’dan çıkış bayramıdır (Özkan, 1995). Bunlar geçen sürenin algılayamadığımız döngüsünü fark etmemizi sağlar. Bitkilerde, belirli dönemlerde gerçekleşen bu benzer değişim insan yaşamının da sınırlarının olduğunu göstermiştir. Çin tarihi kaynağı “Çu Şu”. M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan Türkler hakkında şunları yazmaktadır: “Onlar, yılların değişimini ve zamanı yeşeren otlara göre belirlerler.” (Lvova ve diğerleri, 2013c: 107). Çin tarihlerine göre Türkler, yılları otların yeşermesiyle sayarlarken, eski Türkler de bunu kanıtlar nitelikte, her yeni yılın ilkbaharla yani otların yeşermesiyle başladığını söylemişlerdir “Eski Türkler, hayvancılığa dayanan ekonomilerinin bir yansıması olarak, Güneş’in çevrimini doğrudan doğruya astronomik gözlemlerle değil, bitkiler üzerindeki etkisi yoluyla izlemekteydiler.” (Tekay, 2018). Yaş doğum tarihiyle belirlenmeyip onun yerine doğanın yeşillenmesine kaç kez tanık olduğuyla tespit edilir. Ögel konuyla ilgili “Bu sebeple eski Türkler, yaşlarını söylerken, ‘Ben 20 yeşerme gördüm.’, derlerdi. Böyle bir söz, ‘Ben 20 yaşındayım.’ demektir. “Herhalde bugün de kullandığımız yaş deyimini de, bu inanışlarla ilgili olarak söylenmiş bir deyim olmalıydı” (2010a, 270-271; 1984: 471) diyerek bu konudaki düşüncelerini ifade etmiştir. Anadolu’da yaşanan kış ve bahar sayısı yaşı gösterir. Halk arasında söylenen “çok bayramlar göresin” yine insanın yaş almasını anlatan ifadeler arasındadır. İnsanın uzun ömürlü olması için söylenir. (Kalafat: 2012:173). Türklerdeki bu anlayış atasözlerinde doğanın değişiminin zamanın geçmesi ile ilgili

olduğu şekilde görülmektedir.

“Yaşıl oñot, caş çoñoyot.”

“Yeşil solar, genç büyür.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 188)

“Ağaç gurur, dövran dönür.” (ogzt./Alizade, 1992: 39)

3. 5. 7. Sarı

Türk kültüründe sarı renk genellikle olumlu anlam ifade etmez. Kötü ruhlar, hastalıklar, çöller, kış günleri, yokluk sarı renkle tabir edilir. Ayrılık, sevdalılarının kavuşmalarında çektikleri sıkıntılar, hasret bu renk ile anlatılır. Olumlu olarak çiçek tasvirleri, bazı kişi adlarında kullanılır. (Ögel, 1984: 479; Kalafat: 2012: 149)

Kötü ruhlar sarı rengi ile nitelendirilir. Yer altı iyeleri sarışın kadın olarak tarif edilir. Büyük çöller sarı renk ile tasvir edilir. Çöller yaşamının elverişli olmayıp girildiği zaman kolaylıkla yönünün kaybolup içinden çıkış bulunamayan yerlerdir. Bu nedenle ölümü çağırıştırır. Kırgız Türkleri soğuk kışlar için sarı kış tabirini kullanırlar. Türkler arasında sarı yılan olumsuz bir anlam taşır. Dede Korkut Hikâyeleri’nde “ Saru yılan sokmadın ağça tenüm kalkar şişer.” (Ergin, 2011a:164) cümlesi geçmektedir. Anadolu’da sevilmeyen insanlara sarı yılan/çıyan denir. Beddua edilirken sarı çıyan soksun denir. Hastalıklarda sarı renk kullanılır. Kaşgarlı Mahmut on birinci yüzyılda sarılık hastalığından bahseder. Sarıg- kezek, sarı suu, sarıca da Türkler bilinen hastalıklar arasındadır. Sarıkamış’ta sarılık olan kişi sarı giyisi giyinir, boynuna sarı altın takar, ekşi yer. Hamurdan bir gelin yapılır. Benim hastalığım sana geçsin denir. Böylece hastanın iyşeseceğine inanılır. Yüzün sararması bir hastalık belirtisidir. Aynı zamanda Karahanlı ve doğu kültüründe utanmak anlamına da gelir (Kalafat, 2012: 158-159; Ögel, 1984: 481-483). Sarı rengin hastalıkla ilgisi olduğu düşünüldüğü için bu renkteki hayvanlardan uzak durulması gerektiği atasözlerinde geçen konulardandır.

“Kürän adamlı, kürän ata yaxın düşmä.”

“Sarışın adamlı, sarı ata yakın düşme.” (Musaoğlu ve Gümüş, 1995:296)

“Alma sarı, satma sarı, kapındaysa tutma sarı.” (tt./Aksoy, 2018: 142)

“Adamın da alası men qulasi, asılı men jasığı bar.”

“İnsanın da alası ile sarısı, asil ile kıymetsizi vardır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 229)

“Qaradan qan şıqqanşa, sandan jan şığadı.”

“Karadan kan çıkana kadar, sarıdan can çıkar.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 254)

“Garanin gaharı gelyançâ, sarının canı çıkar.”

“Karanın öfkesi gelince, sarının canı çıkar.” (trkm./Doğan, 2014: 238)

Sarı “ayrılık, sevdalıların kavuşmalarında çektikleri sıkıntılar, hasret, sararıp solma” olarak ifade edilir ve hastalık belirtisidir.

“Elimde var sarı gül

Yarı gonca yarı gül

Tez açıp tez soldum

Açmayydın bari gül”

“Sarı kurdelem sarı

Dağlara saldım yarı

Dağlar kurbanın olam

Tez gönder nazlı yâri” (Kalafat,2012: 78).

Türk kültüründe merkezi ifade eder. Devlet yönetiminde merkezi teşkilatlanmayı gösterir. Saray ve tahtların rengi sarıdır. Kara, kızıl, ak ve gökün ortasındadır. Sarı güneşin rengidir. Eski inanca göre Güneş evrenin merkezidir. Sarı renk, yön olarak kullanılmamış orta

mevkii tanımlamıştır. Kuvvet ve kudret ifadesidir. Oğuz Kağan'ın oğullarının altın bir yay bulması devlet yapısı bakımından hükümdarlığın merkezî gücünü ortaya koyar. Oğuz Kağan'ın altın bir kemere sahip olması da aynı anlamla açıklanabilir. Türkişler sarı ve kara olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sarı Türkişler merkezdedir. Dünya'nın sarı bir öküzün boynuzlarında olduğu inancı vardır. Yer iyesi ile sarı arasında bir ilişki bulunur (Bayat 1993: 53; Kalafat: 2012: 79-80,143-144, 189). Tatar Türklerinin saban toyunda yağmurun yağması için edilen dua şöyledir:

“Yer atası sarı sakal!

Yer anası asil hanım

Tepesine tokluğu ver

Köklerine sağlamlığını ver

İl üstüne bolluğunu ver

İl içinde bizlere de ver

Başlayalım dileği

Kaldıraım bileği

Güneş şahit ol” (Kalafat, 2012: 144-145)

Tatar Türklerinde sarı çeç adı verilen iye bulunur. Sarı uzun saçları olan insan ve hayvan kılığına giren, hastalık yayan bir iyedir. Al ruhundan korunmak için kızı olan sarı bağ oğlu olan kırmızı bağ bağlar, Sarı Albastı hoppa olarak tarif edilen dişi bir ruhtur. Türkler ateş üzerinde oluşan renklerden yola çıkarak bazı kehanetlerde bulunurlar (Kalafat, 2012: 157, 164; Ögel, 2010a: 300). Ateş üzerinden çıkan “renk yeşil ise yağmur, bereket, bolluk; ağ ise kuraklık; kırmızı ise kan ve savaş, sarı salgın hastalık; kara hükümdarın ölümü, uzak yerlere sefer” (Kalafat: 2012: 164-165) anlamlarında yorumlanır.

3.6. Sayılar

3.6.1. Üç

Türkler üçü daha çok zaman dilimlerinde, yapılan tekrarlarında, katmanlı yapılarda kullanmıştır. Türk mitolojisinde üçlü yapılar sık görülmektedir. Türklerin mekân algısında üç sayısının hâkimiyeti bulunur. Türklerin dünya modeli anlayışı dikey ve yatay katmanlardan oluşur. Mitolojide bu katmanlar konusunda ortak bir görüş bulunmaz. Göğün üç, yedi, dokuz, on yedi gibi farklı sayılarda katı mevcuttur. Dikey düzeyde dünya yer, gök, yer altı olmak üzere üç katlıdır (Potapov, 2012: 176; Lvova ve diğerleri, 2013: 44; Bayat, 2015a: 57). Göktürk Kitabeleri'nde yer alan “Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş.” (Ergin, 2010:8-9) ifadelerinde dünyanın dikey doğrultuda üç katmandan oluştuğunu üstte Tanrı'nın mekânı göğün, aşağıda yerin ve bunun arasında insanın yaşadığı orta dünyanın bulunduğunu görmekteyiz. Radlof'un derlediği Altay yaratılış mitinde şeytan üç kat yerin dibine gönderilmek istenir.

“Şeytanın bu sözüne, Tanrı da şöyle dedi :

Bir kat var sana göre, üç kat yerin dibinde,

Ne ay var, ne de güneş, karanlıklar içinde.” (Ögel, 2010a: 458)

Yakutlara ait bir mitte yine üç katlı yapı bulunmaktadır. Yürüng Ayı Toyon, Uлуу Toyon ve Arsan Duolay aralarında savaşmaktadır. Bir süre sonra Dünya'nın sonu yaklaştırdığı için anlaşma yapmışlardır. Yukarı dünya Yürüng Ayı Toyon, Uлуу Toyon ve onların gelecek nesline; orta dünya insanlara, hayvanlara, iyelere; aşağı dünya ise Arsan Duolay' a bırakılmıştır. Yukarı dünya ışıklı, orta dünya aydınlık ve karanlık devirli, alt dünya tamamen karanlıktır (Bayat, 2015: 50). Bu anlayış Türk devlet yapısını mekân olarak üç kısma ayırmıştır. “ Mekân bakımından Türk devleti üç buutludur: 1. Enlemi: Doğu-Batı ekzeni. 2. Diklemi: Güney-Kuzey ekzeni. 3. Yüksekliği: Gökteki yüksekliği” (Ögel,

2010a; 277).Kutadgu Bilig’de yer alan bu beyitten üçlü yapının birbirinin devamı olarak görüldüğünü anlayabiliriz.

“Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay, ile geceyi!

İnsanlar ile zaman (öd), zamaneyi (ödle), bugünü(bükün) yarattı!” (Ögel, 2014b: 186).

Türklerin zaman algısında da üçlü yapılar bulunmaktadır. Yılı dört döneme ayırıp her dönemi üç aydan oluşturmaktadırlar.

“1) Yaz (İlk bahara verilen addır. Azerbaycan Türkleri de ilk bahara yaz derler.) üç kısma ayrılır:

- a) İlk bahar, 7 gündür 25 Marttan 31 Marta kadar
- b) Orta bahar, 30 gündür 1 Nisandan 1 Mayıs’a kadar
- c) Son Bahar, 54 gündür 1 Mayıs’tan 24 Hazirana kadar

2) Yaz ayı da üç kısma ayrılır:

- a) Ülger, 6 gündür 1 Hazirandan 7 Hazirana kadar
- b) Terazi, 31 gündür Temmuz ayı
- c) Buhur, 12 gündür 12 Eylül’den 25 Eylül’e kadar

3) Güz ayı da üç kısma ayrılır:

- a) İlk güz, Eylül’ün 23’den sonuna kadar
- b) Orta güz, 31 gündür bütün Ekim ayı
- c) Son güz, 53 gündür 2 Kasımdan 24 Aralık’a kadar

4) Kış ayı üç kısma ayrılır:

- a) Kara kış, 8 gündür 23 Aralıktan sonuna kadar
- b) Zemheri, 31 gündür bütün Ocak ayı
- c) Zemheri yamacı, 52 gündür Şubat’tan 24 Marta kadar”(Bayat, 2015b: 100-101).

Türklerde Maniheizmin etkisi ile “Üç Zaman Pirensibi”etkili olmuştur. Uygurca “ Üç ödki nom”,olarak adlandırılan bu yapı zamanı üç kısma ayırır. “1) Geçmiş zaman: “Ertrniş 1) Şimdiki zaman: “Közünür”; 3) Gelecek zaman: “Kelmedük””(Ögel, 2010a: 424)

“Bir kulgi uç oylik umr qōşadi, bir xafalik uç oylik umrni qırqadi.”

“Bir gülüş, üç aylık ömür ekler; bir üzüntü, üç aylık ömrü keser.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüşbaş, 1995: 45)

“Yaxşi mehmon uç kunlik.”

“İyi misafir, üç günlüktür.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüşbaş, 1995: 116)

“dülberlik üç kúnlik, yahşılık ómúrlík.”

“Güzellik üç günlük, iyilik ömürlük.” (kırm./Kırbaç, 2012: 58)

“Horunniğ haziri üç kün.”

“Tembelin şimdisi üç gün.”(uygr./Öztopcu, 1992: 197)

“Kağız şehir üç kün çidaptu.”

“Kâğıt(tan yapılmış) şehir üç gün dayanır.” (uygr./Öztopcu, 1992: 215)

“Hiyma vişi kuntan tin pústarinat”

“Kaymak üç günden sonra toplanır (süt üzerinde).” (Ceylan, 1996: 92)

“Hitre—vişi kunlih, layih imirlih”

“Üç günlük güzel ömür, sonsuza dek yaşamaktan iyidir.” (Ceylan, 1996: 96)

“Bay cardı bolso, üç cılı

Baylıgın koyo berbeyt.”

“Cardı bay bolso, üç cılı

Cardıgın koyo berbeyt.”

“Zengin yoksul olsa, üç yıl

Zenginliğini bırakamaz.

Yoksul zengin olsa, üç yıl

Yoksulluğunu bırakamaz.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 60)

“Bay cardı bolso, üç cıl baydığın koyo berbeyt,”

“Cardı bay bolso, üç cıl cardılığın koyo berbeyt.”

“Bey yoksul olsa, üç yıl zenginliğini dilinden düşürmez,”

“Yoksul zengin olsa, üç yıl fakir olduğunu dilinden düşürmez.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 103)

“Üç günlük aızıyla gelmek gerek.” (ogzt./Alizade, 1992: 95)

“Misafirlik üç gündür.” (tt./Aksoy, 2018: 391)

“Padişah yasağı üç gün sürer.” (tt./Aksoy, 2018: 411)

“Jılayın değen balanın üç kün burın közi qışıydı.”

“Ağlamak isteyen çocuğun üç gün önce gözü kaşınır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 19)

“Dosiñdi üç kün sınama, üç yıl sına.”

“Dostunu üç gün sınama, üç yıl sına.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 143)

“Köldiñ qutı ketse, qutanı üç kün burın keter.”

“Gölün değeri kaybolursa, martı üç gün önce gider.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 176)

“Bay ölse: “Yör gideliñ!” diyerler, garip ölse, üç günden soñ duyarlar.”

“Zengin ölse, “Yürüi gidelim!” derler, yoksul ölse üç gün sonra duyarlar.” (trkm./Doğan, 163: 2014)

“Bir günlük yola çıksañ, üç günlük azık al.”

“Bir günlük yola çıksan da üç günlük azık al.”

“Tta. Bir günlük yola çıksan üç günlük azık al.” (trkm./Doğan, 176: 2014)

“Mıhman birinci gün - gızıl, ikinci gün - kümüş, üçüncü gün mis.”

“Misafir birinci gün altın, ikinci gün - gümüş, üçüncü gün bakır.” (trkm./Doğan, 328: 2014)

“Üç yıl açlık gelse-de, degirmene açlık girmez.”

“Üç yıl açlık gelse de, degirmene açlık girmez.” (trkm./Doğan, 409: 2014)

“Üç günlük ümüre dört günlük idare ister.” (balk./Hasan,1997: 82)

Türkler üçü ardı ardına tekrar edilen hareketlerde kullanmışlardır. Bunlar genellikle kutsallık ifade eden olaylar etrafında gelişir. Yakut Türkleri baş Şamanı göğe çıkma törenlerinde, göğün dokuz katını temsil eden dokuz ağaç etrafında üç kez dolandırırılar. Altay Sayan Türkleri bir ağacın etrafında ayı sesi çıkararak üç defa dolanırlarsa ayıya dönüşeceklerine inanırlar. Hunlar Güneş'e üç kez diz çökerek selamlarlar (Ögel, 2014b: 207; Roux, 2005: 234). Güneş etrafında üç kez dönmek de sık görülen ritüeller arasındadır. Şamanı doğacak bebeğin ruhunu yakalama töreninde güneş yönünde üç kez dönme hareketi görülür.

“ İmay-tashıl dağının içine ulaşan Şaman, doğacak bebeğin “ruh”unu (Autmay) yakalardı. Geriye döndükten sonra kutsanmış sütle doldurulmuş kabı, kadının başına koyar ve Umay'ın sembolü sayılan hurug imay'ı üç kez güneş yönünde üzerinde dolaştırır ve: Huray, huray, huraylarım, hut polzın!, derdi. Daha sonra teli ters çevirip üç kez vurur ve imay ruhunu sütün içine düşürüldü. Daha sonra kadın may hurugdan önceden süte batırılmış olan deniz kestanesi kabuğunu ağzına alırdı ve yavaşça sütü içerdi. Fincan, şamanın elinde bulunurdu, hasta ise kuta düşer ve kadın hamile kalırdı.” (Lvova, 2013b: 82-83).

Gök Tanrı için kurban sunma törenlerinde dua eden ihtiyar, ellerinde saçı bulunan adamlar, kurbanlık sahipleri ve geriye kalan diğer kimseler kayın ağacı etrafında Güneş'in dönme yönünde üç kez dolanırlar. Şaman adayı dokuz ağaca çıkarak üzerlerinde üç tur atar. Bir çocuk cennete uçtuğunda evden çıkarken yaşlı bir kadın elinde süt bardağı ile üç kez etrafında döner (Bayat, 2015a: 241-242; Potapov, 2012: 157, 193).

“Ot bosmayman degan yerini uç bosar.”

“At basmayacağıım dediğı yere üç kez basar.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüşbaş, 1995: 27)

“Gödäk adam gündä üç däfä padşahlıq iddiasında olar.”

“Gödek adam günde üç defa padişahlık iddiasında bulunur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüşbaş, 1995:200)

“Bir bulduriq uç qorga tatiydi.”

“Bir kırağı, üç kar yağışına bedeldir. (özbk./Yoldaşev ve Gümüşbaş, 1995: 46)

“anaını arkaña yüklep üç kere kabege alıp barsañ da borcuını ódep olamazsıñ.”

“Ananı sırtına yükleyip üç kez Kabe'ye götürsen de borcunu ödemiş olmazsın.” (kırm./Kırbaç, 2012: 37)

“Her mertem, üç mertem.”

“Her defa üç kere.” (uygr./Öztopcu, 1992:194)

“Pirre ultalın, ikki ultalın, vişsimişinçe larsa makırın”

“Bir kez aldatırsın, iki kez aldatırsın, üçüncüde otunıp ağlarsın”

“Çekirge bir sıçrar, iki sıçrar, üçüncüde ele geçer.” (çuvş./Ceylan, 1996: 50)

“Açarçılıktı köp körgön,

Özü toyboy 'me' debes.

Cetimçilikti köp körgön,

Üç çakırtpay 'ii' debes”

“Açlığı çok gören,

Kendisi doymadan 'al' demez.

Yetimliği çok gören,

Üç (kez) çağirtmadan 'ey' demez.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 4)

“At, baspagan degen cerin üç basat.”

“At, basmayayım dediği yere üç kez basar.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 33)

“Açarçılıktı köp körgön, özü toyboy “mê” debes.”

“ Cetimçilikti köp körgön, üç çakırtpay “ii” debes.”

“Yoksulluğu çok gören, kendi doymadan “buyur” demez,”

“Yetimliği çok gören, üç kere çağirtmadan “evet” demez.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 15)

“At baspayın degen cerin-üç basat,

Er körböm degen cerin-üç köröt.”

“At yürümeyeceği yerde üç defa yürür,

Er görmeyeceğim dediği yeri üç defa görür.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 59)

“At baspaymın degen cerin üç basat.”

“At gitmeyeceği yerine üç kere gider.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 59)

“At bir müdürülsö, üç müdürülöt.”

“At bir tökezlerse üç tökezler.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 60)

“Bir sıçrarsın çekirge, iki sıçrarsın çekirge, üçüncüde ele geçersin çekirge.” (tt./Aksoy, 2018 :199)

“Er oyunu üçe kadar.” (Aksoy, 2018 :270)

“Anañdı mekege üş arqalap barsañda, qarızınan qutıla almaysıñ.”

“Ananı Mekke’ye üç kere götürsen de borcundan kurtulamazsın.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 41)

“At baspaymın degen jerin üş basadı.”

“Er barmaymın degen jerine üş baradı.”

“At basmayacağım dediği yere üç kez basar.”

“Er gitmeyeceğim dediği yere üç kez gider.” (kazk./İsmailve Gümüş, 1995: 50)

“Aşarşılıqtı köp körgen, özi toymay “mä” demes.”

“Jetimdikti köp körgen, üş saqırtpay “ä” demes.”

“Kıtlığı çok görenin kendisi doymadan “buyrun” demez.”

“Yetimliği çok gören üç kere çağırmadan "tamam" demez.” (kazk./İsmailve Gümüş, 1995: 275)

“Jaman mergen teke atqan jerine üş baradı.”

“Kötü nişancı teke vurduğu yere üç kere varır.” (kazk./İsmailve Gümüş, 1995: 291)

“At basmam diyen yerine müñ basar.”

“At basmam dediği yere bin (defa) basar”

“Tta. At basmayacağım dediği yere üç kez basar.” (trkm./Doğan, 144: 2014)

“Çekirtge bir böker, iki böker, üçüncide ele düşer.”

“Çekirge bir sıçrar, iki sıçrar, üçüncüde yakalanır.” (trkm./Doğan, 190: 2014)

“Ucunu düvmedik üç ötir.”

“Ucunu düğülemediğin üç kere kaçır.” (trkm./Doğan, 402: 2014)

“Üç günlük ümüre dört günlük idare ister.” (balk./Hasan,1997: 82)

Yoğ aşu defin işlemi yapıldıktan sonra üçüncü, yedinci, yirminci, kırkıncı günlerinde ve yıl dönümünde de yapılır. Orta Asya geleneklerine göre bir kimsenin hükümdar olduğu üç defa bağırarak ilan edilir. Tahta çıkma sırası gelen hakan kendisinin hükümdarlığa layık olmadığını söyleyerek gelen teklifleri üç kez reddeder. Bu Türk töresinde bir terbiye gösterisidir. Dünya ikisi kenarlarda biri ortada birbirine bağlı üç balık üzerinde durur. Her yer su ile kaplı iken Tanrı tükürdüğü yerde şeytanı yaratmıştır. Ona yer altından toprak almasını emreder. Şeytan almaya gittiği topraktan bir parçasını ağzında saklar. Tanrı tarafından toprak üç balınanın üzerine atılır. Yer, Ay ve Güneş’in üç ördek yumurtasından çıktığına inanılır. Türkler yılda üç defa Tanrı’ya kurban adarlar. Beltirler kurban etini iki ya da üçer daire şeklinde oturup toplu olarak yerler. Altaylılar Ülgen’e üç yaşında beyaz, Buryatlılar boz renkli at kurban ederler. Şamanlar koruyucu ataya üç yılda bir kez beyaz koç kurban ederler. Şamanlar sadece üç defa bir hayvanı kendilerine ana hayvan olarak alabilirler. Yakut Türklerinin Tanrı’sı Ayığ- Toyon insanların felaketler içinde kaldığını görünce yeryüzüne üç Şaman göndermiş. Her bir Şaman’ın da çadırının önüne üç ağaç diktirmiş (Çıblak 2005: 169; Ögel, 2010a: 36, 94, 299,295 Bayat, 2015a: 64, 90, 92, 234, 247, 310; Potapov, 2012: 102).

Üç Arkar yedi yıldızdan oluşan yan yana üç yıldız kümesidir. Tuva Türkleri uş miyak (üç maral), uş ok (üç ok), kokçu (yaşlı avcı); Kotonlar uç guş (üç kuş), uç it (üç köpek), kogıldyay Mergen; Hakas Türkleri üç tanesine uş arkar (üç koç), kalan üçüne uş Mergen(üç avcı), son bir tanesine multukning ogı (tüfeğin kurşunu) adını verirler. İnanişaya göre elinden hiçbir avın kurtulamadığı avcılar önce yerededir. Koçlar Tanrı’ya bu üç avcıyı şikâyet edince göğe yükselirler (Bayat, 2015a: 283).

Oğuz Kağan Destanı'nda üçlü yapılar görülür. Oğuz kağan üç gün üç gece süt emmez, üç gece ardı ardına aynı rüyayı görür. Gergedanla mücadelesinde üçüncü defada galip olur. Oğuz Kağan destanının Uygur varyantında Oğuz Kağan'ın iki evliliğinden üç oğlu olur. Mavi ışık şeklinde inen eşinden Gün, Ay, Yıldız; ağaç kovuğundan gelen eşinden Gök, Dağ, Deniz isimlerinde oğulları vardır. Gün, Ay ve Yıldız' ın soyundan Üçoklar nesli devam eder. Altın yay üçe bölerek Gün, Ay ve Yıldız'a paylaşır. Gök, Dağ ve Deniz'e birer ok verir.

“Oğuz-Han, altın yayı üç büyük oğluna ve üç altın oku da, üç küçük oğluna verdi.“Altın yayı alan üç büyük oğlunun soyundan gelenlere, Bo- zok adını verdi. “Bozofc” sözü, “bölmek ve parçalamak” anlamına gelir. Çünkü yayı üç oğlu arasında bölmek için, elbet de yayı kırması gerekiyordu. Bunun için de bu söz, onların soylarının bir unvanı olarak kalmıştır. Ordunun sağ kolu, bu üç büyük çocukla, onların soylarından gelen boylara ait idi.“Oğuz-Han, üç altın oku da üç küçük oğluna vermişti. Bu çocukların soylarına da Üç-Ok adını verdi. Bu adın verilmesinin sebebi de okların üç tane olmasından ileri geliyordu. Ordunun sol kolu'na da, bu üç oğlunun oğulları ile soylarının

“Oğuz-Han Suriye'de iken, beylerinden (nöker) birine, gizlice altın bir yay ile üç tane de ok verdi. (Bunları verirken) beyine de şöyle dedi:“Doğuya doğru git ve çöl ortasında insan ayağının hiç değmediği bir yere bu altın yayı göm. Fakat yayın bir ucunu dışarıda bırak. Ondan sonra da batıya dönüp git ve yayı nasıl gömdün isen, onları da batıya göm.” Bey yola çıkıp, Oğuz-Han'm emrini yerine getirir ve döner. Aradan bir yıl geçer. Oğuz-Han üç büyük oğlu olan Gün, Ay ve Yıldız'ı çağırır ve onlara şöyle der:“ Yabancı (yat) bir yurda geldik. Benim işim çok. Ava gitmeğe de vaktim yok. (işittiğime göre), doğudaki çölde av çok imiş. Beylerinizi de yanınıza alın, oralara gidip avlanın ve dönün!”Oğuz-Han, üç büyük oğlundan sonra, küçük oğulları olan Gök, Dağ ve D eniz'i çağırır ve onlara da aynı şeyleri söyler. Bu üç küçük oğlunu da batıya gönderir. Aradan bir nice gün geçtikten sonra, büyük oğulları bir altın yay ve bir çok da av ile geri dönerler. Küçük oğulları da üç altın ok ve bir çok da av ile gelirler.“Oğuz-Han getirilen bu av etlerine, daha bir çok etler de katarak büyük bir ziyafet verir ve şenlik yapar. Yay ve okların bulunmasının ne gibi bir anlama geldiğini, adamlarına açıklattırır ve bunları oğullarına verir. Üç büyük oğlu altın yayı üçe bölerler ve her birisi bir parçasını alırlar. Küçük oğulların her birine ise birer ok düşer.Oğullarına da şöyle dedi : “Siz, üç büyük oğlum! Siz altın bir yay bularak getirdiniz ve yayı parçalayarak (bozıp), aranızda paylaştınız! Sizin adınız “Bozok” olsun. Sizin nesillerinize de “Bozok” desinler! Siz, küçük oğullarım! Siz de üç ok buldunuz. Sizin soylarınızın adı da “Üç-ok” olsun! Bu yay ve okların bulunması işi, bir insan işi değil; Tanrı işi olsa gerektir! Demek ki Tanrının buyruğu böyle imiş! Bizden önce yaşamış olan milletler, yayı bir padişahlık sembolü (alâmet) ve okları da padişahın elçisi olarak sayarlardı. Çünkü, “Yay oku hangi yöne gönderirse, ok da o yöne gider”. Ok, tıpkı padişahın bir elçisi gibidir. Buyruğum şöyledir : “Ben öldükden sonra, benim yerime büyük "oğlum olan Gün-Han geçsin. İçlerinde Hakan olmağa lâyık biri buldukça ve dünya durdukça, onun yerine geçeceklerde hep Bozok'lardan seçilsinler. Diğer Bozok'lar onun sağında otursunlar. Üç oklar ise solda otursunlar ve kıyamet gününe kadar (bozokların) beyliğini (nöker) yapmağa razı olsunlar”.

(Ögel, 2010a: 203-206)

Üç oğul Türk mitolojisinde yaygın görülen bir motiftir. Abakan Tatarlarında beyaz bir kayanın üstünde bulunan beyaz sarayda Yıldırım Tanrısı yaşarmış. Bu Tanrının en büyüğü Güneş, ortancası Ay, küçüğü Ateş olmak üzere üç oğlu vardır (Bayat,2015b:123). Manas Destanı'nda da üç gece rüya göreme, üç yayla, üç gün savaş, üç ata, üç ağıtcı kız gibi üç sayısının tekrarlarını görmekteyiz.

“Manas Destanı'nda:

“Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

Altı Ata'nın oğulları, kafirler

Üç Ata'nın oğulları ve Müslümanlar da vardı.” (Ögel, 2014b: 191)

“Albın kihi üs külükteex.”

“Yalancı adamın gölgesi üç olur.” (yakt./Kirişcioğlu, 1996: 63,71)

“Bayquş gündä üç sārçä yeyär.”

“Baykuş, günde üç serçe yer.” (azr./Musaoğlu ve Gümüşbaş, 1995: 86)

“Beşdä alacağım yox, üçdä veräcayim.”

“Beşte alacağım yok, üçte vereceğim.” (azr./Musaoğlu ve Gümüşbaş, 1995: 89)

“Üç eşsäk bir axurdan arpa yemäz.”

“Üç eşek bir yemlikten arpa yemez.” (azr./Musaoğlu ve Gümüşbaş, 1995: 320)

“Üç tümänlik eşşayin on beş qramlıq qoduğu olar.”

“Üç kuruşluk eşegin onbeş gramlık sıpası olur.” (azr./Musaoğlu ve Gümüşbaş, 1995: 320)

“Men birovni uç pulga olmayman, birov meni bir pulga olmaydi.”

“Ben birisini üç pula almam, başkası da beni bir pula almaz.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüşbaş, 1995: 41)

“Uluğ alptıñ ülüzı

Üs poladır.”

“Ulu alpın hakkı üçtür.”(kaks./Okutan ve Devletov, 2018: 52, 110)

“Birdin ikki yahşi, ikkidin üç.”

“Birden iki, ikiden de üç yeğdir.” (uygr./Öztopcu, 1992: 140)

“Usal vişi laşapa şüret, ırı şuran şüret.”

“Kötülük üç atla yürür, iyilik yayan yürür.” (çuvş./Ceylan, 1996: 88)

“Hırama virenni yıtı viş kun maltan virni, tet.”

“Korkmaya alışmış köpek, üç gün önceden ürür.” (çuvş./Ceylan, 1996: 94)

“Calgız kız, calama tuz,

Eki kız, ermek kız,

Üç kız, ata-enege küç kız.”

“Tek kız, kaya tuzu,

İki kız, eğlencelik kız,

Üç kız, ana baba için güç kız.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 90)

“Üç kerre ölmegyerin tutar.” (Alizade, 1992: 95)

“Bir günlük ölüye üç gün yiyecek gerek.” (Aksoy, 2018: 196)

“welgi bayliqdan densawliq,

Ekinşi bayliq aq jawliq,

Üşinşi bayliq bes sawliq.”

“Birinci zenginlik vücut sağlığı,

İkinci zenginlik eşi (hanımı) olması,

Üçüncü zenginlik malın olması.” (kazk./İsmailve Gümüş, 1995: 94)

“Jarlı tuwısın üşew bolsa, bay emessiñ.

Bay tuwısın üşew bolsa, jarlı emessiñ.”

“Fakir akrabın üç olursa zengin değılsin,

Zengin akrabın üç olursa fakir değılsin.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 174)

“Jarlının iytqusi üşew: biri - bay, biri - biy, biri juwastıq.”

“Fakirin düşmanı üçtür: Birisi zengin, birisi kadı, birisi de saflıktır.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 176)

“Adamnıñ üş joldası bar: jan joldas, jar joldas, jol joldas”

“İnsanın üç yoldaşı vardır: Can yoldaşı, yâr yoldaşı, yol yoldaşı.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 230)

“İçmân diyen guyıñdan, aylanıp üç içersiñ.”

“İçmem dersen kuyundan, dönüp üç içersin.” (trkm./Doğan, 2014: 200)

“Üç koyun soyañ gassap bolar.”

“Üç koyun yüzen (kesen) kasap olur.” (trkm./Doğan, 409: 2014)

“Üç kişiniñ bilyän sırmı älem biler.”

“Üç kişinin bildiği sır değildir.” (trkm./Doğan, 409: 2014)

Korkut Ata'nın efsaneleri içinde üç sayısı yoğundur. Korkut Ata üç yıl dokuz gün anne karnında kalmıştır. Annesi birinci yılın üçüncü günü, ikinci yılın üçüncü günü, üçüncü yılın üçüncü günü olmak üzere üç yılda üç kez doğum sancısı çekmiştir. Sancılar sırasında Dünya'da da birçok felaket meydana gelmiştir. Bu nedenle Korkut dünyaya gelince Güneş yükselmeye başlamış. Halk üç gün bayram etmiştir. Diğer bir efsane Korkut Ata'nın ölümden kaçması üzerindedir. Korkut Ata Dünya'nın bir ucunda yaşamaktadır. Birgün rüyasında mezar kazıldığını görür. Kendisi için olduğu öğrenince Dünya'nın öbür ucuna gider. Orada da aynı rüyayı görür. Dünya'nın merkezine Sırderya civarına gelir. Yine aynı rüyayı görünce toprak üstünde yaşayamayacağını anlar Sırderya üzerinde serdiği hırkasının üzerinde yaşamaya başlar. Benzer bir varyantta nereye kaçarsa kendisi için kazılmış bir mezar görür. Nihayetinde üç yüz yaşında kazılan mezarlardan birinin yanında ölür. Türkmen Türkleri bununla ilgili “Korkut'un kabrini kazıma.” atasözünü söylemişlerdir (Durbilmez, 2003; Ergin, 2011a: 47-48). Görüldüğü gibi annesinin üç yıl hamile olması, ölümden kaçmak için üç yer değiştirmesi, üç yüz yaşında ölmesi, üç gün bayram yapılması, üç defa aynı rüyayı görmesi, üç padişaha vezir olması, Hz. Muhammet'ten üç yüz yıl sonra yaşamış olması rivayetlerde öne çıkan üçlü yapılarıdır.

Dede Korkut'taki Hikâyeleri içinde üç sayısı sadece Hızır tarafından Boğaç Han'ın yarasının üç kez sıvazlanması ve Salur Kazan'ın çobanının sapanıyla taş attığı yerlerde üç yıl boyunca yeşillenmediğini belirtirken geçmiştir (Ergin, 2011: 88, 110).

Üç sayısının fazla yer aldığı edebi ürünlerin biri de masallardır. Üç kız, üç erkek, üç kız kardeş, üç erkek kardeş, üç gün üç gece, üç dev, üç peri kızı, üç başlı dev, üç karga, üç katır, üç eşek, üç yumurta, üç ekmek, üç tas su, üç arkadaş, üç kör, üç hoca, üç cezalı, üç kırbaç, üç bağ çubuk, üç altın, üç ağır şart, üç işi aynı anda yapma, üç nâra atma, üç defa

saplama, hendeğin etrafını üç defa dolaşma vb. üç sayısının kullanıldığı yerlerdendir. (Sakaoğlu, 1999: 67)

Üç sayısı günümüzde geçmişin izlerine dayanarak hala varlığını korumaktadır. Anadolu ve Türk yurtlarının birçoğunda üç sayısına bağlı ritüeller ve pratikler bulunmaktadır. Muğla, Adana, Antalya ve Aydın yöresinde yasayan Varsaklar Cenazenin yıkanması için kullandıkları sudan sonra ocağa şeytanın gelmemesi için üç gün mühletle ibrik koyarlar. Aydın'da ölünün yıkandığı yere üç gün süre ile bir bardak su koyulur ve bittikçe üstüne eklenir. Elâzığ Harput'ta bulunan eski bir tabakhane büyunün bozulması için kişi üç farklı suya sokulup çıkarılır. Kahramanmaraş'ta tifo olmuş hastaların ateşinin düşmesi için dokuz düğümlü urgan üç Çarşamba bilekte bağlı kalır. Kars'ta cenazenin başında üç gün beklenir. Ankara Elmadağ'da cenaze evinde üç gün yemek konulmaz. Ölülerin ruhları için üçüncü, yedinci, dokuzuncu, kırkıncı, elli ikinci günlerde yemek verilir. Denizli'de cenaze arkasından üç gün yemek verilir. Kötü güçlerin zarar vermemesi için tahtaya onları korkutmak amaçlı üç defa vurulur. Tunceli'de yıkanmak için getirilen cenaze üç defa havaya kaldırılır. Haymana-Ankara'da musalla taşına koyulan cenaze üç defa havaya kaldırılır. Gaziantep'te cenaze namaz taşında üç kere kaldırılıp indirilir (Gökbel, 1998: 118, 70-71; Kalafat, 1990: 45; 2009: 60,74, 82, 84, 118,119).

3.6.2. Dört

Türk mitolojisinde dört sayısı mekân ve zaman boyutlu şekil kazanmıştır. Dünya dört köşeli olması ve buna bağlı olarak oluşan dört renk, dört yön, dört hükümdar, dört hayvan, dört simge; dört mevsim bu sayının kullanıldığı yerler arasındadır. Türk mitolojisine göre Dünya dört köşelidir. Oğuz Kağan yerning tört bulumung kağanı bolsam gerek ifadesiyle yerin dört köşesinin hükümdarı olması gerektiğinden söz etmektedir.

“Ayrıca emir yazdı, dört tarafa Oğuz Han,

Bildirdi elçilerle, öğrendi bunu her yan.

Oğuz bu bildirisinde, buduna şöyle dedi:

Madem ki Uygurların, benim büyük Kağanı,

O halde sayılıırım, ben bir dünya Kağanı,

Bana bağlıdır artık, dünyanın her dört yanı!

Bana itaat etmek, sizlerden dileğimdir,

Benim ağzıma bakıp, durmanız isteğimdir!” (Ögel, 2010a: 118)

Orhun Kitabeleri’nde ise Dünya’nın dört yönü şu şekilde tasvir edilir. “Tokuz Oğuz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla: İlgerü kün togusık(k)a, birigerü kün ortusıngaru, kurıgaru kün batsıkınga, yırıgaru tün ortusıngaru anda içreki budun (kop) m(ang)a k(örür). (Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir.” (Ergin, 2010: 2-3). “Tört bulung kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulungdaki budunug kop almış. Kop baz kılmış. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış.” (Ergin, 2010: 8-9). Göktürk Kitabeleri’nde yatay düzeyde yönler İlgerü = kün togusı (doğu), Kungaru = kün batısı (batı), Birigerü = kün ortusu (güney), Yıngaru = tün ortusu (kuzey); Şine-Usu Yazıt’larında kundu veya kisre (batı), ki veya kirü (batı, arka), öngre (doğu, önde), yındu (kuzey), biriye (güney) olarak sınıflandırılmıştır. Hun kağanları dört yöne hükmetmelerinin simgesi olarak dört boynuzlu taç giyerler (Bayat, 2015a: 33-35).

Oğuz Kağan Destanı’nda da Dünya’nın dört tarafı “tang sarığa (Güneşe doğru) = güney, tün sarığa (Güneş batara doğru) = kuzey, ong yak (sağ taraf) = doğu çong yak (sol taraf) = batı” şeklinde sınıflandırılmıştır. Dört yönün doğu, batı, kuzey, güney olmak üzere rengi, simgesi, sembolik hayvanı ve ait olduğu hükümdar vardır. Rengi kara olan kuzeyin simgesi göktür ve su ile temsil edilir. Renk kıvılcık olan güneyin simgesi yer altıdır ve ateş ile temsil edilir. Rengi ak olan batının simgesi ağaçtır. Rengi yeşil (gök) olan doğunun simgesi ise madendir. Yönleri çeşitli hayvanlar temsil eder. Ejderha doğuyu, kıvılcık kuş güneyi, ak kaplan batıyı, kaplumbağa kuzeyi simgeleyen hayvanlardır. Bir başka kaynağa göre doğuyu mavi-koyun, batıyı beyaz-köpek, güneyi kırmızı-çaylak, kuzeyi ise siyah-yaban domuzu temsil etmektedir. Bu dört yönün dört hükümdar tarafından yönetildiğini de Orhun Yazıtları’ndan öğrenmekteyiz. Gök Han doğuda, Kıvılcık Han güneyde, Ak Han batıda ve Kara Han da kuzeyde hüküm sürmekteydiler. Kuzey dört ana yön içinden en

önemlidir. Ülkenin yönetimi bu yönden sağlanır (Ekrem,1992: 89; Arseven, 1987: 15; Caferoğlu, 1953; Bayat, 2015a: 36). Ordu teşkilatlanmasında yönere göre farklı renkte atlar seçmiştir. Beyaz atlar batıya, mavi(kır) atlar doğuya, siyah kırmızı (doru) atları güneyde yer almıştır. Mete Han Çin İmparatorluğu'nu bir dağda kuşattığında dağın kuzeyine siyah ve yağız atlar göndermiştir. (Ögel, 1984: 171, 431). Türklerin dört köşeli Dünya tasavvuru çadırlarının dört veya sekiz köşeli olması şeklinde yansımıştır. Çadırlar ortadan çapraz bölünmekte ve dört köşe elde edilmektedir (Bayat, 2015a: 44).Türklerde bir yıl dört kısımdan oluşur. Dört kısmın her birine de üç aylık zaman dilimi sığdırılır. “İlkbahara Oğlak Ay, son bahara da Uluğ Oğlak Ay, yaz ortası olan Ulug Ay, karakış olan Kadir kış”. (Bayat, 2015a: 44, 100) denir.

“Dört taraf”, “dört yol kavşağı”, “dört gün”, “dört sene”, “dört kat bina”, “dört kişi”, “dört kadın”, “dört yaş”, “dört vezir”, “dört çingene”, “dört köse”, “dört hayvan” (Alptekin, 2002: 189, 324-327) masallarda dördün kullanım şekilleridir. “Türkiye Türklerinin halk hikâyelerinde “dört” ile ilgili olarak; “dört kardeş” / “dört hain kardeş”, “bütün ilimleri öğrenmiş olarak dört yaşına girme”, “görülen rüyanın yorumlanmasından dört gün sonra ölme”, “sevdiğiyle birlikte dört gün kalma”, “karşısına dört yol çıkma” vs. gibi kullanımlar görülmektedir.” (Durbilmez, 2007).

Atasözlerinde dört sayısı genellikle mekân olarak dört köşe ve ölçü bildirmek için kullanılmıştır.

“ Aşık alemi kör, dört yanını duvar sanır.” (tt./Aksoy, 2018: 156)

“Dünya dört (kırk) kulplu bir kazan, bir kulpundan tut da kazan.” (tt./Aksoy, 2018: 251)

“Haqla batilin arası dörd barmaqdır.”

“Hak ile batılın arası dört parmağıdır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 208)

“Olan dörd bağlar, olmayan dard bağlar.”

“Olan dört bağlar, olmayan dert bağlar.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 282)

“İgi koyçunu tört közü bolur.”

“İyi çobanın dört gözü olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 138)

“Korkakga töbedegi törtev körünür.”

“Korkağa tepedeki dört tane görünür.” (krçy./Tavkul, 2001: 168)

“Dörd divardır, bir häsir.”

“Dört duvarı, bir hasırı var.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 157)

“Her yerde bolsa tört tamniñ ğemi bar.”

“Nerede olursan ol, dört duvarın evin tasası var.” (uygr./Öztopcu, 195: 1992)

“Tört ölçöp töp keskin,

Tok eteer sözdü bir aytkın.”

“Dört (kez) ölçüp doğru kes,

Tatmin edecek sözü bir (kez) söyle.” (krçz./Çelik Şavk, 185: 2002)

“Ötirik pen şının arası tört eli:

Közben körsen — şın, qulaqpen estisen — ötirik.”

“Yalan ile gerçek arası dört parmağıdır,

Gözünle görürsen gerçek, kulağınla işitirsen yalan.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 379)

3.6.3. Yedi

Yedi Batı Türklerinin etkisi ile mitolojiye girmiş bir sayıdır. Göktürk Devleti’nden itibaren kullanımı görülmeye başlamıştır. Göktürk Kağanı kendini yedi iklimin hükümdarı olarak

tanımlar. Türkler Dünya'nın yatay düzeyde yedi bölgeden oluştuğuna inanır. Yedi sayısı bütün evrenin simgesidir. Gök ve yer de yedi katlıdır. Göğün kat sayısı konusunda ortak bir inanış yoktur. Yedi sayısı üzerinde yoğunlaşmıştır. Maaday Kara Destanı'nda yer altı dünyası da yedi katlıdır. Katları koruyan yetmiş köpek, doksan kara boğa bulunur. Er Töştük Destanı'nda da yer yedi katlıdır ve yedi katlı saray olarak ifade edilir. (Ögel, 2010a: 299, 428; Bayat, 2015a:37, 55).

Cer kulağı ceti kat.

“Yerin kulağı yedi kattır.”

“Yerin kulağı vardır.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 101)

“Cer kulağı ceti kat.”

“Yer kulağı yedi kattı.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1995: 156)

“Yetimniñ qarını yedi kat.”

“Yetimin karnı yedi kat.” (krm./Kırbaç, 2012: 102)

Bir musibetin yedi mahalleye zararı dokunur. (kibr/Gökçeoğlu, 1997: 61)

Ayrıca yedi veya dokuz yuvalı Şaman ağaçları göğün yedi veya dokuz katını simgelemektedir. Yakut Türklerine göre Ateş Tanrıları yedi kardeştir. Yakut Türklerine göre Arsan Duolay Toyon'un yönettiği yer altı dünyası vardır. Buradaki ruhlar yedi topluluktan oluşur. Bu sayı hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Arsan Duolay ın yedi oğlu vardır. Erlik ve Ülgen'in de yedi oğlu bulunur. Ülgen'in yedi veya dokuz oğlu olduğu söylenir (Ögel, 2010a: 448; Bayat, 2015a:50, 338, 346; 2015b: 189; Potapov 2012: 291).

“Yeddi färsiz oğuldan bir färli qız yaxşıdır.”

“Yedi fersiz oğuldan, bir ferli kız iyidir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 331)

“Yeddi qonşu bir qazana möhtacdır.”

“Yedi komşu bir kazana muhtaçdır.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 331)

“Yüz tülkü bir aslan yerini, yeddi oğul bir dädä yerini vermäz.”

“Yüz tilki bir aslanın yerini, yedi oğul babanın yerini tutmaz.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995:442)

“Yetti qizniñ onasi hanuzgaça kelinçak.”

“Yedi kız anası, henüz gelin sayılır.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 179)

Topkapı Sarayı’nda bulunan Oğuz Destanı’ndaki bir dua metninde yedi sayısı dikkat çeker.

“Dede Korkut Biliglü, ‘yedi bilisün’ versin!

Emir Süleyman Uğurlu, (yedi uğurun versin)!

Salur-Kazan Saadetlü, yedi saadetin versin!

Bayındır Han Devletlü, yedi devletin versin!

Alp-Oruz (.....?), versin!

Bıyığı kanlı Bügdüz-Emen heybetli, yedi heybetin versin!

için, ulansın! Yanın yayılsın! (Ögel, 2014b: 41)

Yer Su iyesi yedi kapı ardında yaşar. Ülgen yedi insanla beraber yedi ağaç yaratmıştır. Özbeklerde Jelmauz-Kempir, Jelmaguz-Kempir adıyla bilinen ve Volga Tatarlarında Jalnavız, Sibirya Tatarlarında Yılmagus, Uygur, Başkurt ve Nogaylarda Yalmauz, Kazaklarda ve Karakalpaklarda Jalmauz, Kır- gızlarda Jelmoguz-Kempir, Çuvaşlarda Yelmeves adlarıyla bilinen yedi başlı yaratık vardır. Yerin durumunu kontrol eder ve yedi

günde alt dünyayı yedi günde üst dünyayı dolaşır. (Bayat, 2015b:16, 186, 318; Potapov 2012: 229; Lvova, 2013b: 201). W. Radloff'un derlediği yaratılış mitinde Dünya altı günde yaratılmıştır. Yedinci gün ise dinlenme günüdür. “Kayra Kan birinci gün ışığı, ikinci gün göğü, üçüncü gün toprağı ve bitkileri, dördüncü gün ayı, güneşi, yıldızları, beşinci gün balıkları ve kuşları, altına gün ise hayvanları ve insanı yaratır. Yedinci gün, dimiurgun dinlenme günüdür.” (Bayat, 2015a: 95).

“Ceti künden biri ölüm.”

“Yedi günün biri ölüm.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 101)

“Ceti künden biri ölüm.”

“Yedi günün biri ölüm.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1995: 158)

Bir yaratılış mitine göre ilk insan Ülgen tarafından Altın Dağın doğu ve batı tarafında ağaç ve kilden yaratılmıştır. Ülgen kendisine hizmetçiler sonra vücudu kilden kemikleri kamıştan yedi erkek yaratmıştır. Kadının yaratılmasına ise Erlik karışmıştır. Maydere kadını yaratmış ama ona hayat veremediği için Ülgen'i beklemesi gerekmektedir. Erlik'de bu durumdan yararlanıp kadına komuş adlı aletle dokuz dilde üfleyerek ruh vermiştir. Böylece kadının yedi katlı huyu, dokuz çeşit ruh hali olur. Azerbaycan Türklerinde kullanılan **“Kadının dokuz canı var”** (Bayat, 2015a: 109) Anadolu Türklerinde yaygın olan dokuz canlı ifadeleri bu mittin kaynaklıdır. Ülgen yedi insanla beraber yedi ağaç yaratmıştır. Altay Türklerine göre Dünya Tufan'dan sonra ikinci dönemine girmiştir. İnanca göre bu hadisenin olacağını bilen yedi kardeş vardır. Kardeşlerden ikisi Erlik ve Ülgen'dir. Yedi kardeş gemi yaparlar, her tür hayvandan birer cins alırlar. Üzerinde yaşadığımız yer bugün ikinci devresini yaşamaktadır. Aynı mitin Anohin derlemesinde tufan yedi gün sürmüş ve büyük felaketler olmuştur. Şaman Ülgen'e sunulan kurbanı dokuz veya yedi engeli aşarak göğün beşinci katına kadar götürebilir. Bu yolu sadece erkek Şamanlar geçebilir. Ülgen'in gökte yaşayan yardımcısı Utkucu tarafından karşılanırlar (Bayat, 2015a: 109-110, 126, 316; 2015b: 186)

“Yeddi ayda bir qarış, bir ayda yeddi qarış?!”

“Yedi ayda bir qarış, bir ayda yedi qarış.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 331)

“Yonidagini yetti yil qidiribdi.”

“Yarındakini yedi yıl arar.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 179)

“yarından ayrılğan yedí yıl ağlar, vatanından ayrılğan ölgence ağlar.”

“Yarından ayrılan yedi yıl ağlar, vatanından ayrılan ölene dek ağlar.” (kırm./Kırbaç, 2012: 100)

“Atisi ölgenniñ yette yil yakisi yirtik”

“Babası ölenin yedi yıl yakası yırt.” (uygr./Öztopçu, 1992: 105)

“Pir kun kaymalih şul pulsın, şici kunlih şikir il, teni”

“Bir günlük yolun varsa yedi günlük ekmek al, denir.” (çuvş./Ceylan, 1996: 49)

“Jeti kün jawğan jañbırdan, jelip ötken suw artıq.”

“Yedi gün yağın yağmurdan salma suyu daha iyidir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 390)

“Jeti kündik saparğa jetpis kündik azıq al.”

“Yedi günlük sefere yetmiş günlük azık al.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 390)

“Yarından ayrılan yedi yıl ağlar.”

“Yârından ayrılan yedi yıl ağlar.” (trkm./Doğan, 2014: 428)

“Yarından ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölinçä.”

“Yârından ayrılan yedi yıl, yurdundan ayrılan ölünceye kadar ağlar.” (trkm./Doğan, 2014: 428)

“At yedi günde, it yediği günde (belli olur, semirir).” (tt./Aksoy, 2018: 164)

Türkler hafızalarında yedi veya dokuz kuşak atalarını tutarlar. Konargöçer yapıya sahip olan bir millet için bu hem ekonomik hem de toplumsal ilişkileri düzenlemekteydi. Aynı atadan gelen Türk toplulukları beraber yaylak ve kışlaklarda konaklardı. Aynı otlakları kullanırlardı. Bir saldırı esnasında birlikte hareket ederlerdi. Boy üyeleri birbirlerini tanımasalar da birbirlerinin kardeşi sayılırdı. Kendi aralarında evlilik yasaktı. Kendi aralarında evlilik için yedi ata geçmesi gerekmekteydi. İnanişe göre ancak o zaman kan değişirdi. Aynı zamanda bireyin kendi soyunu bilmesi onun toplum içindeki yerini göstermekteydi (Lvova, 2013c: 16; Taşbaş, 2018). Kırgızlarda bununla ilgili bir atasözünde insanın kendi köklerini bilmenin önemi vurgulanır.

“Çiti tölge çitire hıs alıspacañ.”

“Yedi göbeğe dek kız alınmaz (akraba evliliği yasaktır).” (haks./Okutan ve Devletov, 2018: 68, 125)

“Şitmil şiči turatran hurıntaş.”

“Yetmiş yedi göbekten kardeş.” (çuvs./Ceylan, 1996: 63)

“Jeti atasın bilmegen, jetimdiktiñ saldarı.”

“Yedi atasını bilmemek yetimliğin sebebidir.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995: 390)

“Ete atahın belmägän — yetemlekteñ bilgehe.”

“Yedi babasını bilmeyen, yetimliğin belirtisidir.” (başk./ Nāzerşina, 2007: 218)

İnan, Kırgız ve Kazak Türklerinin bazı boylarında “...yedinci veya dokuzuncu atanın torunlarının hepsi bir “ülken üy” (ulu ev)e saygı gösterirler. Bu eve (çadıra) “kara çangarak”de derler ki yüzyıllar boyunca ocak dumaniyle “kararmış çadır” demektir. Bu çardırda verilen söz yemin sayılır. Bu çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa, herkesçe saygı görür.” (İnan, 2015: 68) bilgisini vermektedir. Timur devrine ait tarihçilerde ve Ebülğazi’de görülen soy kütüğünde yedi ata/soy anlayışını görmekteyiz.“1.Yafa, 2. Türk, 3. Tutuk, 4. Bulca (veya Abulca)-Han 5. Dib-Yabgu, 6. Kik (veya Kuyuk) Han, 7. Alınca-Han.”(Ögel, 2010a: 149).

Türk masallarında ad koyma töreni yedi yaşında yapılır. Bu yaş genellikle masalarda çocukların en güçlü dönemidir. Kahramanlar canavarlarla yedi yıl savaşır. Yedi gün süren toylar yapılır. Yedi yıl devam eden savaşlar yapılır. (Ögel, 2010a: 311, 316, 319-321).

“Adam bolluk ceti cılda baş bolur,

Bolmazlık a kırk cılında caş bolur.”

“Adam olacak yedi yaşında lider olur,

Olmayacak ise kırk yaşında delikanlı olur.” (krçy./Tavkul, 2001: 24)

“Yetti yoşga yetgunça yer tōqmoğın yersan, yetmiş yoşga yetgunça el tōqmoğın yersan.” “Yedi yaşına gelinceye kadar yer tokmağını yersin, yetmiş yaşına gelinceye kadar el tokmağını yersin.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 179)

“Yetti yaşar otni "xušt-xušt" lab suğorma”.

“Yedi yaşındaki atı sularken "hošt-hošt" diye sulama.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 179)

“Yetti yaşar safardan kelsa, yetmiş yaşar körgani kelar.”

“Yedi yaşındaki seferden gelirse, yetmiş yaşındaki görmeye gelir.” (özbk./Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 179)

“yedı yaşında musafır kelse, yetmiş yaşlı karşılap çıkar.”

“Yedi yaşında misafir gelse, yetmiş yaşındaki karşılamaya çıkar.” (kırm./Kırbaç, 2012: 101)

“İnsan yedisinde ne ise yetmişinde de odur.” (tt./Aksoy, 2018: 328)

“Yedisinde nähili bolsa, yetmişinde-de şoldur.”

“Yedisinde neyse yetmişinde de odur.” (trkm./Doğan, 2014: 430)

“Jeteliniñ balası jetisinde bas boladı,

Jetesizdiñ balası jetpisinde jas boladı.”

“Görgülünün çocuğu yedisinde baş olur,

Görgüsüzün çocuğu yetmişinde de genç olur.” (kazk./İsmail ve Gümüş, 1995:193)

“Yedisinde neyse, yetmişinde de odur.” (kbrs./Gökçeoğlu, 1997: 112)

“Ne ise yedide, odur yetmişte.” (balk./Hasan,1997: 70)

“İnsan nedir yedide, odur yetmişte.” (balk./Hasan,1997: 59)

“Yedisinde ne ise, yetmişinde odur.” (balk./Hasan,1997: 84)

3.6.4. Dokuz

Türk mitolojisinde dokuz kökleri çok eskiye dayanan sayılar arasındadır. Ögel’e göre sayının önemi dokuz gezegen ve takvim düzeni ile ilgilidir. Türkler dünyanın dokuz gök ve dokuz yerden oluştuğuna inanır. Başka bir inanca göre Dünya’nın durmadan dönen dokuz gök çığrısı ve hemen altında yedi katlı gök bulunur (Potapov, 2012: 176; Ögel, 2014b: 204-205, 614; Bayat 2015a: 53). Çeşitli mitler ve destanlarda göğün dokuz katlı olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri. Er- Sogotoh Destanı’dır.

“... ”

Evden içeri girip, giden doğu yönünde,

Ağaç Hakan’ a rastlar, gelirmiş tam önüne.

Büyük bir çadır vardı, bu yerin ortasında,

Çok eski bir esinti, eserdi hep başında.

Ağaç Hakan büyüktü, her şeyin anasıydı,

Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı.

Kökleri kaplar idi, Yer altı dünyasını,

Zirvesi deler idi göğün dokuz katını...” (Ögel, 2010a: 98). Göğün dokuz katı inancına dayanarak hükümdar olan kağanlar bir keçe üzerinde dokuz kez döndürülürler. Verbitskiy bu merasimin akşam saatlerinde kapısı doğuya bakan keçe bir çadırın kurulması ile başladığını, çadırın içine bir ağaç dikilip dokuz kez göğün dokuz katına istinaden işaretlendiğini, davulun ruhuna, ateş anasına sunulmak üzere açık renkli at kurban edildiğini aktarır. Ardından ay kam ay kam diye bağırarak kam eşik ruhuna seslenir, kötü ruhları kovar. Yedinci katta bulunan aya, sekizinci katta olan güneşe saygı duruşu gerçekleştirir. Dokuzuncu katta Tanrı ile bir araya gelir (Baya, 2015a: 34; Ögel, 2014b: 160, 206; Potatov, 2012: 156-157).

“ Dokuz keçe, su geçe; bir deri, soğuk geri.” (tt./Aksoy, 2018: 245)

Buryatlarda şamanlığa geçiş törenlerinde üç sıra ile üçer kayın ağacı dikilir. Ağaçlar dokuz farklı hayvanın postu ile süslenir. Türkler tarafından gök dünya ağacı, Bay Kayıng, Bay yığaç, Bay ağaç gibi isimlerle adlandırılıp kutsal kabul edilir (Lvova, 2013c: 107). Şaman dualarında bu ağaç dokuz köklü olarak tanıtılır.

“ Altın yapraklı mübarek (kutluk) kayın!

Sekiz gölgeli mukaddes kayın!

Dokuz köklü altın yapraklı Bay kayın!

Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı

Ak kuzu kurban ediyorum.” (İnan, 2015: 64) .

Mitolojide ağaçla ilgili bir unsur olarak dokuz dal bulunur. Ülgen bir ağacın dokuz dalının altında dokuz erkek yaratır (Bayat, 2015a: 112; Ögel, 2010a: 453; İnan, 2015: 15; Lvova, 2013c: 65).

“Dalsız, budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı tanrı gördü ve “dalları olmıyan ağaca bakmak hoş bir şey değil ; buna dokuz tane dal bitsin!” dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: “ dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!” (İnan, 2015: 15)

Yaratılış mitinin devamında Tanrı'nın sözünü dinlemeyip Körmös'e inanan Türüngey'in cezası Dünya'ya gönderilmektir. Orada dokuz oğul, dokuz kız sahibi olacağı ve artık insanoğlunun neslini onun devam ettireceği söylenir.

“Körmös'ün sözüne uydun, bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin”. Törüngey'e şöyle dedi: “Körmös'ün aşını yedin, beni dinlemedin, şeytanın sözüne kandın, onun sözüne kananlar onun ülkesinde yaşıyacaklar, benim nurumdan mahrum olacaklar, karanlık dünyada bulunacaklardır. Şeytan bana düşman oldu; sen de ona düşman olacaksın. Beni dinlemiş olsaydın benim gibi olurdu. Şimdi senin dokuz, oğul, dokuz kızın olsun. Bundan sonra ben kişi yaratmıyacağım. Kişileri sen doğuracaksın.” (İnan, 2015: 16).

“Bir ata doqquz oğul bäsälär, doqquz oğul bir atanı bäsäläyä bilmäz.”

“Bir baba dokuz oğul besler, dokuz oğul bir babayı besleyemez.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 94)

“PİR paba toğıs ool azırapça,

Toğız olañ harındas

PİR pabanı azırap pol binça”

“Bir baba dokuz oğlan besler,

Dokuz kardeş [ise]

Bir babaya sahip çıkamaz.” (Okutan ve Devletov, 2018: 68, 125).

“Bir ata toğkuz balini békidu, toğkuz bala bir atini bağmaydu.”

“Bir baba dokuz çocuğu besler, dokuz çocuk bir babayı beslemez.” (uygr./Öztopcu, 1992:133-134).

“Bir ata-ene otuz uuldu bagat,

Otuz uul bir ata-eneni baga albayt.”

“Bir ana baba otuz çocuğa bakar,

Otuz çocuk bir ana babaya bakamaz.”

“Bir baba dokuz oğlu (evladı) besler, dokuz oğul (evlat) bir babayı beslemez.” (krz./Çelik Şavk, 2002: 67)

“Bir baba dokuz oğlu (evladı) besler, dokuz oğul (evlat) bir babayı beslemez.”

(tt./Aksoy, 2018: 193)

“Bir baba dokuz çocugi bakar, dokuz çocuk bir babayı bakamaz.” (balk./Hasan,1997: 34)

“Bir baba dokuz oğlan besler, dokuz oğlan bir babanı (...yı) beslemez.” (kerk./Vasfi, 2001: 223)

“Bir ana dokuz evlat beslemiş, dokuz evlat bir anayı besleyememiş.”

(blgr./Süleymanova, 2007: 113)

Er- Sogotoh Destanı’nda dokuz dallı ağaç görölmektedir.

“ Bu ağaç büyük imiş, göklere çıkar imiş.
 Bu ağacın her yanı Tanrıdan hep süslüymüş,
 Kabukları, kütüğü, tıpkı som gümüşlüymüş.
 Ağacın gövdesinden, bir usare akarmış,
 Bu kutsal suyun rengi altın gibi parlarmış.
 Ağacın budakları, ta göklere uzanmış,
 Gören sanırmış sanki, dokuz kollu şamdanmış!” (Ögel, 2010a: 100)

Altay Türklerinin inanışına göre tepesinde Tanrı Bay Ülgen'in oturduğu gökyüzüne büyük bir çam ağacı yükselir. Şaman davullarında bu ağaç göğün başladığı yerden itibaren başlar. Gök ağaçları genellikle dokuz veya yedi dallı olur, gökte bulunan bir dağ veya tepede yer alır, sağında güneş solunda ay vardır. Kimi rivayetlere göre göğe kadar yükselen bir demir dağın üzerinde yedi dallı bir kayın ağacı bulunurdu (Ögel, 2010a: 91-92). Dünya ağacı çam, kayın, kavak, karacam olabilir. Dokuz veya yedi dallı olması Dünya'nın dokuz veya yedi köşeli olmasından kaynaklıdır. Yedi veya dokuz dallı ağaç bulunmazsa ağaca bu sayılarda kertik çizilir (Bayat, 2015a: 61; Ögel, 2010a: 90-91; Roux, 2005: 65; İnan, 2015: 103). Yeryüzünde dokuz dallı ağaç olduğu gibi yeraltında da vardır (Ögel, 2010a: 111). Şamanın gökyüzüne yolculuğu Dünya Ağacının üstünde olan dokuz hayali basamakla başlar. Bu ağaçlarda bulunan yedi veya dokuz yuva göğün yedi veya dokuz katına işaret eder (Potatov, 2012: 177; Ögel, 2014b: 220; Bayat, 2015b: 189). Şaman Ülgen'e sunulan kurbanı dokuz veya yedi engeli aşarak göğün beşinci katına kadar götürebilir. Bu yolu sadece erkek Şamanlar geçebilir. Ülgen'in gökte yaşayan yardımcısı Utkucu tarafından karşılanırlar (Bayat, 2015a: 316; İnan, 2015: 32). Genç Şamanın ata Şaman ile beraber gerçekleştirdiği ilk ayini dokuz gün sürer. Yapılan törenin son günü genç Şaman keçe üzerinde havaya kaldırılır ve gerçek bir Şaman sayılmaya başlanır. Yakutların İsiyah bayramları dokuz gün sürer. Şamanlar dokuz kız ve dokuz erkek ile birlikte yapılan törene katılırlar. Şaman hastalığı dokuz ya da yedi yaşında başlar. Üç veya yedi yıl sürer. Şamanın eti yedi, dokuz, doksan dokuz parçalanıp eti kemiğinden ayrılır. Şaman adayı ölüp tekrar dirildikten sonra ata Şaman eşliğinde gökyüzüne çıkar. Üç defa dokuz aşamadan geçer ve böylece Şamanlığın sırlarını öğrenir. Göğün dokuzuncu katında gerçek bir Şaman olarak ruhların dualarını alır ve yeryüzüne geri döner. Altay Şamanlarının omuzlarında dokuz ok ve yay bulunur. Bunlar Şaman'a Tanrı'dan uzatılan nesnelere (İnan, 2015: 78-79, 102; Ögel, 2010a: 321).

“Bir qaşık ila doqquz abdal keçinar.”

“Bir kaşık ile dokuz abdal geçinir.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 97)

“Bir daşla doqquz qoz dşmz.”

“Bir taşla dokuz ceviz düşmez.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 98)

“Toguz cesir tlev bolgan, at abdırırb oynay edi.”

“Dokuz esir borcu olan, at koşturup oynuyordu.” (krçy./Tavkul, 2001: 224)

“Aka kişiye taņ atpayt.”

“A kişiye tan atmaz.”

“Aa dokuz yorgan örtmüşler gene uyuyamamış.” (krz./elik şavk, 2002: 5)

“Han tartuusu toğuz.”

“Han hediyesi dokuzdur.” (krz./Güngör ve Cailova Güngör, 1998: 199)

“Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.” (tt./Aksoy, 2018: 244)

“Allah dokuzda verdiğini sekizde almaz.”(tt./Aksoy, 2018: 138)

“Dokuz at bir kazığa bağlanmaz.” (tt./Aksoy, 2018: 245)

“Doğru aydanı dokuz obadan kovarlar.”

“Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.” (trkm./Doğan, 2014: 206)

“Dokuz at bir gazığa bağlanmaz.”

“Dokuz at bir kazığa bağlanmaz.”

“Tta. İki at bir kazığa bağlanmaz.” (trkm./Doğan, 2014: 207)

“Aca doqquz yorğan örtmüşlər, yenä da yuxulaya bilmämiş.”

“Aça dokuz yorgan örtmüşler, yine de uyuyamamış.” (azr./Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 16)

İnanışa göre insan dokuz kat gök ve dört unsurdan oluşmuştur. Göğe dokuz ata, dört unsura dört ana denilmesinin sebebi budur. Dokuz Oğuzlar, Dokuz Yakutlar, Dokuz Karuklar ve Dokuz Tatarlar bu sınıflandırmanın sonucudur. Kağanların dokuz davul ve tuğları bulunur. Oğuz Kağan sefer sonrası dokuz bin koyun, dokuz yüz sığır kestirir. Türk geleneğinde dokuz parça hediye verme anlayışı vardır. Bu gelenek Şamalar tarafından Ülgen'in sunduğu dokuz elbiseyi bir çadırın önüne asmasıyla ilgilidir. Bu dokuz elbise çadır sahibine hediye edilir (Durubilmez, 2007). Hakas Türkleri arasında çocuğu olmayanlar için Umay çekmek adında bir tören yapılır. Şaman Umaya ulaşmak için dağ iyesini dokuz kız dokuz erkek oyunu ile oyalar. Şaman Ayıusıtlara ulaşmak için dokuz erkeği bir tarafına dokuz kızını bir tarafına alarak yuvarlak daire yapar. Oğlan ve kızların okudukları şarkılarla dokuz durağı geçerek varmak istediği yere ulaşır (Bayat, 2015b: 64-66; İnan, 2015: 37-38). Altay Türklerine göre Ülgen'in dokuz veya yedi oğlu vardır. (Bayat, 2015a: 318; İnan, 2015: 34). Ülgen'in kızlarının sayısı da dokuzdur. Ak kıstar, kıyandar olarak adlandırılırlar. Şaman kıyafetlerinin arkasında Ak kıstar adı verilen Ülgen'in dokuz kızını temsili dokuz veya yedi bebek bulunur. Erlik'in dokuz veya yedi oğlu vardır (Potatov, 2012: 263; Bayat 2015a: 319, 344).Kızlarının sayısı iki veya dokuzdur. Kadının yaratılmasına Erlik karışmıştır. Maydere kadını yaratmış ama ona hayat veremediği için Ülgen'i beklemesi gerekmektedir. Erlik'de bu durumdan yararlanıp kadına komuş adlı aletle dokuz dilde üfleyerek ruh vermiştir. Böylece kadının yedi katlı huyu, dokuz çeşit ruh hali olur. Azerbaycan Türklerinde kullanılan “Kadının dokuz canı var.” , Anadolu Türklerinde yaygın olan “dokuz canlı” ifadeleri bu mittin kaynaklıdır (Bayat, 2015a: 109-110; Lvova, 2013c: 201)

Türk mitolojisinde kıyamet Erlik'in yardımcısı Karaşın'ın yer üzüne çıkmasıyla başlayacak. Böylece insanlar Tanrı'yı unutacak çeşitli doğal afetler başlayacak. Bu olayların anlatıldığı metinde dokuz sayısı öne çıkar.

“Deniz çalkanır dibi görünür
Deniz dibinden dokuz ayrı kara taş çıkar
Dokuz yerinden yarılr

Dokuz yerden
 Dokuz demir kaplamalı sandık çıkar
 Her sandıktan demir atlı dokuz kişi çıkar
 İki başkan olur
 Onların bindiği atlar
 Vuruşkan ulu sarı
 Çok sarı atlar olur
 Ön ayakları kılıç olur
 Kuyrukları iyi hançerli olur ...” (Bayat, 2015a: 134-135; İnan, 2015: 25)

Verbitskiy varyantında:

“...deniz dibinden dokuz ayrı kara taş çıkar, bu taş dokuz yerinden yarılr ve dokuz yerden dokuz demir kaplamalı sandık çıkar, her sandıktan demir atlı dokuz kişi çıkar, onların bindiği atların ön ayakları kılıç olur, kuyrukları keskin hançer gibi olur, olayı yerin altından veya yerden çıkacak canavarla yapısal-işlevsel özelliğine göre benzerdir.” (Bayat 2015a: 147)

“Ey ateş anamız, sen, dokuz ırmağın kavşağında dokuz köşeli bakır evde oturan ve ırmakların, denizlerin hatunu (melikesi) olan su tanrısıyla konuşuyorsun! Altmış türlü ırmakların ilk defa aktıkları, mübarek kayın ağacının ilk defa kök salıverdiği, dokuz dağ sıralarında altın yapraklı kayın ağaçlarının ilk defa sallandıkları, temiz kurban ilk sunulduğu, yağız yerin yedi kapısının ilk defa açıldığı, yüksek Gök tanrının ilk defa gürlendiği, yağız yer altmış türlü çiçeklerle ilk defa bezendiği, altmış türlü hayvan sürülerinin ilk defa kişnediği ve melediği zaman sen yaradıldın!” (İnan, 2015: 69-70)

Yakut Türklerine göre Arsan Duolay Toyon’un yönettiği yer altı dünyası vardır. Buradaki ruhlar dokuz topluluktan oluşur. Bu sayı hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Yakut mitolojik inançlarında avcılara av verme ve onları koruma görevi olan orman ruhlarının sayısı dokuzdur Maaday Kara Destanı’nda Maaday Kara dokuz köşeli taşla doğmuştur. Beltirlerin kurban merasiminde yedi ve dokuz aile birleşerek kurban olarak sunulacak koçları hazırlarlar Balagansk çevresindeki Buriyatlar yıldırım çarpan insana çarpıldığı yerde özel bir cenaze çadırı hazırlarlar. Burada dokuz erkek çocuk üç gün ağıt söyler Cenaze evlerinde ölü dokuz gün bekletilir. Doksan kısrağ kesilir, dokuz kat kumaş dağıtılır. Mezar hazırlanır. Beyaz elbiseler giyilip atlara binilir ve mezarın etrafında dokuz kez dolaşılır (Bayat, 2015a: 238- 239; 2015b: 231; İnan, 2015: 54, 63; Roux, 2005: 182; Ögel, 2010a: 513)

3.7. On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Takvimlerin en önemli işlevi günlük hayatı belli bir düzene sokmaktır. Gökyüzünün

hareketliliği, doğanın döngüsü göz önüne alınarak zaman kısımlara ayrılmıştır. Milletler dinlerine, kültürel özelliklerine, yaşadıkları coğrafyaya, ilişkili oldukları milletlere göre zamanlarını düzenlemişler. Türklerin hayatında zaman kavramı önemli bir şekilde yer etmiştir. Türk tarihinin ilk belgeleri içinde bulunan Orhun Kitabeleri'nden itibaren On İki Hayvanlı Türk takvimini kullandıkları görülür. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kökeni konusunda farklı görüşler mevcuttur.

Bu takvim sadece Türkler değil Çinliler ve Koreliler başta olmak üzere diğer Asya medeniyetlerinde de etkili olmuştur. Ed. Chavannes'ın takvimin kökeni ile ilgili Türk hanedanı Tsinler tarafından götürüldüğünü ve benzerliklerin bu sebepten kaynaklandığını belirtir (Bayat, 2015a: 65). Çağatay, takvimin kökeni ile ilgili görüşleri bir araya getirmiştir. İlki Fransız sinagog Abel Hemusat' a aittir. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin Türklere ait olduğunu söyler. Fransız Türkolog ve sinagog Edouard Chavannes bu takvimin Türk düşüncesine uygun hazırlandığını, Türklerin buluşu olduğunu ve Çin'in Türklere aldığını aktarır. Astronom ve meteoroloji bilgini Fatin Gökmen "Türklerde Takvim", "Türklerde Heyet ve Takvim" adlı eserlerinde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin Çinlilere ait olan takvimden iki yüz yıl daha eski olduğunu söylemiştir. Osman Turan On iki Hayvanlı Türk Takvim ve İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler eserlerinde bu takvimin "özbeöz" Türk takvimi olduğunu aktarır (Çağatay, 1978).

Ögel, takvimin Çinlilere ait olduğunu kabul etmez fakat Türkler ile ortak oluşturulduğu fikrindedir. Verdiği bilgiler takvimin Türk menşeli olduğunu düşündürür. Ona göre takvimin hayvanlarla süslü olması Çin düşünce ve geleneklerine aykırıdır. Böyle bir hayvanlı üslûbun Çin'de başka bir örneği bulunmamaktadır. "Hayvanlar ve hayvanlı üslup, Ortaasya'nın hayat ve mücadele dolu kültürünün baş özelliğidir." düşüncesindedir (Ögel, 2010a: 293).

Takvimin Türk kaynaklı olmadığını savunanları ise Turan şöyle açıklamıştır: Leopold de Saussure, Çin'de hayvan sembolizmi olduğu düşüncesindedir. Takvimde dört devre bulunduğu bunlardan dördü devrenin eski zamanı, altı ve sekizli devrenin Tcheou devrini, on ikili devrenin 1. asrı temsil ettiğini aktarır. Samoiloviç, lağzın (domuz) yılının takvimde bulunması nedeni ile Türklere ait olmadığını savunur. Gerekçesi ise Türkçede "-l" harfi ile başlayan kelime bulunmamasıdır. Takvimin yerleşik bir toplumun olabileceğini

göçebe olan ve hayvancılıkla geçinen bir topluluğa ait olmadığını söyler. Lüders, Ejder yılı anlamına gelen Lu yılının Çince Lungdan geldiğini aktarır. Takvimin Çinlilerin olduğunu onlardan Türklere daha sonra da Hintliere geçtiği hakkında görüşlerini sunar (Turan, 1941: 67-69).

Türklerde bu takvimi en eski yazılı eserlerinden itibaren görmekteyiz. Kül Tigin Yazıtı'nda Kül Tigin'in Koyun yılının on yedisinde vefat ettiği yazılır. (Ergin, 2010: 29). Bilge Kağan Yazıtında geçen "Bunca Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırıldı." (Ergin, 2010: 55) ifadesi geçer. Dîvânü Lügati't Türk'te On İki Hayvanlı takvimin nasıl ortaya çıktığına dair bir efsane bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, On İki Hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkışını şöyle vermektedir:

"Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulısı ile geneş (müşavere) yapar ve kurultayda "biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün oniki burcu ve oniki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anıyalım; bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın" dedi. Ulus, Hakanın bu örneğini onayladı. Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını "İlisu" ya doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar; bir takım hayvanlar suya atılırlar; onikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi "sıçgan=sıçan" imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve "sıçgan yılı" denilmiş; bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş:

Ud yılı: Öküz yılı

Pars yılı: Pars yılı

Tawışgan yılı: Tavşan yılı

Nek yılı: Timsah yılı

Yılan yılı: Yılan yılı

Yund yılı: At yılı

Koy yılı: Koyun yılı

Biçin yılı: Maymun yılı

Takagu yılı: Tavuk yılı

It yılı: Köpek yılı

Tonguz yılı: Domuz yılı

Sayı "tonguz yılına" (Atalay, 2018a: 345-346).

Türkmenler arasındaki rivayet:

"Eskiden hayvanlar arasında 'Kim yılı önce görürse, onun adı yıl adlarının ilki olsun' şeklinde bir şart öne sürülmüş. Bunu duyan deve 'Ben hayvanların hepsinden uzun

ve iriyim, bu yüzden de yılı ilk ben görürüm, adım da yıl adlarının birincisi olur.’ diye kibirlenmiş. Ama yılın görüleceği sıralarda sıçan devenin hörgücüne çıkıp deveden önce yılı görmüş. Yıl adlarının ilkinde de onun adı verilmiş. Deve buna çok sinirlenip sıçana saldırmış. Sıçan kuma (başka rivayette küle) girip saklanmış. Devenin hala kül görünce oturup ağnması taa o zamanki düşmanlıktan kalmadır.” derler (Biray, 2009).

Kaşgarlı Mahmut bu konudaki bilgileri şu şekilde açıklar:

“Biz şu kitabı yazdığımızda dört yüz altmış altı (466) senesinin Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip te 467 yılı olunca “yund yılı” girecekti. Hesap sana gösterdiğim üzere olacaktır. Türkler bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; söz gelimi: Ud yılı geldiğinde savaş çoğalmış; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yiyeceği danedir; daneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Timsah yılı geldiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış.” (Atalay, 2018a: 347).

Kazak Türklerinin hayat deneyimine göre yılların ifade ettiği anlamlar şu şekildedir:

1. Fare Yılı: Bu yılı halk, bolluk ve bereket, saadet ve barış, sükûnet yılı olarak saymaktadır. Uzun yıllar boyunca Fare yılında zorluk, savaş ve açlık olmaması bu yıla olan güveni pekiştirmiştir.
2. Sığır Yılı: Halkın hafızasında çoğunlukla zorluk, kavga ve tartışma dolu bir yıl olarak kalmıştır. Bu yılda bir uğursuzluk meydana geldiğinde halk “bu yıl zaten zor bir yıldır” deyip geçişirir.
3. Pars Yılı: Yırtıcı bir hayvan adıyla anılan bu yıl, kötülükle iyiliğin, sıkıntı ile kolaylığın iç içe yaşandığı bir yıl olarak sayılmaktadır. Buna rağmen Kazaklar pars yılı fena bir yıl olarak görmezler.
4. Tavşan Yılı: Tavşan yılını Kazaklar felaket, kıtlık ve zorluk yılı olarak saymaktadırlar. Çünkü Kazak Türklerinin tarihine bakıldığında 1867-68 yıllarındaki “Jalpak Koyan” (Geniş Tavşan) kıtlığı, 1879-80’de “Ülken Koyan” (Büyük Tavşan) kıtlığı, 1891-92’de “Kişi Koyan” (Küçük Tavşan) kıtlığı ve 1915-16’da “Takır Koyan” (Çıplak Tavşan) kıtlığı dikkati çeker. Bu felaketlerde halkın elindeki hayvanların hepsi ölmüş, halk büyük sefaletle uğramış ve bundan dolayı kıtlığın büyüklüğüne göre felaket yıllarına isim verilmiştir.
5. Ejder Yılı: Kazaklar bu yılda tahıl ve otun bol olduğunu düşünmektedirler. Bundan dolayı Ejder yılı sakin, huzurlu, güzel bir yıl kabul edilmektedir.
6. Yılan Yılı: Kazak efsane ve masallarında geçen “Yılan yılı sinsi geçti” mealindeki kalıplaşmış sözler ve tarihî belgeler bu yılın Kazaklar için sıkıntılı bir yıl olduğunu doğrulamaktadır. 1917-18 yılındaki Kazak halkını felakete uğratan Ekim İstilasını yılan yılında olmuştur. 1928-29 yılan yılında Kazakların malı mülkü yağmalanmıştır. Yine 1941 yılan yılında savaş çıkmıştır.
7. At Yılı: Kazaklar için At yılına ait geçmişlerinde kötü bir izlenim yoktur. Sadece batıl inanca göre bu yılda doğanlar atı kendi elleriyle kesmezler.
8. Koyun Yılı: Kazaklar bu yılı güzel bulmakta ve hep bu yılı beklemektedirler. Bu yılla koyunun karakteri arasında ilgi kurarlar. Koyun yılında çoğu zaman halk huzur,

bereket ve bolluk içinde yaşamıştır. 1873 koyun yılında Kazak halkının manevî lideri Ahmet Baytursunoğlu doğmuştur. 1966-67 koyun yılında Kazakistan'da milyar tondan fazla tahıl elde edilmiştir. 1991 koyun yılında Sovyetler Birliği yıkılmış ve Kazakistan bağımsızlığını kazanmıştır.

9. Meşin (Maymun) Yılı: Efsanelerde yabanileşmiş vahşî bir insan olarak tasvir edilen maymun, Eski Türkçede “biçin” sözüyle karşılık bulur. Kazaklar bu yıldan “uğursuzluk, karışıklık ve kötü hadiselerin çok olduğu yıl” diye bahsederler ve korkarlar. Kazak tarihinde bu yıllarda yaşanmış kıtlık, felaket gibi kötü olayların izleri vardır.

10. Tavuk Yılı: Bu yıl da Kazak halkının aklında zor bir yıl olarak kalmıştır. 1920-21, 1932-33 yıllarında kıtlık ve açlıkla mücadele eden Kazaklar, 1968-69'da ise kuraklıkla karşı karşıya kalmıştır.

11. İt Yılı: Kazaklar, köpeği yedi hazineden biri olarak saymaktadırlar. Bu sebeple Maymun ve Tavuk yıllarının zorluklarından sonra İt yılında felaketler ve güçlükler biraz olsun hafifler, halk bir nebze huzura erer. 1933 yılında açlığın bitmesi, 1945'de savaşın sona ermesi de İt yılına tesadüf eder.

12. Domuz Yılı: Bazı Türk boylarında ve Kazakistan'ın bazı bölgelerinde İslamiyet'in kabulünden sonra “Kara Geyik Yılı” olarak da anılan bu yıl için halk “bela çok olur” diyerek iyi saymazsa da çoğu zaman huzurlu, sükûnet yılı olarak bilinir.” (İsmail, 2003).

Yılların ait olduğu hayvanlar birçok Türk boyundan yaşadıkları coğrafyaya, iklime, ekonomik faaliyete, bitki örtüsüne göre farklılaşmıştır. Kazan Tatar Türklerinin yıllara ait özellikler şöyledir.

“Söz gelimi Pars yılı zenginliğin, bolluğun olduğu yıldır. Barıs yılı barın çeç, Pars yılında hepsinden ek. Hiç bulmasa tarı çeç. Hiç olmasa darı ek. Kuyan (Tavşan) ile Kuy (Koyun) yıllarında kıtlık, Sığır yılında ise tokluk olacağına inanılır. Barıs yılı baylık, Pars yılı zenginlik, Kuyan yılı kıtlık. Tavşan yılı kıtlık. Barıs yılı baylık, Pars yılı zenginlik, Sıyrı yılı tukluk. Sığır yılı tokluk. Kuy yılı kıtlık, Koyun yılı kıtlık, Kuyan yılı yotluk. Taşan yılı yokluk. Kuyan yılı açlık bulur. Tavşan yılında açlık olur Köpek yılında kar fırtınası olacağına ve bolluktan dolayı hayvanların büyüyeceğine inanılır. Et yılı buran bula. Köpek yılında boran olur. Et yılında mal üser, Köpek yılında hayvan büyür, Barıs yılını bar da üser. Pars yılında her şey büyür.” (Yıldız, 2017: 55)

Zor yıllarla ilgili Biray makalesinde “Maymun, tavşan, tavuk, yılan, koyun, sığır yılları zor yıllar sayılır. Tavşanın, tavuğun, atın ayakları (tavuğun gagası da) serttir, bu sebeple bu yılların ortaları sıcak olsa da başı ve sonu soğuk olurmuş. Yılan kışın bir şey bulamayınca kum yalayarak yaşamaya çalışırmış. Bu da kuraklığın belirtisi sayılırmış. Kazak göçerleri bu zor yıllara jut (yokluk, zorluk) yılları derler. Diğer yıllara da bahtlı anlamında qut yılları derler.” bilgilerini aktarır. (Biray,2009)

Halk arasında bunlarla ilgili atasözleri de türemiştir. Mesela; “**Güvenme zenginliğine,**

bicin vardır önünde!” (Biray, 2009). Biray bu atasözü ile ilgili “Anlamına gelince; zenginliğine güvenme, çünkü önünde maymun yılı vardır. Soğuk ve kuraklık yüzünden birçok malın yok olur gider. Eski düşünceye göre, maymun yılı soğuk ve kuraklık içinde geçermiş.” açıklamasını yapmıştır. **“İt yılı ek, domuz yılı biç”** (Biray, 2009) şeklindeki atasözü bu yıllarda bolluk olduğunu göstermektedir. **Tawıq" jılğı baylıqtın, "jilqi" jılı ornın sıypaptı.** Tavuk yılı zenginleştirir, yıldı yılı fakirleştirir. (kazk./Zeyneş ve Gümüş, 1995: 359). Kazak Türklerine ait bu atasözü tavuk ve at yılı ile ilgili bilgileri içermektedir.

Sonuç

Türkler edindikleri bilgileri, deneyimleri tarihte görüldükleri zamandan günümüze kadar sözlü ve yazılı olarak getirmişlerdir. Bu aktarımı sağlayan en önemli türlerden biri atasözleridir. Bu edebi ürünler atalarımızın hayat tecrübesini ana getirmeleri ve bizlere kılavuzluk yapmaları bakımından önemlidir. Sözlü edebiyat içinde halkın günlük hayatta en çok kullandığı türlerden biri olarak karşımıza çıkan atasözleri sahip olduğu ifadesel yoğunluğu, kısa ve kalıplaşmış sözlerden oluşması nedeni ile sıkça kullanımına başvurulmuştur.

Atasözleri âdeta Türk dünyasının aksakallıları gibidir. Türk milletine zor zamanlarında yol göstermesinin yanında, bu büyük ailenin en yaşlı üyeleri olarak her bir Türk devletinin, topluluğunun ortak bir geçmişten geldiğini hatırlatır. Bu bakımından aynı kökten gelen bu büyük milletin ortak hafızası niteliğindedir. Türk boylarında atasözleri “bazı ses, anlam, söz” (Özkan, 2017: 547) değişmeleriyle günümüzde çeşitli isimlerle varlığını sürdürse de içerik değişmemiş, aynı bilincin ürünleri olarak yaşamaya devam etmiştir. Atasözlerinin ilk örneklerini gördüğümüz en önemli eserlerden biri olan Divanü Lügati’t Türk’te yer alan birçok atasözünün bugün Türk’ün adının geçtiği her yerde kullanılıyor olması bunun en büyük kanıtıdır.

Mitoloji ise var olan bilincin ilk yansımasıdır. İnsanlığın çevresini anlamlandırma çabasını ve onunla başa çıkabilme mücadelesini anlatan edebi ürünlerdir. Günümüze kadar gelebilen mitlerden ve destanlardan yola çıkarak Türk dünyasının mitolojik unsurları hakkında çalışmalar yapılmıştır. Atasözleri de sav adı ile ilk sözlü edebi ürünlerimiz arasında yer almaktadır. Bu iki tür arasında hem zamansal yönden benzerlik hem de oluşturuldukları toplumun kolektif bilincini yansıtması bakımından ortaklıklar bulunur. Çalışmamda bu benzer unsurları yansıtmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye Türkçesine aktarılmış atasözleri mitolojik yönden tahlil edilmeye çalışılmıştır. Başta yirmi iki atasözü içeren kitap olmak üzere makale ve yapılan tezlerden yararlanılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Divanü Lügati-t Türk (Besim Atalay), Oğuzname 16. yy. da yazılmış Türk Atasözleri Kitabı (Samed Alizade) Kırgız Atasözleri (Ülkü Çelik Şavk), Kırgız Atasözleri (Ahmet Güngör, Asel Cailova Güngör), Kazak Atasözleri (Zeyneş İsmail, Muhittin Gümüş), Kazak Atasözleri (Uğur Gürsu), Azerbaycan Atasözleri (Mehmen Musaoğlu, Muhittin Gümüş), Özbek Atasözleri (İbrahim Yoldaşev, Muhittin Gümüş), Türkmen

Atasözleri (Doğan Levent), Uygur Atasözleri ve Deyimleri (Kurtuluş Öztopçu), Kumuk Atasözleri ve Deyimleri (Rıdvan Öztürk Osman Uyanık), Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri (Emine Ceylan), Hakas Atasözleri ve Deyimleri (Nükhet Okutan, Timur Devletov), Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü (Özkul Çobanoğlu), Saha Türklerinin Atasözleri (Fatih Kirişcioğlu), Kırım- Tatar Atasözleri (Selçuk Kırbaç), Karaçay- Malkar Atasözleri (Ufuk Tavkul), Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözü (Hamdi Hasan), Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri (S. Vasfi İhsan), Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimleri (Mustafa Gökçeoğlu), Tıva Atasözleri (Mehmet Aça), Tuva Türkleri Atasözleri (Ekrem Arıkoğlu), Tuva Atasözlerinden Seçmeler (Mehmet Ölmez), Tıva Türklerinin Atasözleri (S. M. Arçın), Altay Türklerinin Ata Sözleri, Kep Söstör (Atasözleri) (İbrahim Dilek)...

Ruhlar, iyeler, mitik varlıklar ile ilgili atasözleri üzerinden Türklerin tek bir Tanrı'ya Gök Tanrı inancına sahip olduğunu bunun yanında dilekte bulunup, kendilerine yardım etmesini istedikleri iye/ruhların da var olduğunu anlıyoruz. Bu bağlamda atasözlerinde özel isimle anılan iyelerin/ruhların isimlerinin çok az geçtiğini daha çok yer-sub, su, dağ, rüzgâr, ateş, yek/şeytan gibi genel anlam içeren iye/ruhların yer aldığını görmekteyiz. Kozmik unsurlar ile ilgili atasözleri yıldızlar üzerine yoğunlaşmıştır. Yıldızların insan hayatıyla bağlantısı ve konumlarına göre hava durumunda meydana gelen olaylar atasözlerinin başlıca konularıdır. Güneş ve Ay ile ilgili atasözleri az sayıda bulunmaktadır. Tabiat unsurlarını konu alan atasözleri tezin önemli kısmını oluşturmaktadır. Türklerin yaşadıkları coğrafyaya önem verdiklerini, onları bir canlı gibi kabul edip zarar vermediklerini görmekteyiz. Hayvan kültürü ile ilgili atasözlerinde Türklerce kutsal kabul edilen at ve kurdun yanında zamanla olumsuz bir anlam ifade eden köpek çoğunluktadır. At Türk'e bir yoldaş gibi görülmüş ve kötü anlama gelebilecek bir ifade ile hiç kullanılmamıştır. Renkler bölümünde ak ve kara renginin yer aldığı atasözleri sayıca çoktur. Ak hep olumlu anlamda kullanılırken karanın olumlu ve olumsuz yönleri mevcuttur. Sayılar arasından üç, yedi ve dokuzun yer aldığı atasözleri daha fazla görülmektedir. Türklerin törenlerinde, günlük hayatlarında yaptığı ritüel ve davranışların sayısı bilinçaltının bir devamlılığı olarak atasözlerine yansımıştır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili atasözleri her yıla denk gelen hayvan ile ilgili oluşturulan inançların gerçekleşmesi ile ilgilidir.

Çalışmamın sınırlılıkları konunun kapsamı ile ilgili belirli sayıda makale ve tez çalışmasının bulunmasıdır. Atasözlerini mitolojik yönden inceleyen özgün bir esere rastlanmamıştır. Bu nedenle örnek teşkil edebilecek az sayıda kaynak vardır. Bir diğer

sorun Türkiye Türkçesine aktarılmış atasözlerinde yeterli mitolojik unsurun bulunmamasıdır. Dilimize aktarılmamış atasözü kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmamış veya çevrilmemiş atasözü kitaplarından daha çok mitolojik öge barındırmaktadır.

KAYNAKLAR

- Acaroğlu, İ. (1992). *Türk Atasözleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 9-25.
- Acıpayamlı, O. (1961). *Türkiye’de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 63-82-83-95-98-104-120-122-126-129-139.
- Aça, Mehmet (2011). “Tıva Atasözleri”, *Karadeniz*, Yıl 3 Sayı 12: 29-50.
- Alizade, S. (1992). *Oğuzname (Emsal-i Mehmedalî) XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*. Hazırlayan. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Aksoy, Ö.A. (2018). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 22-25
- Alptekin, A. B. (2002). *Taşeli Masalları*. Ankara: Akçağ, 189
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları, 1-2, 3-9, 10-15
- Arçın, S. M. Tıva Türklerinin Atasözleri. 2. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, 09-11 Aralık 2009 Lefkoşa)
- Arıkoğlu, E., Kuular, K., Tenişev, Ė. R. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 3
- Arseven C. E. (1987). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınları, 15.
- Atalay B. (2018). *Divanü Lügat-üt Türk (I – II – III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atayolu S. (1943). Türk Kırmızısı. *II Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, 698
- Bang, W. G., Arat R. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 94.
- Bayat, F. (1993). *Oğuz Epik En’enesi ve Oğuz Kağan Dastanı*. Sabah: Azerbaycan Elimler Akademiyası
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 70
- Bayat, F. (2012). *Türk Mitolojik Sistemi*. C. 2. İstanbul: Ötüken Yayıncılık

Bayat, F. (2015). *Türk Mitolojik Sistemi*. C. 1. İstanbul: Ötüken Yayıncılık

Bayat, F.(2013).*Mitolojiye Giriş*. (4.Basım).İstanbul: Ötüken Neşriyat, 12, 15-16, 33-34

Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap Yayın, 17, 75, 373.

Biray, N. (2009). “12 Hayvanlı Türk Takvimi-Zamana ve İnsana Hükmetmek”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 671-683.

Boratav, P. N. (1992). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 120-122.

Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilge Su, 35-37

Bozkurt, N. (1993). “Çadır” maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 161.

Buluç, S. (1948). “Şaman” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 310.

Caferoğlu, A. (1953). “Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü”. *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 10, 201-212

Caferoğlu, A. (2012). Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13 (0) , 19-28

Ceylan, E. (1996). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*. Ankara:Simurg Kitapçılık.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 31, 916

Çağatay, N. (1978). Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 105-138.

Çelik Şavk, Ü.(2002). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çetin, Ç. Z. (Bahar 2009). “Tatar Halk destanlarında hediye çeşitleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 183-193.

Çıblak, N. (2005). “Mersin’de İnanç Merkezlerine Bağlı Kurban Törenleri”. *TÜBA-AR*, XVII, s. 155-176.

- Çınar, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 64.
- Çobanoğlu, Ö. (1997). Kılavuz Kurt Motifinin Tarihsel Bağlamında ve Günümüz Alevî-Bektaşî Tarikatlarındaki Yapısal ve İşlevsel Sürekliliği Üzerine Tespitler. *Kadri Erdoğan: Hacı Bektaş Veli Armağanı*, 165-173.
- Çobanoğlu, Ö. (2001). “Çadır” maddesi. *Türk Dünyası Kavram ve Terimler Sözlüğü*. C. 2. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2-6.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi*. C. 3. Atasözleri, Ankara, AKMY, 160
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 7. 17. 33-44.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). Türk Halk Kültüründe “Tör/Başköşe” Kavramı ve Anlam Yaratmadaki Simgesel Sürekliliği. *Türkbilig*, (7), 33-44.
- Çobanoğlu, Ö. (2009). Türk Halk Kültüründe Şeytan Telakkisi Üzerine Tespitler. Motif *Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2 (3-4) , 269-282.
- Çoruhlu, Y. (1997). “Türk Sanatında Av Sembolizmi”. *Arkeoloji Sanat*, 76, 13-25.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 105, 174-178.
- Develioğlu, F. (2007). “Esatir Maddesi.” *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. (24. Baskı). Ankara: Aydın Kitapevi, 231
- Devellioğlu, F. (1984) “Esâtir” maddesi . *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitap evi, 231.
- Dilçin, D. (2000). Edebiyatımızda Atasözleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, XIII
- Dilek, İ. (1996). “Altay Türklerinin Ata Sözleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 1: 107-120.
- Dilek, İ. (1997). Altay Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At. *Milli Folklor*. 36, 60-65.
- Dilek, İ. (2014). *Resimli Türk mitoloji sözlüğü: Altay/Yakut*. Ankara: T.C. Eskişehir Valiliği, 34, 175.
- Dilek, İ. Kep Söstör (Atasözleri). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 24.

Doğan, L. (2014). *Türkmen Atasözleri*. Edirne: Parafiks Yayınevi.

Doğan, L. (2000). Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*; Sayı: 9. 206-241.

Durbilmez, B. (2003). Efsaneden Destana: Kazakistan'da Korkut Ata ve Korkut Küyü. *Millî Folklor*, 60, 219-232.

Durmuş, (2004). "Mesel Maddesi." İslam Ansiklopedisi.

Durmuş, İ. (2004). Eski Türklerde Zaman ve Takvimler. *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, 15.

Durubilmez, B. (2007). Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeliği. *Millî Folklor*, 10, 76

Ekrem, N. H. (1996). *Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi*. Ankara: Nevruz ve Renkler, Haz. Sadık Tural-Elmas Kılıç, 88-89.

Elçin, Ş. (1977): "Türklerde Atın Armağan Olması, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara

Elçin, E. Ş.(1986). *Türk Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 314, 626-632.

Elçin, Ş. (1997). *Halk Edebiyatı Araştırmaları I*. Ankara: Başer Basım Yayım, 421

Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). İstanbul: İmge Yayınevi, 231, 250-251

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (S.Rifat Çev.). İstanbul: Alfa Basım, Yayım, Dağıtım.11, 28

Eliade, M. (2003). *Demirciler ve Simyacılar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 25

Eliade, M. (2009). *Dinler Tarihine Giriş*. (Çev. L. Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 167, 244

Erdal, Ü. T. (2018). Ay Dede, Evin Nerde?: Halk Anlatılarında ve İnanışlarında Ay'ın Cinsiyeti. *Milli Folklor*, 30, 120, 198-211

Ergin, M. (2010). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (2011). *Dede Korkut Kitabı*. C. 1- 2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergun, M. (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*, Ankara: Akçağ, 369, 371.

- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 6.
- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, VII.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. (6. Basım). İstanbul: Remzi Kitapevi, 3.
- Ertekinoglu, S. (2017). "Yılbız" Sözcüğü Üzerine. *Karadeniz-Blacksea-Черное море*, (34), 99-108.
- Esin, E. (1995). Türk sanatında at. *Türk Kültüründen At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu (Ed. Naskali, EG)*. İstanbul: Resim Matbaacılık, 125.
- Esin, E. (2004). *Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 39, 163.
- Genç, R. (1999). *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 11-12.
- Gökalp Z. (1995). *Türk Medeniyeti Tarihi*. (Çev:Yalçın Toker). İstanbul: Toker Yayınları, 10.
- Gökbel, A. (1998). *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 118.
- Gökçeoğlu Mustafa. (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.
- Gölcük, Ş. (1995). "Esâtîr" maddesi. *Türk İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 11, 359-360
- Gölcük, Ş. (1995). "Esatir Maddesi." *İslam Ansiklopedisi*. C.11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 359-360.
- Gömeç, S. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 188, 371.
- Gömeç, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 15-16.
- Graç, D. (2010). Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine. (Çev: D. Alyılmaz, K. Dinç). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (37), 209-230 .
- Günay, Ü. ve Güngör H. (2007). Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi. Ankara: Ocak Yayınları, 92.

Güngör, A. ve, Güngör, A. C.(1998). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Kültür Matbaası.

Gürsoy, Ü. (2012). “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 61, 44.

Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hançerlioğlu, O. (1975). “Mit Maddesi.” *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 416-419.

Honko, L. (2005). *Miti Tanımlama Problemi, Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 247.

İhsan, V. S. (2001). *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*.(C.1.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 206, 394, 406-412, 472, 493, 615.

İnan, A. (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. (8. Baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 48, 49, 50-53, 70.

İsmail, Z. ve Gümüş, M. (1995). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Rekmay Matbaası.

Kafalı, M. (1996). “*Türk Kültüründe Renkler*”. *Nevruz ve Renkler*. (Haz. Sadık Tural ve Elmas Kılıç). Ankara: AKM Yayınları, 49-54.

Kafalı, M. (2005). *Makaleler I*. Ankara: Berivan Yayınları, 252

Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: KB Yayınları, 27.

Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 221, 222, 285, 331.

Kalafat, Y. (2006). Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 273-280.

Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Babil Yayıncılık, 135, 137.

Kalafat, Y. (2012). *Türk Halk İnançlarında Renkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ, 110-111

Kırbaç, S. (2012). *Kırım- Tatar Atasözleri*. İstanbul: Doğu Kitapevi.

- Kirişcioğlu, F. (2007). *Saha Türklerinin Atasözleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Koca, Salim (2002). “*Eski Türklerde Bayram ve Festivaller*”. *Türkler*. Ed. Hasan Celal Güzel vd. C. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 51-57.
- Koraş, Y . (2002). Derleme Sözlüğü’ne İlâveler. *Türklük Bilimi Araştırmaları* , (12)
- Küçük S. (Yaz 2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı. *Bilig*, Sayı 54, 185-210.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M.S. (2013): *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, Kainat ve zaman,Nesneler Dünyası*. (Çev. Metin ERGUN). Konya: Kömen Yayınları.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M.S. (2013): *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, İnsan ve Toplum*. (Çev. Metin ERGUN). Konya: Kömen Yayınları.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M.S. (2013): *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, Simge ve Ritüel*. (Çev. Metin ERGUN). Konya: Kömen Yayınları.
- Musaoğlu Mehman, Gümüş Muhittin.(1995). *Azerbaycan Atasözleri*. Ankara: Kültür Matbaası.
- Necatigil, B.(1995). *100 Soruda Mitolojya*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 13
- Oğuz, M. Ö. (Ed.). (2011). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. (8.Basım). Ankara: Grafiker Yayınları, 136
- Okutan, N. ve Timur, D. (2018). *Hakas Atasözleri ve Deyimleri*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oy, A. (1991). “Atasözü Maddesi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4. C. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 44-46.
- Oymak İ. (2010).Anadolu’da Su Kültünün İzleri. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1), 35-55.
- Ögel, B (2014). *Türk Mitolojisi*. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Ögel, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. 6.Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları, 55-71, 311-312,

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Ölmez, Mehmet (2009). “Tuva Atasözlerinden Seçmeler”, *Sibirische Studien*, B 4, N 1.Göttingen&İstanbul: 51-128

Örnek, S. V. (1973). “Efsane Maddesi.” *Budun Bilimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 25

Özcan, A. (1984). Kutadgu Bilig’de Atasözleri ve Hikmetler. *Erciyes*, 7(79), 19-20.

Özkan, F., Özkan, İ. (2017). Karapapak Terekeme Türklerinin atasözleri ve deyimleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. 6(17) 547-562.

Özkan, İ. (21-23 Haziran 1995). “Tatar ve Uygur Nevruz Bayramı’nda Şiir Söyleme Geleneği”. Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslararası Bilgi Şöleni.

Özön, M. N. (2008). “Esatir ” maddesi, Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük.

Öztekten, Ö.(Aralık 1997) “Er-at’ Sözü Hakkında”. *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 552, 520-524.

Öztopçu, K. (1992).*Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

Öztürk A. (2011). *Çağların İçinden Türk Destanları*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 355-356.

Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev: Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Püsküllüoğlu, A.(1996). *Edebiyat Sözlüğü*. İstanbul: Özgür Yayınları, 20

Radlov, W. (1994). *Sibiryadan*. C. I. (Çev. Ahmet Temir) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları .

Roux, J. P. (2000). “Demonlar”. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. C. 1. (Çev: Levent Yılmaz). Ankara: Dost Kitabevi, 164.

Roux, J. P. (2005) *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*.(Çev: Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 65, 159, 234.

Roux, J. P. (2005). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 47, 50

- Roux, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşr Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayıncılık. 126, 128-129, 137.
- Sakaoğlu, S. (1999). *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akcağ, 67.
- Sarpkaya, S. (2015). “En Yaşlı, En Eski “Yek”: Eski Türk Kültüründe Bir Şeytan Tipi”. Web:<http://fabilog.com/en-yasli-en-eski-yek-eski-turk-kulturunde-bir-seytan-tipi> adresinden 22 Ağustos 2019 tarihinde erişilmiştir.
- Segal, R. A. (2006). C “Joseph Campbell”in Mit Teorisi”. (Çev. Kürşat Öncül). *Milli Folklor*, (70), 114-124.8
- Sertkaya, O. F. (1995), “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, 26, 28-30.
- Seyidoğlu, B. (2015). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*. (7. Baskı). Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları, 15-16.
- Seyidoğlu, B.(1995) “ Mitolojik Dönemde At”. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, 58, 93-94.
- Seyidov, M. (1998) . “Gök Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alâkâsı” (Çev. Orhan Yavuz), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 36-37.
- Soykut, H. (1974). *Türk Atalar Sözü Hâzinesi*. İstanbul: Ülker Yayınları, 46-54, 57, 74, 437-452.
- Şçerbak, Alexandr M. 1995 “At Kelimesi Üzerine Düşünceler,” *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, 31-33.
- Semenova Soufilia. (2006). *Nart Boyu Türkleri Hun Karaçaylıların Atasözleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Şemseddin S. (Hicri 1316). “Esatir Maddesi.” *Kamus-i Türki*. İstanbul.
- T.D.K. Türkçe Sözlük.(2011) “Mitoloji Maddesi.” Ankara.
- T.D.K. Türkçe Sözlük.(2011). “Mit Maddesi.” Ankara.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 71.

- Tanyu, H.(1973). *Dinlerle İlgili Araştırmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 30.
- Taşgılı, A. (1992). *Gök-Türkler’de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 102.
- Taşbaş, E. (2018). Kırgızlarda “Yedi Ata” Kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (29), 7-16.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay- Malkar Atasözleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay-Malkar Atasözleri*. Ankara: KB. Yayınları
- Tekay, S. (2018). “Takvimin Evrimi”, *Bilim ve Teknik*, 8-9.
- Temir, A. (1989). *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 26
- Tokyürek, H. (Yaz 2009). “Eski Uygur Türkçesinde Ölüm Kavramı ile İlgili İfadeler.” *Bilgi Dergisi*, sayı 50, 169-198.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 13-16.
- Turan, O. (1941). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1, 67-69, 94.
- Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. (2001). “Atasözü maddesi.” Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 250
- Baltacı, Z. T. (2015). *Türk Kültüründe Köpek (İnanış, uygulama ve anlatılar)*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Türkmen, F., & Türker, F. (2014). Geleneklerde ve inançlarda demir. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, XIV/1
- Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, 8. c. Ankara: AYK AKM Başkanlığı Yayınları, 101-270.
- Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi* (2. Baskı). İstanbul: Düşünen Adam Yayınları, 146, 147
- User, H. Ş. (2013). Etimoloji önerileri: eser, yelek. *Türkoloji Dergisi*, 19(1), 91-102.
- Ünal, M. (Şubat 2000). “Hiung-nu Türklerinde Kılıç Kurban Törenleri”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 158.

- Yıldırım, D. (2016). *Türk Bitig Araştırma İnceleme Yazıları*. (2.Baskı) Ankara: Akçağ, 169, 170, 179.
- Yıldırım, S. (2015). Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Tıp ve Bir Masalın Seyahati: Jalmavız Kempirden Congalaz Karısına. *Electronic Turkish Studies*, 10(12).
- Yıldız, H. (2013). “Eski Uygur Türklerinde Şeytan Kavramı”. *Millî Folklor*, Yıl 25, Sayı 100
- Yıldız, Ş. N. (2011). *Türk Hayvan Anlatılarında Hayvan Motifleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ,11
- Yıldız, Ç. (2017). Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi. Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.
- Yoldaşev, İ. ve Gümüş, M. (1995). *Özbek Atasözleri*. Ankara: Rekmay Matbaası.
- Yörük, Y. Z. (2006). **Şamanizm: Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 58.
- Zeyneş, İ. (2003), “Kazak Türklerinde 12 Hayvanlı Takvim”, *Tüksoy Dergisi*, Mayıs.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : AKBAŞ ERCAN, Ceren
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 25.06.1990 Muğla
Medeni hali : Evli
Telefon : 05067840520
e-mail : cerenakbas48@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi	2020
Lisans	Gazi Üniversitesi	2013
Lise	Şevkiye Özel Anadolu Öğretmen Lisesi	2008

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2015-2017	Prof. Tbp. Tüm General Derviş ŞEN ÇPAL	Öğretmen
2017-2019	İbn-i Sina MTAL	Öğretmen

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

Akbaş Ercan, C. (2019- 25-27 Haziran). Kırgız Türklerinin Atasözlerinde Mitolojik Yansımalar. 3. Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunuldu, Nevşehir.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

